

ARS
HUNGARICA
1980/1

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

ARS HUNGARICA

SZERKESZTI
AZ IGAZGATÓ TANÁCS

1980 VIII. ÉVFOLYAM
1. SZÁM

FELELŐS SZERKESZTŐ
TÍMÁR ÁRPÁD

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1014 BUDAPEST I., URI U. 62.

ARS HUNGARICA

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MŰVÉSZETTÖRTÉNETI
KUTATÓ CSOPORTJÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

BULLETIN OF THE
INSTITUTE OF
ART HISTORY OF THE
HUNGARIAN ACADEMY OF
SCIENCES

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1981

HU ISSN 0133–1531

Megjelenik évente kétszer

Megvásárolható az Akadémiai Könyvesboltban 1052. Budapest V. Váci utca 22.
és az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán 1054. Budapest V. Alkotmány utca 21.

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

Printed in Hungary – 81.8770 Akadémiai Nyomda, Budapest

TARTALOM

Wehli Tünde: A magyarországi késői román épületszobrászat ikonográfiai jelenségei	7
Bodor Imre: A magyar korona legkorábbi ábrázolásai	17
Balogh Jolán: Későrenaissance kőfaragó műhelyek VII. közlemény	25
Sisa József: Adalékok a magyarországi romantikus kastélyépítészetéhez	103
Kathy Imre: A korszerű nemzeti építészet útján	127
Nemes Márta: A kőbányai templom története	135

DOKUMENTUMOK

Baranyai Béláné: Újabb adatok a debreceni Szent Anna-templom berendezésének történetéhez	149
Levelek Tolnay Károlyhoz	155
Paisey, Robin M.: László Moholy-Nagy in Leicester	161

TÁJÉKOZÓDÁS

Szemle	171
--------	-----

CONTENTS

Wehli, Tünde: Iconographical Characteristics of the Late Romanesque Architectural Sculpture in Hungary	7
Bodor, Imre: The Earliest Representations of the Hungarian Crown	17
Balogh, Jolán: Late Renaissance Stonemasons' Workshops VII.	25
Sisa, József: Contributions to the History of Romantic Castle Architecture in Hungary	103
Kathy, Imre: Towards a Modern National Architecture	127
Nemes, Márta: The History of the Church at Kőbánya	135

DOCUMENTS

Barányai, Hildegard: New Data concerning the History of the Furniture of the St Ann's Church at Debrecen	149
Letters written to Charles de Tolnay	155
Paisey, Robin M.: László Moholy-Nagy in Leicester	161

SURVEY

Review	171
--------	-----

Wehli Tünde

A MAGYARORSZÁGI KÉSŐI ROMÁN ÉPÜLETSZOBRASZAT IKONOGRÁFIAI JELENSÉGEI

A 12–13. század fordulóján, III. Béla esztergomi építkezéseivel kezdi szárnyait bontogatni Magyarországon a gótikus művészet. Ennek a franciás ihletésű művészetnek későbbi emlékei általában annak az udvarral szoros összeköttetésben álló egyházi és világi arisztokráciának a kezdeményezésére épültek, amely a királyi, illetve az ország fölötti politikai hatalom részesének tekintette magát. A politikai ambíciók mellett magas szellemi igény, az új stílus és formák iránti fogékonyság és végül az egyéni ízlés is szerepet játszott a korszaknak Pilisszentkereszttel közel egykorú, Bertold érsek által építtetett kalocsai székesegyház, a Hont-Pázmánok bényi (Bina, Csehszlovákia) templomának megalkotásában. Ebben a franciás művészetben a plasztikának az építészetben belüli helye megváltozik és témavilága a román korihoz képest módosul. Eltűnnek az épületkülsőket dekoráló jelenetes, ciklikus domborművek, a díszítmény a szerkezeti elemekre húzódik vissza. A templombelső oszlopfőit, lábazatait a Jó és a Rossz dualisztikus harcát életrekelő vadászjelenetek, ember- és állatküzdelmek népesítik be. Ezekből a jórészt Bestiariumokból és Physiologus-kéziratokból kiemelt témáktól bizonyos fokig eltér Vértes-szentkereszt ikonográfiája. Sajátos programról ennek ellenére itt sem beszélhetünk. El kell vetni azt a korábban számításba vett lehetőséget, hogy az egyes oszlopfők jelenetein a 12–13. század fordulóján fellobbant bogumil eretnokség kapott volna hangot.¹ Helyesebb arra gondolni, hogy a szokásostól eltérő ábrázolások nem sajátos programot tükröznek, hanem inkább általános téma helyi, provinciális megfogalmazásai.

A 13. század első negyedében és utána újabb, a század közepéig is ható francia impulzus értékelhető a somogyvári és pusztaszeri kolostorok plasztikájában.² A francia kolostorok kerengőinek oszlopai, a katedrálisok oszloposor kapui jelennek meg általuk a magyar művészetben. Valószínű, hogy – bár nagyon távolról –, a holcmányi (Hoşman, Románia) kapu is a francia példát követi.³

Ezzel a franciás áramlattal majdnem párhuzamosan jelentkezik Magyarországon a burgundi koragótikus építészet, amelynek kiemelkedő emlékei a III. Ince pápa kori bencés reformot követő, Oros apát idejében emelt pannonhalmi bencés apátság és a zsámbéki premontrei templom.⁴ A burgundi koragótikára jellemző szigorúság csaknem teljesen száműzte e templomok belsejéből a figurális szobrászatot. Amennyiben mégis helyet adott neki, azt az ornamentális díszítés szándékával tette.

A 12. századi romanika hagyományain kívül, a főleg koragótikából táplálkozó épület-plasztikai emlékek mellett olyanok is emelkedtek, amelyeknek bázisát a magyar romanika korábbi szakaszának építészete és épületszobrászata képezte. Valószínű ugyanis, hogy a 12. századi művészet stílusa, témavilága és formakincse nem tűnt el a burgundi koragótika érvényesülése időszakában sem, hanem folyamatosan élt tovább és bizonyos változások árán az 1200-as évek körül új szintézishez vezetett. A feltételezést néhány példa illusztrálhatja.

A 12. század közepi székesfehérvári és jádsói kapuk apostolalakos szárköveinek ismeretében feltételezhetjük, hogy az apostolalakos kapuszár és a Krisztust apostolokkal bemutató *Maiestas Domini*, Krisztus mennybemenetele témájú timpanon már a román kor e periódusában is ismert volt Magyarországon.⁵ A pécsi székesegyház domborműves falborításának példájából Somogyvár után még Gyulafehérvár (Alba Julia, Románia) is méríthetett. A Szent Mihály székesegyház stílus szempontjából különböző, nem is egy periódusban keletkezett és utóbb másodlagosan elhelyezett domborművekre kell gondolni elsősorban.

A főszentély keleti külső falának jelenetes kompozíciói – köztük a Jézus születése és a Három királyok⁶ – továbbá a főszentély déli belső falába illesztett Szent Mihály dombormű, az ún. „Ölelkezők”, valamint az északi mellékszentély északi külső falának apostolalakos faragványai⁷ az eddigi kutatások szerint a 12–13. század fordulóján épített első székesegyház szobrászati dekorációjába tartoztak, és készítésük a 13. század első haramdára esik.⁸ Az első két dombormű az eredeti elgondolás szerint talán a templombelsőben került volna elhelyezésre, esetleg egy szentélyrekesztő részeként, a többi figurális emlék pedig leginkább a nyugati homlokzat dekorációs rendszerébe tartozhatott. Az eredeti funkció leginkább az apostoldomborművek esetében rekonstruálható. A két apostol minden bizonnyal egy apostolalakos kapu tervei szerint készült.⁹ Ez a kapu közbeeső láncszemét képezhette annak a fejlődési folyamatnak, amely a 12. századi oszlopszobros kaputól a jádsói apátság templom nyugati kapuzatához vezetett el.

Az eredeti elhelyezés kérdésén túl, a tartalmi megközelítés problémáját is felveti a gyulafehérvári székesegyház ún. „Ölelkezők” domborműve. Mint korábban is volt szó erről, ez a dombormű az ún. „pécsi műhely” tevékenységét követő korszak emléke. Ennek a kornak a képi világába kell a domborművet visszahelyeznünk ahhoz, hogy meghatározhassuk a témáját. Valószínű, hogy a 12. század első felétől a kódexfestészetben általánosan elterjedt *Sponsus* és *Sponsa* – Krisztus és Mária – ábrázolását ismerte már a 12–13. század fordulóján az épületszobrászat is. Ezért ebben a képi környezetben keresendő magyarázat az ábrázolás értelmére.¹⁰

A romanika 12. század végi szakaszában már súlypontozódtak bizonyos, a későbbiekre jellemző ikonográfiai jelenségek. A somogytúri fríz például a késői romanika timpanondomborműveinek egymással szemben elhelyezett griffjét és oroszlánját állítja elénk.¹¹ E kor érdekes emléke a Veszprém környékéről származó ívmező.¹² Ez a faragvány már a késői romanika tematikai problémáit hordozza magában. Meghatározhatatlan a rajta levő állat, mert a griff törzsön baziliskfey ül. Nem egyértelmű, hogy a karom őrzi vagy elragadja a lombot. És végül, a lomb eddigi elnevezései – leveles ág, életfa és

rózsató – sem eléggé meggyőzőek.¹³ A relief hiányzó részének ismerete bizonyára közelebb vinne az ikonográfia tisztázásához.

A romanika 13. század második negyedében történő előtérbe kerülése és a század utolsó negyedéig elhúzódó másodvirágzása feltehetően a korabeli viszonyokkal állt összefüggésben. A késői romanika általában az ország gazdaságilag legerősebb és politikai szempontból is vezetésre töre rétegének, a nagybirtokos arisztokráciának a reprezentációs igényeit elégítette ki. A középnemesség és a királyi szabadok tömege mind politikai síkon, mind művészeti téren igyekezett az arisztokrácia mögé felzárkózni. Törekvése egyfelől az Aranybulla-mozgalomban, másfelől az építészetben jelentkezett. A korképből adódik, hogy a korszak legmonumentálisabb építészeti együtteseit a Dunántúl leghatalmasabb birtokosai, például a Ják nemzetség tagjai emelték, az átlagos falusi templomok sorából csupán szerény szobrászi díszek által kiemelkedőket pedig az Aranybulla-mozgalom fészkében, Vas és Zala megyében, az Őrségnek nevezett országrészben építették.

Az utóbbi templomok jórészt plébániák. Amennyiben monostorok, többnyire a bencés szerzetesek számára alapították azokat. Az építmények alig emelkednek túl azon a formán, amely az egyház által előírt liturgikus feladatok minimális ellátására szükséges. A templomok javadalmazása, az alapítványok bencés jellege és végső soron a patronátusi jognak Magyarországon gyakorolt formája egyáltalán nem mutatnak arra, hogy az építetők templomépítési kedvét az alapítással járó haszon és a reprezentáción túl, magasabb vallási-lelki szükségletek mozgatták volna.

Ezek az építetők azokat a kőfaragókat keresték, akik ismertek olyan szobrászi témákat és motívumokat, amelyek alkalmasak voltak reprezentációjuk képzőművészeti eszközökkel történő kifejezésére, illetve műveik mondanivalója megfelelt vallásosságuk mélységének, színvonalának.

A korszak magyar mecénásainak nem kellett a távolban kutatniuk ahhoz, hogy megfelelő kőfaragókat találjanak. A 12–13. század fordulóján ugyanis a Rajnától keletre, az Elba vonaláig és innen Délre, végig a Duna mentén, tehát az egykori Német-Római császárság keleti határvidékein elterülő tartományok, grófságok a magyarhoz hasonló társadalmi-politikai problémákkal küszködtek. E helyzet legékezebb bizonyítékai II. Frigyes császár 1220-ban kibocsátott kiváltságlevelői, amelyek a német tartományúri rendszer alapját vetették meg. Az azonos talaj azonos művészetet termelt. A 12. századi francia és itáliai eredetű kompozíciókból, témákból, motívumokból, valamint formákból táplálkozó, ugyanakkor saját hagyományaira is támaszkodó terület művészete tematikai szempontból nagyjából egységes. Az összképbe beleillik a magyar kép is.

A késői román épületszobrászat főképp a kapuzatra összpontosít. A kapuzatban a dogmatikus-teológiai témáké a vezető szerep. Ezeken belül a megtestesülés-megváltás témakör emelkedik ki. Az ide tartozó gondolatokat tömören, szimbolikus formában fejtik ki. A romanika korábbi szakaszához képest és a francia katedrálisplasztikához is viszonyítva, a krisztológiai jelenetek, a szentek életének epizódjai, az ószövetségi történetek, a tipologikus ábrázolások – tehát általában a narratív előadásmódot kívánó témák – háttérbe szorulnak. Az épületszobrászat központi mondanivalói a Megtestesülés és a Megváltás. Az előbbi a Jézus születése, továbbá a Madonna a gyermek Jézussal kompozícióban ölt formát. Az utóbbi az eszkatologikus Mennybemenetel és Traditio legis

ábrázolásokban jelentkeznek. Az e tárgykörből merített emlékek azonban háttérbe szorulnak a kereszthalálra utaló szimbólumok mellett. Ezek között természetesen az Isten báránya és a kereszt a leggyakoribb, de előfordulnak különböző elvont, geometrikus motívumok is.

A témakör elég szűk, a szimbólumok meglehetősen általánosak. A népies, esetenként az egyéni devotio is helyet kap ebben a művészetben. Az érzelmi telítettségű devotívonalis ábrázolásokban a 13. századtól előretörő misztika szólal meg. A kapuk programját a homlokzatok apotropaikus és a templombelső oszlopainak, záróköveinek szegényesebb, gyakran a nyugati kapuét megismétlő vagy megerősítő kompozíciói egészítették ki. Az épületbelső falainak plasztikai szegénységét időnként a kisépipízeset alkotásai ellensúlyozhatták. Valószínű, hogy a falképeknek az eddiginél fokozottabb szerep jutott az épületbelső dekorációs rendszerében.

A későromán épületszobrászat általánosságainak felvázolása után rátérhetünk a periódus magyarországi emlékeinek vizsgálatára. Az eddigiekből is kitűnhetett, hogy a korszak épületszobrászati emlékeit a kapuzatok képviselik a leghitelesebben és a legnagyobb számban. Ez a megállapítás nem csak az európai helyzetre jellemző, hanem a magyarra is.¹⁴ Ebből még korántsem következik az, hogy a homlokzat egyéb díszei, és a kisépipízeset alkotásai ismeretlenek lennének a magyarországi emléktanyagban. Mellettük még számos olyan épületfaragvány is ismert, amely eredeti építészeti-szobrászati környezetből kiszakítva maradt fenn, és eredeti rendeltetésének, jelentésének megfejtése még várat magára.

A magyarországi és az európai emléktanyagból önálló programjával a jáki Szent György bencés apátsági templom 13. század második negyedében készült nyugati kapuzata emelkedik ki. E kapu timpanonját a mandorlában trónoló, két angyal által tartott Krisztus kompozíciója tölti ki. Fölé apostolok sora került. Az apostolsort az oromzatban Krisztus alakja zárja le.¹⁵ Ilyenformán Krisztus kétszer jelenik meg a kapuzaton. Nyilvánvaló, hogy Krisztus mennybemenetelének és eljövételének látomása került itt egymás alá, illetve fölé. Az utolsó ítélet víziójának kétszeres előadása minden bizonnyal a nyugati karzat és a déli torony alsó szintjének funkciójával, a nemzetségi monostor legfontosabb reprezentatív feladatával, a temetkezéssel függött össze.¹⁶ E programhoz csatlakoznak a nyugati homlokzat utólagosan elhelyezett fülkeszobrai, a megtestesülést jelképező trónoló Madonna, valamint a Krisztus pokolraszállása prefigurációjaként értelmezhető orszá-lánnal viaskodó Sámson szobra. A nyugati homlokzat teofánikus Utolsó ítélet ábrázolását a déli kapu szelídebb hangvételű, megváltást ígérő Isten báránya témának szentelt timpanondomborműve szimbolikus formában mondja el.¹⁷

A jáki templom szerényebb – egy Maiestas Dominira korlátozódó – megfogalmazásban a közeli Mosonszolnok templomából származó ívmezőben (ma a mosonmagyaróvári Hanság Múzeumban) tűnik fel, a 13. század közepén.¹⁸

Krisztus mennybemenetelének és eljövételének teofánikus víziója mellett Magyarországon különös hangsúlyt kapnak azok a Maiestas-kompozíciók, amelyekben a trónoló Krisztust a templom alapítói, javadalmazói avagy egyszerűen a dombormű készítettői veszik körül arra emlékeztetve, hogy az áldozatvállalás mindig a lelki üdvösség elnyerésének reményében történt. A Maiestas Domini-kompozíció hosszú utat tett meg ahhoz,

hogy a 13. század közepi szentkirályi (Magyar Nemzeti Múzeum), bátmonostori (egykori bencés apátság, Jugoszlávia) és – valószínűleg – a sopronhorpácsi templomok kapuívmezőiben megjelenjen. Ezek a domborműveken az alapítók a romanikában szokatlan monumentális megfogalmazásban jelennek meg Krisztus két oldalán. A magyarországi világi mecénások, illetve szobrászaik az alaptípust a frank vagy a bajor művésztől kölcsönözték, a kompozíciók végső formába öntésére viszont kizárólag helyi kegyúri viszonyok adhattak módot.¹⁹

Minden alapunk megvan arra, hogy a teofánikus víziókat megjelenítő emlékek közé soroljuk be a gyulafehérvári székesegyház déli, 13. századi lunettáját is.²⁰ A timpanon közepét egyértelműen Krisztus uralja, és típusa a regensburgi plasztikában megformált, de általánosan elterjedt, például a gurki bencés apátsági templomon és a hildesheimi St. Godehard templomon alkalmazotthoz tartozik. A mellékalakok személye és ikonográfiai jelentése kérdéses. Meghatározásukra két – szinte egyenlő súlyú – megoldási lehetőség kínálkozik. Az egyik értelmében Krisztus mellé a két Szent János, az Evangelista és a Keresztelő helyezhető.²¹ A másik elképzelés szerint a dombormű szélső figurái az apostolfejedelmek lennének. Ahogy a két Szent János, úgy Szent Péter és Pál megnevezését sem támasztja alá sajátos fiziognómia vagy attributum.²² Az utóbbi meghatározás valószínűsége mellett a félpalmettákon ülő madarak szólnak. A fák, madarakkal az ókeresztény Traditio legis kompozíciók gyakori elemei. Az esemény színhelyét, a paradicsomot jelzik. Motivumukat a salzburgi szobrászat saját hagyományaira is támaszkodva, elevenítette fel a 13. század közepe táján. A Traditio legis kompozíciónak ez a változata jelentkezik a salzburgi szobrászat egyik fő művén, a Szent Péter apátsági templom nyugati kapuzatán is.²³

A teofánikus Utolsó ítélet és Mennybemenetel megfogalmazások mellett szép számban maradtak fenn a magyarországi emléktanyagban azok a kompozíciók, amelyeket a Megváltás gondolatának szenteltek.

Az Agnus Dei timpanonok legalább három alcsoportra ágaznak szét. Az elsőbe azok sorolandók, amelyek a jáki bencés apátsági templom déli kapujának közvetlen hatására készültek, esetleg Jákon is dolgozó mester kezétől származtak.²⁴ Csoportjukba a jáki Szent Jakab kápolna, a csempeszkováci és a nagysitkei templomok ívmezői kívánkoznak.²⁵ Ezek a keresztet tartó bárányt két oldalról sárkányszerű lények veszik körül. A következő csoportba a somlósöllősi és a dorozsmai (ma a szegedi egykori Szent Demeter templom tornyán), valamint a domonkosfai (Domanjšovci, Jugoszlávia) timpanonok tartoznak.²⁶ Ezeket a timpanonokat egyetlen, leginkább bárányként értelmezhető állatalak tölti ki. A csoport tagjai a spitaliči és más jugoszláviai emlékekhez hasonlóan a szomszédos, elsősorban szász–bajor–sváb típust feldolgozó, a 13. század harmadik évtizede körül készült alsó-ausztriai St. Veit-an-der Glan és St. Lambrecht timpanonjaihoz kötődnek.²⁷ A harmadik alcsoportot alkotó Zalaszentmihályfa és Zalaháshágy nem minden vonatkozásban hasonlítanak egymásra, de rendkívüli mozgalmasságukban, dekorativitásra törekvésben megnyilvánuló, kissé népies ízük mégis egymáshoz fűzi őket.²⁸ A zalaszentmihályfai timpanon – amennyiben elfogadjuk a róla készült rekonstrukciós rajzot, amely szerint a bárány két oldalán Szent Márk evangélista oroszlánja és Szent János evangélista sas madara áll,²⁹ a stílris hasonlóságok mellett kompozicionálisan is rokon a St. Veit-

ander glani timpanonnal.³⁰ Valószínű, hogy a két magyarországi dombormű előképei, analógiái az alsó-ausztriai, illetve a bajor – ezen belül leginkább a regensburgi – emlékek között lesznek megtalálhatók. A két Zala megyei timpanon ikonográfiai vizsgálata a hazai művészettörténeti kutatások kedvelt területe. Az érdeklődést méltán keltette fel ez a két emlék. Véleményünk szerint azonban indokolatlan a két ívmező közepének bárányában különleges, másutt soha meg nem fogalmazott lényeket látni, és azok jelenlétét akár a lakosság sajátos helyzetével magyarázni,³¹ akár különböző bibliai idézetekkel vagy teológiai munkák soraival értelmezni.³² Úgy gondoljuk, hogy ebben az interpretációban a stílus jegyei és a kvalitás kívánnivaló szolgálnak az ikonográfiai megközelítés alapjául.

A Megváltás és Utolsó ítélet szimbolikus motívumai együtt jelentkeznek néhány erdélyi és egy Zala megyéből származó emléken. A vurpodi (Vurpär), vizaknai (Ocna Sibiului) és az újudvari (ma a Magyar Nemzeti Múzeumban) timpanonok Krisztus és halál-szimbólumait, pszichomachisztikus jelképeit (életfa, kereszt, oroszlán, halfarkú oroszlán, stb.) a szász–turingiai és délnémet–bajor művészet alakíthatta ki.³³ A vurpodi dombormű ikonográfiai szempontból pillanatnyi ismereteink szerint társtalanul áll. Megfogalmazásmód és egyes motívumok szemszögéből távoli rokona Alsleben timpanonja lehet.³⁴ A vizaknai timpanon ezzel szemben a hamerslebeni ívmezőhöz áll igen közel.³⁵ Az analógiaként felkínálkozó emlékek a 12. század utolsó negyedében készültek. Ez az időpont a magyar domborművek keletkezési korának, illetve történeti helyének meghatározásakor is kiindulásként szolgálhat. Ez a főként erdélyi emlékekből álló csoport még két további darabbal is gazdagítható. A Magyar Nemzeti Galéria ismeretlen provenienciájú – feltételelesen erdélyiként számon tartott – ívmező domborművével, mely Krisztust ábrázolja félalakban, balján egy oroszlánnal (a jobbán egy oroszlán, esetleg egy griff foglalhatott helyet), és végül a nagycenkivel, amelynek szembeforduló oroszlánpárja között egy korong helyezkedett el.³⁶

Ugyancsak szász–turingiai összefüggésekről tanúskodnak az elvont szimbólumokban gazdag ívmezőink, például a nagybörzsönyi,³⁷ amelynek keresztmotívuma a 13. század eleji elsdorfi ívmezőn tűnik fel legelőször.³⁸ Végül e csoport tagjainak számát emeli a rozettás, Burgsdorffal rokon neszmélyi faragvány is.³⁹ Bizonyos, hogy ennek a csoportnak a datálását is az ikonográfiai típus Magyarországon kívüli előfordulásának figyelembevételével oldhatjuk meg a legsikeresebben.

A csatajelenetes timpanonokat az Árpád-kori magyar emléktárhelyekben a székelyudvarhelyi (Odorhei, Románia) képviseli.⁴⁰ A sárkányküzdelmet bemutató timpanon közvetlen forrása ismeretlen, a kompozíció nagy általánosságban a 12–13. századi európai művészetben közkézen forgó pszichomachisztikus képtípust követi.⁴¹

A Megváltásnak szentelt ívmeződomborművek között előfordul egy olyan is, amely – témájánál fogva a romanika előző periódusának örökségeként jelentkezik – Jézus születését ábrázolhatta. Legalábbis, a téma megjelenítésére következtethetünk a felsőrsi templom lunettájának maradványai alapján.⁴²

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy a magyarországi késői romanika épületszobrászata, mely a korabeli társadalom egy jelentős osztályának ízlését és reprezentációs igényeit szolgálta, ha stílus és kvalitás tekintetében nem is állt mindig az élvonalban, iko-

nográfiailag a gazdasági és társadalmi fejlődés hasonló szintjén levő területekével egyezett. Ismerte és felhasználta e területek művészetének teljes repertoárját. Sőt, amint ezt a donátorábrázolások példázzák, a hazai viszonyoknak megfelelően még tovább is formálta.

Ez a szobrászat a magyarországi művészet történetének szerves részét képezte és jelentős emlékekkel gyarapította. Hazai kutatásunknak a téma eléggé elhanyagolt területe. A 13. század első fele épületszobrászatának áttekintése nyomatékosan hívja fel figyelmünket az e téren felmerült hiányosságok mielőbbi pótlásának szükségességére, továbbá az ilyen vonatkozású kutatásokban rejlő lehetőségekre.

JEGYZETEK

¹RÉVHELYI E.: A vértesszentkereszti templom újszerű megjelenése az Árpád-kori építészetünkben. Ép. és Közl. Műszaki Egyetem Tudományos ülészakánának előadásai. 1955. Bp., 1957. Klny. 479., A Physiologus-kéziratok és Bestariumok, valamint a szimbolikus állatküzdelmek kérdéséhez: KATZELLENBOGEN, A.: Die Psychomachie in der Kunst des Mittelalters von den Anfängen bis zum 13. Jahrhundert. Hamburg, 1933., MALE, E.: L'art religieux du XIIIe siècle en France. I. Paris, 1958. (9. kiadás) 75 skk.

²LEVÁRDY F.: A somogyvári apátság román maradványai. Művészettörténeti Értesítő, XVII (1968) 3–4. 178–179., MAROSI E.: Egy gótikus Madonna Somogyvárról és a Szent Egyed apátság kerengője. Művészettörténeti Értesítő, XX (1972) 2. 93–100., TROGMAYER O.: Szertől Pusztaszerig. Valóság, XX (1977) 6. 95–99. A korábbi irodalom alaptalanul helyezi ebbe a körbe a litéri kaput. Erről l. LEVÁRDY F.: A litéri román kapuzat. Magyar Műemlékvédelem, 1967–1968. 279.,

³GEREVICH T.: Magyarország románkori emlékei. Bp., 1938. XCII. tábla.

⁴LEVÁRDY F.: Les monuments d'architecture médiévale de Pannonhalma. Acta Historiae Artium, VIII (1962) 1. 1–44. Zsámbék: uo. 23., és LUX G.: A zsámbéki templomrom. Bp., 1939. 18–19.

⁵DERCSÉNYI D.: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp., 1943. No. 56., 75. kép. DERCSÉNYI D.: A románkor művészete. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Szerk. Dercsényi D., Zádor A. Bp. 1970. I. köt. 60. (A továbbiakban: DERCSÉNYI D. 1970.) TÓTH S.: Középkor. Palágyi S., Tóth S., Tihanyi Múzeum, A római és középkori kőtár katalógusa. Veszprém, 1976.

⁶ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp. 1958. 23 sk., 82., 111. és 13. kép.

⁷ENTZ G.: i. m. 107., 108., 125., 126. kép.

⁸ENTZ G.: i. m. 82., 85., 111.

⁹Entz Géza feltételezi, hogy ezek az Ölekezőkkel és a korábbi Szt. Mihállyal együtt az elpusztult első székesegyház külső díszei lehettek.

¹⁰VEGH J.: Az Énekek éneke ábrázolása a gyulafehérvári székesegyházon. Építés-, Építészetudomány, V (1973) 3–4. 279–287.

¹¹A reliefet a keszthelyi Balatoni Múzeum őrzi. Fényképe az Országos Műemléki Felügyelőség Fotótárában látható. A relief egy párkány, vagy más frizszerű faragvány darabja, ezért a kompozíció megfogalmazása nem olyan hangsúlyos, mint a következő évtizedek ívmező-domborművein.

¹²A kő jelenleg a veszprémi Bakonyi Múzeum tulajdonában van. GEREVICH T.: i. m. 164.

A baziliszkról: Lexikon der christlichen Ikonographie. Szerk. E. KIRSCHBAUM. Bd. I. Rom–Freiburg–Basel–Wien, 1968. cols. 251–253.

¹³GEREVICH T.: i. m. 163.

¹⁴Ebből következik, hogy a magyarországi ívmező-domborművekkel meglehetősen bőséges irodalom foglalkozik. Több tanulmány kísérli meg ezeket stílusuk vagy témájuk alapján típusokba csoportosítani.

tosítani. E tanulmányok közül a legfontosabbak: BOGYAI T.: Isten báránya. Adalékok az Árpád-kori templomkapuk ívmeződíszítéseinek ikonográfiájához. *Regnum*, 1940–1941. 94–122. (A továbbiakban: BOGYAI T. 1940–1941), BOGYAI, T.: Der Löwe mit dem Kreuz. Das Tympanon von Domanjsovci (Domonkosfa) und verwandte Denkmäler. *Zbornik za umetnostno zgodovino. Letnik V/VI. Ljubljana*, 1959. Lavreae F. Stelé. 147–176. (A továbbiakban: BOGYAI T. 1959.) CSEMEGI J.: Románkori kapuzatok karéjdíszű ívmezői Magyarországon. *Antiquitas Hungarica*, I/1947. 100–105., KÁDÁR Z.: Agnus dei vagy Leo diaboli. *Antiquitas Hungarica*, II/1948. 184–189., KAPOSY V.: Adalékok románkori emlékeink ikonográfiájához. *Bulletin du Musée National Hongrois des Beaux Arts*. No. 6. 1955. 78–83., (a továbbiakban: KAPOSY V. 1955.) WEHLI T.: Donátorábrázolások a magyarországi románkori monumentális művészetben (kézirat). (A továbbiakban: WEHLI T. 1976.) A 13. századi magyarországi ívmező-domborművek kérdéséhez. Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. A Székesfehérvári István király Múzeum Közleményei. D sorozat 121. sz. Bp.–Székesfehérvár, 1978. 59–66. (A továbbiakban: WEHLI T. 1978.) A jelen tanulmány referátum formájában az 1978-as székesfehérvári Árpád-kori kőfaragványok c. kiállítás alkalmából május 22-én rendezett ülésen hangzott el. A hozzá tartozó korreferátumok a *Forschungen der Steinskulptur der Arpadenzeit in Ungarn* c. kötetben jelentek meg (Az István király múzeum közleményei. A. sorozat. 29. szám. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1979.)

¹⁵ GEREVICH T.: i. m. LXX. tábla. A képtípus legfontosabb irodalma: MALE, E.: *L'art religieux du XII. siècle en France*. Paris, 1947. (5. kiadás) 398–407. KIRSCHBAUM, E.: i. m. Bd. II. 1970. col. 268–276., Bd. III. 1971. col. 136–142., CHRISTE, Y.: *Les grands portails romans*. Genève, 1969., CHRISTE, Y.: *La vision de Matthieu* (Math. XXIV–XXV), Paris, 1973.

¹⁶ WEHLI T. 1976.

¹⁷ GEREVICH T.: i. m. LXX., LXXI. tábla. A bárányról és a kapuívmezők szimbolikus állatairól összefoglalóan: KÜNSTLE, K.: *Ikonographie der christlichen Kunst*. Bd. I. Freiburg im Br., 1928. 119–135., BALTRUSAITIS, J.: *La stylistique ornamentale dans la sculpture romane*. Paris, 1931.

¹⁸ WEHLI T. 1978.

¹⁹ WEHLI T. 1976. A bátmonostori timpanont ma a zombori (Sombor) múzeum őrzi.

²⁰ ENTZ G.: i. m. 92. kép.

²¹ Az ilsenburgi kolostortemplom kapuján bal oldalt hosszú szakállas, tekercest és bárányt tartó aggastyánként mintázták meg Keresztelő Szent Jánost. A túloldalon Evangélista Szent János könyvet tartó szakállatlan ifjú típusban jelenik meg. A kompozíció hátterét paradicsomra utaló növényzet tölti ki: NEUBAUER, E.: *Die romanischen skulptierten Bogenfelder in Sachsen und Thüringen*. Berlin, 1972. 130., Taf. LXIII/84. A timpanon figurális szereplőinek félalakos megoldásáról és a típus szász–weszfáliai–bajor területen való elterjedtségéről: BERGER, R.: *Die Darstellung des thronenden Christus in der romanischen Kunst*. Reutlingen, 1926. 118.

²² A timpanon bal oldali szereplője hosszúhajú, szakállatlan aggastyán-típus, attributum nincs a kezében. A jobb oldali ifjú fejének mintázása az Ev. Szent János-típust követi, a kezében összecsavart tekercest tart.

²³ A salzburgi emléken nagyobb, egyértelműbb program keretében, a gyulafehérvári timpanonnál világosabb formában tűnik fel a két apostol (Romanische Kunst in Österreich. Ausstellung. Krems an der Donau. 1964. Katalógus. Abb. 48.).

²⁴ GEREVICH T.: i. m. LXXVII. tábla, 1. kép.

²⁵ GEREVICH T.: i. m. LXXVII. tábla, 2. kép., DERCSÉNYI D.: Románkori építészet Magyarországon. Bp., 1972. 144. kép., CSEMEGI J.: A jáki apátság temploma. A Vasi Szemle különlenyomata. 1939. 8. kép.

²⁶ A somlószőlői ívmező képe az Országos Műemléki Felügyelőség Fotótárában látható. A dorozsmaié: NAGY Z.: A szegedi kőbárány. *Tiszatáj*, I/1947. 1. kép. Az állat mellső lába – szokatlan módon – előre lendül és kereszt helyett pálcát tart. *Domonkosfa*: BOGYAY, T. 1959. Fig. 69. Bogyai igen helyes észrevétele, hogy a timpanon itt másodlagos elhelyezésben látható (uo. 157.).

²⁷ Spitalič: ZADNIKAR, M.: *Srednjeveška arhitektura kartuzijanov in slovenské kartuzije*. Ljubljana, 1972. 257., St. Veit-an-der Glan: NOVOTNY, F.: *Romanische Bauplastik in Österreich*.

Wien, 1930. Abb. 67., St. Lambrecht: KODOLITSCH, G.: Zur Restaurierung der St. Lambrechter Stiftskirche 1974/76. Österreichische Zeitschrift für Kunst- und Denkmalpflege, XXX (1977) 3–4. 80., Abb. 79.

²⁸A két dombormű képe: BOGYAY T.: Két Árpád-házi timpanondombormű Zala megyéből. Technika, XXII (1941) 6., 2., 5. kép. (A továbbiakban: BOGYAY T. 1941.) A zalaháshágyi ívmező szőnyegszerű kialakításához hasonló megoldású a század Obergreisslau 12. század végi lunettája: NEUBAUER, E.: i. m., 95., Taf. XXVI/48.

²⁹Ezzel a meghatározási lehetőséggel élt: BOGYAY T. 1941. 226., VALTER I.: A zalaszentmihályfai r. k. templom kutatása. Magyar Műemlékvédelem, 1971–1972. Klny. 138/a. kép. (A továbbiakban: VALTER I. 1971–1972.) Hasonló megoldású a dornstedti falusi templom Isten bányája-timpanonja, amelyen a bányák körül Szent Máté és Szent János evangelisták szimbólumai nyertek elhelyezést (NEUBAUER, E.: i. m., 60., Taf. VIII/14.).

³⁰St. Veit-an-der Glanhöz ld.: 24. jegyzet és BOGYAY T. 1941. 226. A zalaháshágyi ívmező megoldásának kérdésére e pillanatban nem tudunk magyarázatot adni. Az ívmező belsejének hasonló elrendezése bukkan fel a század-tűringiai Obergreisslau templomán (vö.: 28. jegyzet). Ez a hasonlóság csak izlés és megoldásbeli, a tematikára nem terjed ki. Az izlés nagyobb földrajzi elterjedtsége mellett az ausztriai Leiding templomának timpanonja nyújt bizonyítékot (NOVOTNY, F.: i. m. Abb. 65.).

³¹BOGYAY T. 1941. 226., BOGYAY, T. 1959. 147., 160–169. Bogay nézetét átveszi: DERCSÉNYI D. 1970. 81.

³²Zalaszentmihályfára vonatkozóan: VALTER I. 1971–1972. 154–155. Zalaháshágyról: KÁDÁR Z.: i. m., 184–189., BOGYAY T. 1941. 228. Ezt a nézetet Domonkosfára is kiterjeszti: BOGYAY, T. 1959. 168.

³³Vurpod: GEREVICH T.: i. m., XCII/1. tábla. Vízakna: GEREVICH T.: i. m., XCIII/2. tábla. Újudvar: KAPOSY V. 1955. 78–83., fig. 12., KAPOSY V.: Életfa-ábrázolás egy román kori timpanonon. Művészettörténeti Értesítő, V (1956) 2–3., 122–124.

³⁴Alsleben: NEUBAUER, E.: i. m., 42–43., Taf. II/2.

³⁵Hamersleben: NEUBAUER, E.: i. m., 111. Taf. XXXII/60.

³⁶A Magyar Nemzeti Galéria timpanonja: GEREVICH T.: i. m., CCIV. tábla. A nagycenki ívmező képe: CSATKAI E.–DERCSÉNYI D.: Sopron és környéke műemlékei. Bp., 1956. 589. kép. Az ívmező közepének motívumát az irodalom rozettának vagy virágnak mondja (uo. 560.).

³⁷Ép. hallgatónk építészeti felvételei az 1937–38. tanévben. Börzsöny. Technika, XIX (1938). 288–289., 6. fig.

³⁸NEUBAUER, E.: i. m., Taf. IX/16b.

³⁹Burgsdorf: NEUBAUER, E.: i. m. Taf. VIII/13. A neszmélyi ívmezőt a tatai Kuny Domonkos Múzeum őrzi. Fényképe az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja fotótárában látható.

⁴⁰Fényképe az Országos Műemléki Felügyelőség Fotótárában van.

⁴¹Hasonló típusok: BALTRUŠAITIS, J.: i. m., 221–224. kép.

⁴²DERCSÉNYI D.: i. m., 104. kép.

Bodor Imre:

A MAGYAR KORONA LEGKORÁBBI ÁBRÁZOLÁSAI

1608-ban öccse, Mátyás főherceg koronázásakor a rendek követelésére Rudolf visszaadta Magyarországnak az általa korábban Prágába vitetett koronázási jelvényeket. A szertartás után törvény született arról, hogy a koronázási ékszereket ezentúl a pozsonyi várban kell őrizni. Ekkor választották meg a két koronaőr egyikéül Révay Pétert, aki először írt könyvet a magyar koronáról.

II. Mátyás (1608–19) uralkodásának elején, 1609–14 között vert érmein feltűnik a magyar korona *pontos* ábrázolása, még pedig ugyanazon érem előlapján a király fejét ékesítve, hátlapján pedig heraldikai koronaként az ország címere fölött.¹

A korona történetével, kialakulásának kérdésével foglalkozó kutatás a II. Mátyás érmein és pecsétein előforduló koronaképet fogadja el a korona első hiteles ábrázolásának. Valójában, 1609 előtt alig találkozzunk a tényleges állapotnak megfelelő képpel.² Igaz, hogy II. Mátyást követően is – leszámítva II. és III. Ferdinánd néhány emlékérmét³ – csak Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király 1620 utáni érmein jelenik meg azok hátlapjának egyesített magyar-erdélyi címere fölött.⁴ Ezután hosszabb ideig elmarad, majd a XVIII. század elején, I. József érmein újra viszontlátjuk.

Bár ezek az első *tökéletes* képek, a korona valósághű ábrázolását célzó első törekvések mintegy másfél évszázaddal korábbiak.

A korona képének alakulását elsősorban Árpád- és vegyesházi királyaink pénzein és pecsétein követhetjük nyomon folyamatosan. Amíg azonban az érmeképek kis méretük-nél fogva nem alkalmasak finomabb részletezésre – nagyobb méretű érmekkel csak II. Ulászló idején, a XV. század végén találkozunk először –, a királyi pecsétek nagy felületeik részletgazdag ábrázolásaival tűnnek ki.

Ennek ellenére a XV. század közepéig a magyar felségi pecsétek előlapján trónon ülve ábrázolt király kizárólag nyílt háromágú liliomos koronát (= a négyágú korona homloknézeti képe) visel. Tekintve, hogy a pecsétképeken látható többi uralkodói jelvény (jogar, országalma) sem azonosítható koronázási jelvényeinkkel, e felségjeleket valószínűleg általánosságban, minden egyéni jelleg nélkül tüntették fel. Háromágú aroncs koronát helyez az esztergomi érsek a magyar király fejére az esztergomi káptalan nagyobb pecsétjén.⁵ (1. kép)

Érdekes, hogy Zsigmondot 1406. évben kelt oklevélen függő magyar királyi kettős pecsétjén (2. kép) hagyományos módon, háromágú liliomos koronával ábrázolták, míg

1433-tól, császárrá koronázása óta használt magyar felségi pecsétjén (4. kép) császári mitrakoronát visel. Mindkét pecséten kopottságuk ellenére jól kivehető Zsigmond jellegzetes kétágú szakálla, a vésnök tehát egyéni megjelenítésre törekedett. Ugyanakkor a felségjelvényeknél megelégedett a királyi, illetve császári méltóságra utaló sablonos ábrákkal.⁶

V. László 1456. évi felségi pecsétjének előlapján a király fejét felül pántokkal lezárt liliomos korona díszíti. A korona csúcsán, a pántok találkozási pontján latin kereszt áll. Ezt a koronát viszont – bár hasonlít a Zsigmond pecsétjén látható típushoz – nem tekinthetjük sem német királyi, sem császári koronának, hiszen a császár akkor III. Frigyes volt. Unokaöccse és pártfogoltja V. László magyar királyi rangját – elődei mintájára – jól kifejezte volna a nyitott korona is. Talán a csecsemő korában megkoronázott, de csak I. Ulászló tényleges uralma, majd pedig Hunyadi János kormányzósága után 12 éves korában trónra került gyermekkirály uralkodásának törvényességét hangsúlyozta a kép.⁷ (6. kép)

A korona 1440-ben Frigyes német királyhoz került. V. Lászlót Ulászló halála után, 1444-ben a rendek elismerték ugyan törvényes magyar királynak, 1452-től pedig – gyámság alatt – ténylegesen is ő uralkodott, Frigyes – aki 1452-ben III. Frigyes néven római császár lett – továbbra is magánál tartotta a koronát, hogy általa elnyerhesse a magyar királyságot.

Nem adta vissza 1458-ban, Mátyás királlyá választásakor sem, hiszen éppen vele szemben akarta érvényesíteni magyar trónigényét. Ez a körülmény Mátyás uralkodása kezdetét igen megnehezítette. A főurak egy csoportja vele szemben Frigyeset ismerte el magyar királynak, aki rájuk támaszkodva 1459-ben Bécsújhelyen a magyar koronával meg is koronáztatta magát. Mátyásnak viszont fiatal kora miatt el kellett tűrnie nagybátyja gyámkodását. Királysága első éveiben nem volt saját felségi pecsétje, ideiglenesen titkos pecsétje alatt adta ki okleveleit. Záradékukban gyakran utalt rá, hogy az okiratot koronázása után díszesen kiállítva nagy pecsétjével fogja majd megerősíteni. Sajátja mellett garanciaként tanácsosainak pecsétjét is rá kellett függesztenie korai okleveleire.⁸

Érthető tehát, hogy Mátyás külpolitikájának legfőbb célja uralkodásának első hat esztendejében a török elleni védekezés mellett a korona visszaszerzése volt. Belpolitikailag is sikerült hatalmát megszilárdítania, így III. Frigyes Magyarországgal kapcsolatos tervei szétfoszlottak. Most már hajlandó volt visszaadni a koronát, hangoztatva, hogy csak megőrzésre volt nála.

A koronáért és az 1441-ben zálogként Frigyeshez került Sopron városáért Mátyás hatalmas összeget, nyolcvanezer aranyat fizetett.⁹ Ily módon uralkodásának hetedik évében végre érvényesen megkoronáztathatta magát a magyar szent koronával. Általa a királyi hatalom törvényes birtokosává vált, noha III. Frigyes élete végéig megtartotta a magyar királyi címet.

Immár teljes értékű uralkodói méltóságának kifejezői a koronázás után használatba vett kettős felségi és arany pecsétje valamint a régít felváltó új titkos pecsétje.¹⁰ Többé már nem kellett mások pecsétje okleveleinek érvényesítéséhez.

Felségi kettős pecsétjének¹¹ (8. kép) előlapja a királyt a szokásos módon trónon ülve ábrázolja két oldalt címereivel. Fejét – mint V. Lászlóét is – zárt korona ékesíti.

A hátlapon viszont jelentős változást tapasztalunk a korábbi uralkodói pecsétekhez képest. A királyi kettős pecsétek hátlapját az ország címere (IV. Bélától kezdve a kettős-kereszt) díszíti, többnyire pajzsban. A címerpajzsot Károly Róbert 1331. évi harmadik nagypecsétjétől kezdve változó számú karéj keretezi. Ezekben a pecsétmezőt a pajzs és körirat között jórészt kitöltő karéjokban a címert kiegészítő patkót tartó strucc, továbbá sárkányok, griffek, stb. találhatók.

Zsigmondnál találkozunk először olyan megoldással, hogy a hátlapi kettőskeresztes pajzsot hat karéj keretezi bennük pedig egy-egy kisebb címerpajzs foglal helyet. A keretező hat címerpajzs a hátlapival azonos elrendezésben az előlapon is megtalálható, ahol a trónoló uralkodót veszi körül. A hátlap kettőskeresztes címerpajzsa így tulajdonképpen magát a királyt helyettesíti. (3, 5., kép)

Feltűnő, hogy az Árpád-ház hétszer vágott mezejű pajzsa – amely a kettőskereszt mellett Károly Róberttől kezdve állandóan jelen van a pecséteken – Mátyásnál előtérbe került. A pénzekben már az Anjouknál is, főleg azonban Zsigmondtól kezdve leggyakrabban főhelyen, a pajzs heraldikai jobboldalán, négyelt pajzs esetén a jobb felső mezőben találjuk a vágásokat. Vegyesházi királyaink alatt az Árpádok családi címere fokozatosan az ország címerévé vált. Már a XIV. században előfordult, hogy a vágások számát az eredeti hét helyett nyolcra vették, így a vágások párosával 1–1, összesen 4 vízszintes csíkot hoztak létre, melyeket a címerpajzs mezejének vörös színű csíkjaitól fehér (illetve ezüst) színük választott el, domború címerképen pedig kiemelkedtek a pajzs mezejének síkjából. Ezeket a középkori címertani mesteralakokat (ún. pályákat) a XV–XVI. század fordulójára a reneszánsz kor racionális értelmezése szerint az ország négy folyójával azonosították.¹² Talán már Mátyás 1464. évi új pecsétjein is ilyen értelemben váltotta fel a hátlap központi kettőskeresztes pajzsát a vágásos – illetve pályás – címer.

Ennél is fontosabb változás a címerpajzs fölött alkalmazott heraldikai korona.

Címerpajzsról helyezett nyílt, lilimos koronával Magyarországon legelőször az ország rendjeinek 1385. évi pecsétjét és Fogaras vidékének 1413. évi címerespecsétjén találkozunk,¹³ éremtani anyagunkban pedig I. Ulászló 1442–43-ban vert denárain és obulusain.¹⁴ A magyar uralkodói pecsétekre Mátyás idején véstek először az ország címere fölé helyezett pajzskoronát. Megjelenése talán összefügg azzal, hogy a címerpajzs akkortájt már nemcsak a királyt, hanem magát az országot is jelentette. Szükségessé vált a királyra utaló külön jelkép alkalmazása.

Mátyás 1464. évi felségi pecsétjének hátlapján viszont a korábbi pecsétekről ismert hat karéj felül egy hetedikkel bővült (9. kép). A felső, többenél nagyobb karéj a hétszer vágott pajzs fölött elhelyezett koronát foglalja magában.

Ez a korona (10. kép) a megelőző két évtized szórványosan előforduló címertani koronáitól feltűnő módon tér el: a korábbi lilimos abroncskoronát egymásra merőleges két pánt zárja le, a pántok találkozásánál gömbön álló latin kereszttel. A kép azonnal eszünkbe juttatja a magyar korona felső részét, az ún. „corona latina”-t, ezáltal pedig a korona közismert képét.¹⁵

Kérdés, hogy csupán véletlen hasonlóságról van-e szó? Aligha.

Tudjuk, hogy Mátyás felségi kettős pecsétje 1464. évi koronázására készült, a szent koronával történt érvényes koronázás pedig Mátyás egyeduralmának ténylegessé válását

jelentette. Hogy hatalma korábbi kötöttségeinek még az emlékét is eltörölje, használaton kívül helyezte addigi titkos pecsétjét és új felségi pecsétjének hátlapjával lényegében megegyező új titkos pecsétet vésetett.¹⁶ (11–12. kép). Mindkét pecséten új elemként különleges hangsúllyal szerepel a zárt pántos korona. Fontos szerepével magyarázható, hogy nem homloknetben, hanem – tárgyi valóságát jelezve – térbe helyezve ábrázolták, ami heraldikai korona esetében szokatlan. A pecsétmező nagy felülete lehetőséggel szolgált a hűségre törekvő ábrázoláshoz.¹⁷ Megjegyzendő, hogy Mátyás 1464. évi harmadik, legkisebb pecsétjén: aranybullájának hátlapján a pólyás pajzs fölött nyílt korona van. Igaz, zárt korona el sem fért volna a rendelkezésre álló felületen, hiszen a nyílt korona is a körirat betűi közé szorult.

Felvetődik a gondolat, hogy talán a császári korona képét kereshetjük a szóbanforgó ábrázolásban.

Az a körülmény, hogy Magyarország koronájának nagy áldozatok árán történt visszaváltása után tűnik fel ez a kép, önmagában is figyelemreméltó. Semmiképpen sem valószínű, hogy Mátyás a ténylegesen birtokába került, hatalmát megszilárdító nemzeti ereklye, a magyar szent korona helyett a töretlen hatalmat élvező III. Frigyes uralmának jelképét vésette volna pecsétjeire. Másrészt éppen az említett perspektivikus ábrázolás következtében egyértelmű, hogy egymást derékszögben metsző két pánt alkotja a korona felső részét. Ezzel szemben a XIV. századra kialakult császári koronatípus alapvető jellemzője a liliomos abroncsra illesztett, homloktól tarkóig húzódó kengyel két oldalán a püspöki mitrára utaló két szarv. Ilyen mitrakoronája volt III. Frigyesnek, majd pedig I. Miksának és V. Károlynak is. Ezek örökség útján a XVI. században II. Fülöp spanyol királyhoz kerültek, aki beolvasztatta őket. Az egyetlen máig fennmaradt császári mitrakorona Rudolfé, aki azt hagyományos formában 1602-ben készítette Prágában.¹⁸

Luxemburgi Zsigmond (4. kép) és Frigyes császári pecsétjein a trónoló uralkodó ilyen mitrakoronát visel (13., 15. kép).

Mátyás 1464. évi felségi és titkos pecsétjének koronaképén tehát nem a császári korona, hanem – politikai megfontolásból és az akkortájt szokássá vált címertani korona-ábrázolásnak a viszonylag nagy pecsétmező nyújtotta lehetőségét kihasználva – a visszaszerzett magyar korona jelent meg. Utóbbi a szentkorona-tan értelmében az uralkodói hatalom mellett – a pólyás címerhez hasonlóan – jelképezte magát az országot is. A tartományok és a király címereivel keretezett országcímer valamint a rőlötte lévő korona ugyanazt az eszmét: a királyi és az államhatalom egységét fejezte ki.¹⁹

Ugyanakkor az ábrázolás erősen eltér a korona tényleges képétől. Alsó abroncsának peremét váltakozó nagyobb és kisebb liliomok díszítik. A felső keresztpántok a pecsétképen keskenyebbek és magasabbra ívelnek, mint a valóságban. Külsejükön nagyméretű gyöngyök, belső felületükön pedig – a felségi pecsét ábráján – hajlásukat követő félkörív-sorok találhatók. Utóbbiak a titkos pecséten nincsenek. A keresztpántok végei viszont a valódi állapot szerint az abroncs belső felületéhez illeszkednek.²⁰

II. Ulászló – aki 1471-től cseh király volt – 1490-ben vésetett magyar felségi kettős pecsétje (17–18. kép) V. László 1456. évi cseh királyi kettős pecsétje (20–21. kép) nyomán készült.²¹ Hátlapján viszont korona van, mely a fentiekhez hasonlít. (19. kép) Eltérés csupán annyi, hogy ábrázolása – miként már Beatrix 1482-ből fennmaradt pe-

csétjén is (22. kép) – címertanilag helyesen homloknézetből történt. Ezáltal az alsó abroncskorona lilioainak száma 5 nagy + 4 kicsi (összesen tehát 16, ha az eltakarta-kat hozzászámítjuk). A Mátyás-pecséteken a liliumok száma feltehetőleg a térbeli ábrázolás miatt tér el ettől a számtól. (A felségi pecséten 6 nagy + 7 kicsi, a titkos pecséten 4 nagy, 5 kicsi).

Ulászló 1490-től használt titkos²² (23. kép), valamint bírói pecsétjén (24–25. kép) új elemként háromszögű oromzatok jelentek meg az abroncs felső peremén. A liliumok azonban továbbra is megmaradtak az oromzatok előtt. (Az abroncs peremén sorakozó oromzatokkal egyébként a budavári Nagyboldogasszony templom 1470-es évszámot viselő címeres domborművén találkozunk először). Ez az oromzatokkal gazdagított liliumos abroncsú, pántolt, zárt korona-kép élt azután tovább II. Lajos és János király pecsétein 1540-ig. (26–30. kép)

JEGYZETEK

¹ HUSZÁR L. Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657. (Corpus Nummorum Hungariae III/I.) Bp., 1975. 206–248. sz., XIII–XVI. tábla. A korona képét az uralkodó arcmásával ellátott értékpénzek mindkét oldalán megtaláljuk: a tallérok (206–207.), a féltallérok (213, 214.) és a negyed-tallérok (221, 222.) az előlapon az uralkodó fején, hátlapjukon pedig a címer fölött. Az aprópénzek: a garasok (226, 229, 230.), a denárokon (239, 240.) és az obulusokon (248.) csak az előlapi címer fölött. A 229. és 230-as számú garas 1614-ből is ismeretes, a többi értékpénz- és aprópénzfaj csak 1609 és 1613 között.

² KATONA T.–GYÖRFFY GY. A korona kilenc évszázada. Bp. 1979. 53. sz. képe a korona csaknem tökéletes rajzát közli a XVI. századból (a müncheni Fugger-krónika egyik lapjának hasonmásán).

³ II. Ferdinánd 1618. évi érmein valamint III. Ferdinánd és Mária 1625. évi koronázási emlékérmén, – melyeket br. Nyáry Albert említ (A heraldika vezérfonala Budapest, 1886. 115. l.) – kívül a későbbi évekből származó vereteken is előfordul. (HUSZÁR–PROCOPIUS: Medaillen und Plakettenkunst in Ungarn. Budapest, 1932. 121., 137. sz.)

⁴ Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet (1613–1629) a beszercebányai királyválasztó országgyűlés 1620. aug. 25-én választotta meg. Ő ugyan nem koronáztatta meg magát, de az egyesített magyar-erdélyi címer a magyar koronával és az „electus rex” cím 1620-ban rákerült az érmeire. Bár a nikolsburgi békében (1622. jan. 6.) lemondott a magyar királyi címről, a magyar címer a magyar koronával együtt haláláig szerepelt pénzein, nemcsak az értékpénzekeken hanem a garasokon is. (irod.: HUSZÁR L.: Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár, 1945.)

⁵ A pecsétkép nyilván arra szolgált, hogy a mindenkori esztergomi érsek királykoronázó jogát jelezze. Ezzel szemben a III. Ince pápa regisztrumkönyvében 1204 végén (vagy 1205 elején) keletkezett lapszéli rajz a korona fő jellegzetességeit helyesen ábrázolja. (Közli: DEÉR J.: Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966. 207–208. lap 371. kép és KATONA–GYÖRFFY: i. m. 7. lap 43. kép) Utóbinál magyarázatul szolgálhat az a körülmény, hogy a pápai regisztrumkönyv rajzának keletkezésekor az aláírása szerint is nyomatékosan Magyarországot jelképező korona Imre király kiskorú fiával, a törvényesen megkoronázott III. Lászlóval együtt Bécsben volt, ahonnan Imre trónkövetelő öccse, a későbbi II. András csak III. László halála (1205. május 7.) után szerezte meg.

⁶ Zsigmond uralkodói képmását viselő pecséteinek jó összefoglalását adja KÉRY B.: Kaiser Sigismund Ikonographie, Wien, 1972. című művében (125–133. lap 87–104. kép). Zsigmond pecsétein az uralkodói képmás koronájának már bizonyos rangjelző szerep jutott. 1411-től, német királlyá koronázása óta a „rex romanorum” cím használatával egyidejűleg zárt pántolt koronával ábrázolták KÉRY: i. m. 92–93. kép), 1433-tól pedig német-római császárként mitrakoronával. Ez utóbbi IV.

Károly (1349–78) pecsétein jelent meg először HEFFNER C.: Die deutschen Kaiser- und Königs-Siegel nebst denen der Kaiserinnen, Königinnen, und Reichsverweser. Würzburg, 1875. 83–88. kép), majd útána csak Zsigmondnál találkozunk vele ismét. A német királyok Zsigmondtól kezdve pecsétképeiken következetesen zárt, a császári rang elnyerése után pedig mitrakoronát viseltek. Így Zsigmond veje, Albert, akinek csupán 1438. évi német királyi felségi pecsétjének előlapját ismerjük (gipszmásolata az Országos Levéltárban V. 1.–90. jelzett alatt), majd pedig Frigyes. Frigyes osztrák herceg 1440-től volt német király, 1452-ben császári rangjának megfelelő új pecsétet vésetett. Ennek ábrája királyi pecsétjével szinte azonos, csak éppen az előlapi zárt koronát váltja fel a mitrakorona, hátlapján pedig az egyfejű sást a kétféjű. SAVA K. v. Die Siegel der österreichischen Regenten. Wien, 1871. 155–156. lap 96–97. ábra és 158–160. lap 99–100. ábra)

⁷ Zárt koronával jelenik meg 1454. évi osztrák főhercegi pecsétjén is. Leírását és képét közli SAVA: i. m. 141–143. lap 83–84. ábra. Ez esetben a zárt koronának határozottan rangjelző szerepe van: az osztrák főhercegség szuverenitását érzékelteti uralkodójának tényleges királyi rangját hangsúlyozva. (A körirat a magyar és cseh királyi címek felsorolásával kezdődik.)

1456-os évszámot viselő cseh királyi kettős pecsétjének előlapján viszont nyílt koronával ábrázolták. (20. kép) A Hieronymus Holper és Seitz Herdegen nürnbergi ötvösök által készített pecsét leírását és képét közli KOHLHAUSSEN H.: Nürnberger Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit. 1240. bis 1540. Berlin, 1968. 74–75. lap 133. sz. és 120–121. kép.

⁸ KUMOROVITZ B. L.: Mátyás király pecsétjei. Turul 46. (1932) 5–19.

⁹ A váltásdíj összege máig tisztázatlan. Bonfini 80 000 aranyról tud, mások, így pl. Révay 60 000 aranyt említ. vö. KATONA–GYÖRFFY: i. m. 87, 91, 97., illetve 212, 227., továbbá a XVI. századbéli müncheni Fugger-krónika egyik lapjának az 53. képen között hasonlóan olvasható szövegrészletben.

Az összeg előteremtéséhez az ország nagyjai, a bosnyák király, Ragusa városa önkéntes hozzájárulása mellett Mátyásnak a királyi városokat is meg kellett adóztatnia. (gr. TELEKI J.: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. kötet, Pest, 1855. 34–36.)

¹⁰ Mátyás koronázására 1464. március 30-án került sor. Felsőgi pecsétjének a 8–10. sz. képen bemutatott példánya a vele hitelesített oklevél (Ol.Dl. 15222) záradéka szerint 1464-ben „primo idus Aprilis Regni nostri Anno septimo coronationis vero primo” kelt, azaz 1464. ápr. 13-án (a „primo” alapján esetleg 12-én), tehát a koronázás után alig két héttel. A 2. titkos pecsét első példánya 1464. április 3-áról ismert (KUMOROVITZ: i. m. 17., 52. jegyzet)

¹¹ A nagy vagy felségi kettős pecsét anyaga természetes színű viasz. Mindkét lapjának külső köre 11,7–11,8 cm, az előlap belső köre 9,78 cm, a hátlap belső köre pedig 9,34 cm átmérőjű. Előlapján a király trónoló alakja uralkodói jelvényekkel. A trón fiatornyokkal díszített baldachinjának felső nyílásaiban Szt. István, Szt. Imre és Szt. László alakja látható, kétoldalt pedig baldachinos fölkében konzolokon álló, címerpajzsokat tartó angyalok. A jobboldali fölkében hármashalomból kiemelkedő kettőskereszt, Szlavónia menyétje és a Hunyadi család besztercei oroszlánja. A baloldaliakban a pólyás magyar címer, Bosznia (vagy Galícia) koronája és Dalmácia három koronás oroszlánfeje, míg a király lábai elé támasztott kisebb pajzsban a Hunyadiak gyűrűs hollója. Körirata: Sigillum maiestatis + matthie + dei + gracia + hungarie + dalmacie + croacie + rame + servie + gallicie + lodomerie + commanie + bulgarię + regis. A hátlap közepére az eddig szokásos kettőskereszt helyére Mátyásnál felülről, egy, oldalról két angyal által tartott hétszer vágott pajzs került, körülötte pedig hét íves keretben egymás alatt – mint az előlap fölkéiben – a hármashalomból kiemelkedő kettőskereszt, Dalmácia, a Hunyadi-ház (kétféle), Szlavónia és Bosznia (vagy Galícia) címere. A hetedik, valamivel nagyobb karéjban zárt királyi korona foglal helyet. A körirat folytatása az előlap föliratának: S + secundū + mathie + dei + gracia + regis + hungarie + et + aliorum + regnorum + in + altero + pari + Sigillo + expressatorum + et + cetera. Mind a két lap dúsan damaszciózott. (KUMOROVITZ: i. m. 8–9. és 17. lap 48. jegyzet; BALOGH J.: A művészet Mátyás király udvarában. Bp., 1966. I. köt. 303–304., II. köt. 428–429. kép)

¹² KEMÉNY L.: Kassa város czímerlevelei. Turul, 23. (1905) 167–172. Kassa címere végső alakját II. Ulászlótól nyerte. Az 1502-ben Budán kelt oklevél, melynek teljes szövegét közölte Kemény Lajos, a város címerét II. Ulászló és Anna királyné címerének elemeivel bővítette. Kassa címerébe

Nagy Lajos 1369. évi adománya óta bekerült az ország címeréből vett nyolc vörös-fehér vágás (azaz vörös mezőben négy fehér pólya). Ezek Ulászló 1502. évi oklevelének szavai szerint a Dunát, Tiszát, Drávát, Szávát jelentik és az ország címerét alkotják: „... in medietate autem scuti pene usque ad infimum est campus ruber, in quo fluunt stagnandoque labuntur quatuor flumina nominantissima Danubius, Tibiscus, Dravus, Savus, primaria specialiaque huius regni nostri insignia, suo colore depicta, ...”

¹³ NYÁRY: i. m. 112.

¹⁴ RÉTHY L.: *Corpus Nummorum Hungariae* II. kötet Bp. 1907. 141, 142, 145A, 145B. sz. illetve UNGER E.: *Magyar Éremhatározó* I. kötet Bp., 1971. 470. 472. 478. sz.

¹⁵ Címerpajzsra helyezett zárt koronát Európa uralkodói csak a XV. század vége felé kezdtek pecsétjeikre vésetni: Spanyolországban V. Ferdinánd 1480-ban, a német-római császárok közül először I. Miksa 1485-ben, Franciaországban pedig II. Henrik (1547–1559). NYÁRY: i. m. 113. Az ábrázolás legkorábbi példái V. László 1454. évi osztrák főhercegi (SAVA a 7. jegyzetben i. h.) és schweidnitz hercegi pecsétjének (SAVA: i. m. 146–147. lap, 87. ábra) heraldikai koronái.

¹⁶ Ez az új titkos pecsét teljesen eltér az elsőtől, s leegyszerűsített formában a kettős pecsét hátlapját mutatja. A különbség az, hogy kisebb annál, a hétszer vágott fő címerpajzsban nincsenek tartói és nincs damascírozva. A hét karéból álló keretben kis kerek talpú pajzsokban a magyar kettős kereszt, a dalmát koronás oroszánfejek, a Hunyadi család beszercei oroszánja, a Hunyadi holló, a szlavóniai menyét és a bosnyák (vagy galíciai) korona foglal helyet. A fő pajzsban zárt királyi korona. Körirata:

Sigillum : mathie : dei : gracia : regis : hungarie : dalmacie : croacie : rame : et : cetera. Külső körének átmérője 5,9 cm, a belsőé 5 cm (KUMOROVITZ: i. m. 9. és 17. lap, 52–53. jegyzet; BALOGH: i. m. I. köt. 305. lap, II. kötet 433. kép).

Kumorovitz i. m.-ban a pecsét használatáról a következőket állapította meg: „Mátyás alatt leggyakrabban használt pecsét a titkos pecsét, a sigillum secretum volt. Az 1458–1464-ig terjedő időben ez volt a legfontosabb pecsétje. Míg az 1464 előtti királyi bírói pecsétet a specialis praesentia regia megszűnéskor a personalis praesentia regia minden változtatás nélkül vett át és használta 1490-ig, addig a titkos pecsétet 1464-ben újjal cserélték ki. Valószínűleg azért, mert a gyakori használat folytán a typarium megkopott.”

Azonban, ha – miként Kumorovitz véli – csupán a typarium elhasználódása miatt kellett volna az új pecsét, akkor a király valószínűleg az eredetihez, nem pedig az új felségi pecséthez hasonlót vésetett volna, annál is inkább, mert a felségi kettős pecsét használatba vételével a titkos pecsét addigi jelentősége csökkent.

¹⁷ Feltételezhető, hogy éppen ezek a pecsétek közvetítették a zárt korona képét más képző- és iparművészeti alkotásokra. Példa rá a kassai Szt. Erzsébet templom déli (ún. Mátyás) tornya legfelső szintjének déli homlokzatán látható koronás címercsoport (BALOGH: i. m. 302. kép) amelyen nemcsak a korona, hanem a címerkoszorú egyes tagjainak elhelyezése is pontosan megfelel a szóbanforgó két pecsétábrának.

¹⁸ FILLITZ H.: *Die österreichische Kaiserkrone*. Wien, 1959. 20–22.

¹⁹ A szentkorona-eszme kialakulása Werbőczy. (BERTÉNYI I.: *A magyar korona története*. Bp., 1978. 126–135.

²⁰ Ami az ábrázolást magát illeti, lehetséges, hogy V. Lászlónak a 15. jegyzetben említett osztrák főhercegi és schweidnitz hercegi pecsétjei szolgáltak előképekül. Tartalmuk azonban lényegesen eltér egymástól. A szuverenitást kifejező rangjelző korona Mátyás pecsétjein Magyarország valóságos koronájával azonosult. Ehhez egyébként az ismert történelmi okok mellett az a körülmény is hozzájárult, hogy a XV. század közepén kialakult a valóságos fejék címerpajzsra helyezésének szokása. Egyházi méltóságok címerén jelent meg először a heraldikailag alkalmazott kardinális kalap, infula stb. (Nálunk először Hédeváry László egri püspök [1446–1467] kisebb pecsétjén. (Példájuk nyomán az uralkodói koronák is valóságghú alakban jelentek meg a címerekben. III. Frigyesnek a bécsi Szt. István domban lévő sír-emlékén a császári korona eredeti rendeltetésének megfelelően, és heraldikai rangjelzőként is megtalálható. [GHYCY P.: *A rangjelző koronák*. Turul, XVIII. (1900) 97–116.]

²¹ Ezzel magyarázható a király fején látható nyitott korona is: a két pecsét előlapi ábrája, tehát a trónoló király képe is, apró részletekig megegyezik. Különbség csupán a címerekben és a körirat szövegében, valamint betűinek stílusában mutatkozik.

²² Deér József II. Ulászló titkos pecsétjét említi meg az első ábrázolási kísérletek egyikeként. (DEÉR: i. m. 248 lap 376. kép)

A 24. és 25. számú kép az Országos Levéltárban őrzött eredeti pecsétről a Levéltár fotóműhelyében készült. A többi felvételt Makky György készítette a MTA Művészettörténeti Kutató Csoportja pecsétmásolat gyűjteményének darabjairól.

Ezúton is köszönetet mondok dr. Muzsnai Lászlónénak, az Országos Levéltár munkatársának, dolgozatomhoz nyújtott segítségéért.

Balogh Jolán

KÉSŐRENAISSANCE KŐFARAGÓ MŰHELYEK

VII. Közlemény

A KOLOZSVÁRI MŰHELYEK

XVI. SZÁZAD (VI. RÉSZ)

ADATTÁR

III. Műemlékek

2. ERDÉLYSZERTE (A–GY)

Kolozsvári mesterek munkái és az ebbe a stíluskörbe tartozó művek. Gyulafehérvárt azonban a más stílusú, valamint az elpusztult emlékeket is, – mind a hazai, mind a külföldi mesterek munkáit –, felsorolom a fejedelmi székhely művészi kultúrájának a szemléltetésére. A képszámok a VI. Közleményben (Ars Hungarica. 1979/2.) megjelent képekre utalnak.

A rövidítések jegyzékét l.: Ars Hungarica. 1974. 349–354.

Kiegészítések a forrásokhoz:

- LUKÁCS III. 1967   LUKÁCS, L.: Documenta romana historica Societatis Jesu in regnis olim corona hungarica unitis. III. köt. Roma, 1967.
RMNY I.   Régi magyar nyomtatványok. I. Bp., 1971.

Kiegészítések az irodalomhoz:

- KÖVÁRI 1852   KÖVÁRI L.: Erdély régiségei. Pest, 1852.
KÁDÁR II. 1900   KÁDÁR J.: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. II. Dés, 1900; III. 1900; IV. 1901; V. 1902; VI. 1904; VII. 1905.
III. 1900
IV. 1901
V. 1902
VI. 1904
VII. 1905
PETRI I. 1901   PETRI M.: Szilágy vármegye monográfiája. I. Zilah, 1901; II. 1901; III. 1902; IV. 1902.
II, 1901
III. 1902
IV. 1902

BASCAPÈ 1931	BASCAPÈ, G.: Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Roma, 1931.
RADOS 1939	RADOS J.: Magyar kastélyok. II. kiadás. Bp., 1939.
ENTZ 1944	ENTZ G.: Szolnok Doboka műemlékei – Szolnok Doboka magyarsága. Szerk. Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1944.
IONESCU I. 1963 II. 1965	IONESCU, G.: Istoria arhitecturi in România. I–II. București, 1963, 1965.
BALOGH 1975 –	BALOGH J.: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. – „Magyarországi renaissance és barokk” című tanulmánykötet. Szerk. Galavics G. Bp., 1975.
FEUERNÉ 1977	FEUERNÉ TÓTH R.: Reneszánsz építészet Magyarországon. Bp., 1977.
TRÓCSÁNYI 1980	TRÓCSÁNYI Zs.: Erdély központi kormányzata. 1540–1690. Bp., 1980.

Mivel e tanulmány elsődleges célja a kolozsvári műhelyek tevékenységének az ismertetése, a XVI. századi vár- és kastély-építkezéseknek csupán csak a legszükségesebb adatait és a témára vonatkozó újabb bibliográfiát közlöm.

Almás (v. Kolozs vm. – Almaşul), vár

1597. szept. 21. Kvár szkve: négy kőműves megy Almásra. (VII/XII.) – Sem a feladat, sem a megrendelő nincs megnevezve. Feltehetőleg Almás várában dolgoztak, – talán a vár megerősítésén a török veszedelem ellen.

Irodalom: KELEMEN 1944. 5 (a vár története irodalommal). KABAY 1973. 1688, 1691 képpel. B. NAGY 1973. 30–31. kép.

Alvinc (v. Alsó-Fehér vm. – Vinţul de Jos), várkastély

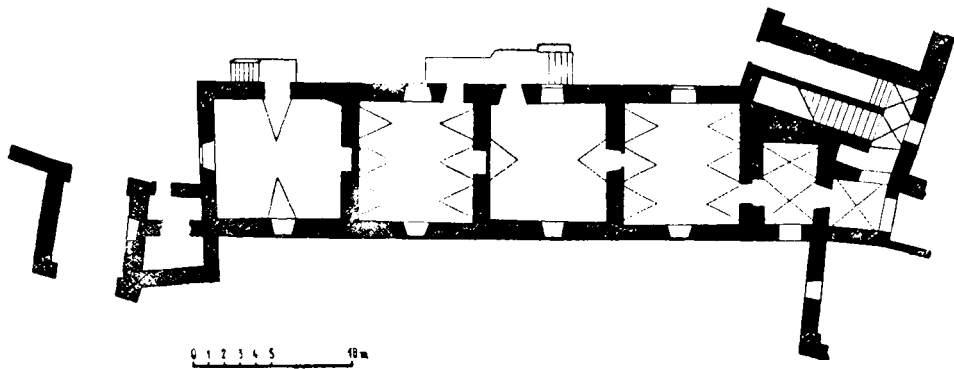
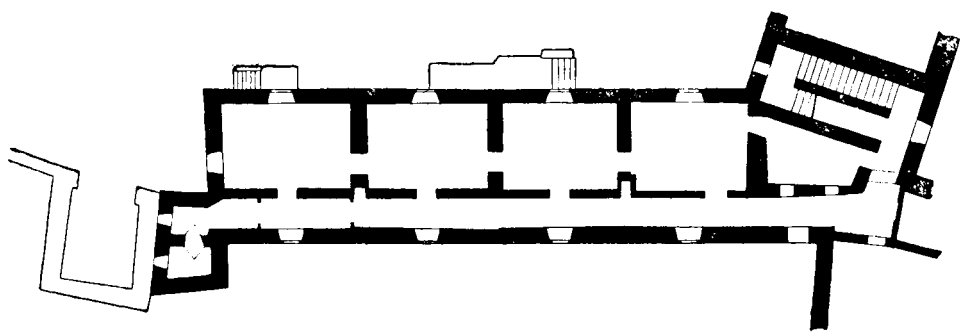
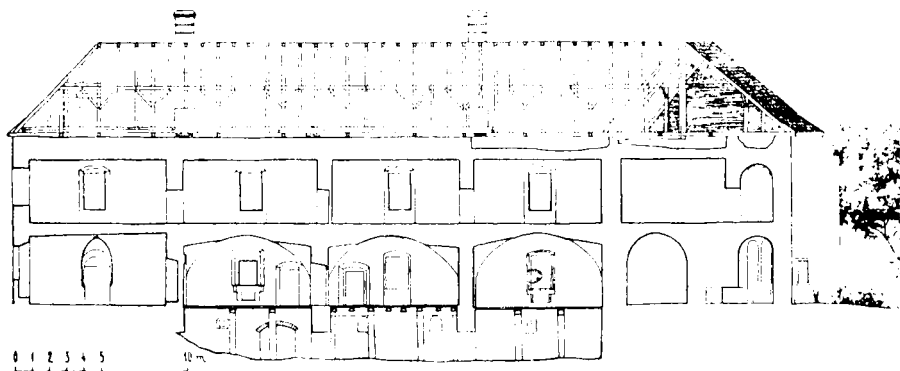
1526–1546. Birtoktörténeti adatok, közölve: KÖVÁRI 1866. 256–258.; KOVÁCS A.: Az alvinci kastély. Korunk. Kvár, 1971. 8. sz. 1169–1173.

1546-ban Martinuzzi birtokába került. (KOVÁCS 1971. 1171.)

1551. szept. Martinuzzi „in castello meo Alvincz” keltezi levelét. (KOVÁCS uo.)

1551. dec. 17-én Castaldo zsoldosai Martinuzsit meggyilkolták az alvinci kastélyban.

1552. Bornemissza Pál veszprémi püspök erdélyi útjáról és Martinuzziról: „Item vidi locum, ubi expiravit, vidi per eum semidestructam ecclesiam quae monasterium erat fratrum praedicatorum S. Dominici vel Augustini, redactum per ipsum in fortalicium, loco sacro prophanato. Audivi istic querelas populi de oppressionibus, quas passi sunt circiter sex annis in labore duro aedificationis illius cum morte multorum hominum utriusque sexus et plurimorum redactorum in perpetuum mendicitatem.” (PODHRADSKY J.: Martinuzsianák. M. Tört. Tár. 1855. 262.; THEINER, A.: Vetera monumenta slavorum meridionalium historiam illustrantia. II. Zagreb, 1875. 37.)

Alvinc, a várkastély keresztmetszete, földszinti és emeleti alaprajza.
 Documente 9/2 után.

1565–1570. Givanandrea Gromo feljegyzése: a Maros folyó hajózható, kezdve „a uno Castello ameno già di fra Giorgio, ou’egli fu ammazzato. Questa Città non cinta di muro ne di terra, ma a pena in modo d’ una uilla ha dentro una Rocca di muro cinta ma debole.” – „Lungo di questa uilla (Felkenyér és Alkenyér) altre otto miglia si troua il delizioso castello di Vinz sopradetto . . .” (Apulum. II. 1946. 171, 172.)

1566. Ascanio Centorio: „giunsero a Binse (Lippa elfoglalása után Martinuzzi), che era un castello da lui edificato per diletto in quel luogo, oue il Castaldo conobbe venirgli. . .” (Centorio degli Hortensii, A.: Commentarii della guerra di Transilvania. Vinigia, 1566. 141. – Gáldi László facsimile kiadása. Bp., 1940.)

A vár 1808-ból való látképe és alaprajza közölve: KOVÁCS 1971. 1170. A vár jelenlegi állapotáról készült felmérés közölve: Documente de arhitectură din România. 9. Bucuresti, 1964. Pl. 1–2.

Martinuzzi építkezéseiből (12–19. kép) fennmaradt a hosszénegyszögű északi szárny, melynek nyugati végéhez csatlakozik a nyugati szárny maradványa a keresztboltozatos lépcsőházzal; az északkeleti sarkán bástya áll, emeletén kis boltozott szobával; hasonló bástya állott az épület északnyugati sarkán, melynek csupán romjai maradtak meg. A főépület külső északi frontján (12. kép) a földszint és az emelet között övpárkány húzódik végig, az öt emeleti ablak egyszerűen keretelt, háromszögű lezárással. A bástyák tagolása övpárkánnyal és ablakokkal azonos volt. A főépület déli udvari homlokzatán (13–15. kép) az emeleten négy hasonló ablak (17. kép) látható háromszögű lezárással, a földszinten két egyszerűen keretelt ajtó vízszintes párkánnyal (186×108), és kettős ívelésű iker ablakok, a baloldali ablak (19. kép) íveléseiben levél-rozetták láthatók (belvilága kb. 200×130), a jobboldali ablak keretelő pilaszterei ion fejezetűek. A keleti rövid oldal (16. kép) földszintjén ismét iker ablak, az emeleti ablak háromszögű lezárással. A nyugati szárny-maradvány földszintjén ajtó (18. kép) háromszögű lezárással (210×122), felette jobbra a lépcsőház téglány alakú ablaka. Az északi szárny földszintjén négy egymásbanyúló terem sorakozik, amelyeket fiókos dongaboltozat fed. Három teremben egy-egy egyszerű keretelésű ajtó látható háromszögű lezárással (185×98). Az emeleten egymásbanyúló öt helyiség, mindegyikből ajtó nyílik az északi fronton végig húzódó folyosóra, melynek közepe táján fűtőlyuk látható. A kastély pincéi boltozottak.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 173. 1866, 156–258. GERECZE 1906. 95. (a régebbi irodalommal). BALOGH 1934. 137. CSABAI 1934. 17 lap, 1–2 kép. RADOS 1939. 16, 32. lap, XVII kép. BALOGH 1940. 532, 542 képpel. GEREVICH 1940. 157 lap, XLII. tábla. BIRÓ 1941. 80. BIRÓ 1943. 41. BALOGH 1953. 42, 43 lap, 56 kép. PASCU 1954. 199. BALOGH 1956. 300. 1961. 335. SEBESTYÉN 1963. 40, 99–100 lap, 56 kép. IONESCU I. 1963. 430, 431, 432. BALOGH 1964. 335. Istoria 1968. 416 lap, 413–414 kép. B. NAGY 1970. 61, 91, 256. H. TAKÁCS 1970. 38 lap, 9–13 kép. KOVÁCS A.: Az alvinci kastély. Korunk 1971. 8. sz. 1169–1173, képpel. B. NAGY 1973. 257–259 (az 1699 évi leltár közlése), 373–374 lap (irodalommal), 124–130 kép. FEUERNÉ 222 lap, 121 kép.

Az alvinci kastély építtetője (1546–1551) Martinuzzi György (Frater György †1551) váradi püspök, kincstárnok (thesaurarius), helytartó (locumtemens). Építkezett még Szamosújvárt (1540–1542), Váradon (1546 körül), Branyicskán, Kolozsmonostoron.

Kinyomtatta a váradi tüzes vas próbák XIII. századi jegyzőkönyvét (Ritus explorandae veritatis. Kvár, 1550. – RMNY. I. 1971. 87. sz.), a váradi egyházmegye legfontosabb Árpádkori forrását.

Berethalom (v. Nagy-Küküllő vm. – Biertan), ev. templom.

1518-ban a berethalmi templom egyes kapuit vagy ajtajait Kolozsvárt faragtatták. A berethelmiak ilyen távoli megrendelésre feltehetőleg azért szánták rá magukat, mert olyan valamit kívántak, ami náluk nem volt, Kolozsvárt ellenben igen. Tehát ezeken a faragványokon az új stílusnak valamilyen nyoma mutatkozhatott. Mindazonáltal a ma meglévő két renaissance kapuzat (az északi és a déli kapu) stílus tekintetében nem kapcsolható a kolozsvári faragványokhoz (Balogh 1943. 218. lap, 127 kép).

Irodalom: SALZER, J. M.: Der königl. freie Markt BIRTHÄLM in Siebenbürgen. Wien, 1881. 84. BALOGH 1943. 110. l., 46. jegyzet.

Bethlen (v. Szolnok-Doboka vm. – Beclean), vár.

1438. Albert király Bethlen János fiainak, Gergelynek, Antalnak és Miklósnak megengedi, hogy Bethlenben kő vagy favárat építhessenek. (KÁDÁR II. 1900. 154.)

1543-ban Bethlen Farkas egyik levelét a bethleni várból keltezi (uo. 156). Ugyanez évben említik várnagyát is (uo. 156).

1549. Bethlen Gergely, György és Mihály Bethlen Farkast eltiltják a vár építésétől az itteni szigeten, valamint ennek közelében lévő Nagy-Szamoson malomnak építésétől (uo. 156).

Bethlen Farkas, mint fejedelmi tanácsos a jelentős személyiségek közé tartozott; Castaldo szerint „homo principalissimus.” (LUKINICH I.: A bethleni gr. Bethlen család története. Bp., 1927. 32.) 1540-ben országos főkapitány, 1542–1548-ban a helytartói tanács tagja (TRÓCSÁNYI 1980. 24.).

1552-ben Bethlen Farkas meghalt, örököse Patócsy Miklósné Bethlen Erzsébet.

1552. A Bethlen család tagjai a szigeten épített várat és az abban lévő Sz. Farkasról címzett kápolna kegyuraságát, valamint az ottani malmot kecskeméti Patócsy Miklós és felesége, Bethlen Erzsébet fiainak adják át. (KÁDÁR II. 1900. 156.)

1556. ápr. 26–27. A kvári országgyűlés törvénycikke: „Item: omnis necessitas regni postulat, vt sub arcibus Wywar et Bethlen castella edificentur, unde conclusum est, vt Nobiles in comitatibus Kolos, Doboka et Zolnok interioris iuxta connumeracionem dicatarum portarum vniuersos colonos ipsorum ad constructionem eorundem castellarum leuent, quorum decem habeant singulum currum ac ligones, capisteria, terebra et secures aliaque instrumenta ad constructionem necessaria. . .” „In primo processu dictorum comitatuum edificent castellum sub Wywar. Secundus vero processus sub Bethlen. . .” (Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 578–579.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „Da Rethec (Retteg) tirando senpre all’istesso uento XIIIj miglia lontano si troua Bethlen piccolo di sito ma posto fra sortie [helyesen: cortine] et fabricato alla moderna con grosse et ben fiancate muraglie, fossa profonda, con la sua contrascarpa, tutto cauato dentro il terreno di modo che

tanto coperto si troua che in modo alcuno battere non si può chi non entra nel fosso, et quello essendo pieno de acque profonde, che leuare ne si possono uiene a fare il luogo d'estrema fortezza. Sono Sig-ri di tale gioiello due fratelli giouini fedeli et creati del Re, il loro cognome e proprio dal nome del Castello.” (Apulum. II. 1946. 179.) – Gromo kéziratának német fordítója szerint a két testvér Bethlen Gergely fiai voltak, azaz Bethlen János és György. (Archiv des Vereines für Sieb. Landeskunde. II. 1855. 59.)

1568 körül. Bethlen János – apja, Gergely halála után – Bethlenben akart letelepedni. (LUKINICH: i. m. 1927. 44.)

1570. Bethlen várának felosztása: Fejér és Kígyós bástya (a bethleni Bethlenek címerállata) borpincével, két nagy bolttal, és 9 kőházzal (azaz szobával vagy teremmel), melyet most építettek, Patócsy Gáspár leányainak, Annának és Erzsébetnek jutott; a Kerek és a Szeges bástya és 9 kőház pedig Patócsy Ferenc gyermekeinek. (KÁDÁR II. 1900. 156–158.)

1570. Kászoni Ferenc, a bethleni vár provisorja Besztercétől kér kőművest egy kőláb felrakásához az épülőfélben lévő bástyánál. (B. NAGY 1973. 366.)

1576. Báthory István Báthory Kristófnak adományozza Patócsy Györgynek és Jánosnak (Ferenc fiainak) bethleni részét. (KÁDÁR II. 1900. 158.) A Patócsyak ugyanis résztvettek Békés Gáspár lázadásában.

1578. nov. 9. Kvár szkve: fazekasokat visznek a fejedelem parancsára Bethlenbe. (1578/XIV. 51.) – E bejegyzés alapján feltételezhető, hogy kolozsvári kőművesek is dolgozhattak ugyanez időben Bethlenben.

1589. Kápolnai Bornemissza Boldizsár felesége, Patócsy Anna után Bethlen várában bírt negyed részét, amelyet ősei saját költségükön építettek, cserébe átengedi a fejedelemnek. (KÁDÁR II. 1900. 159.)

1589. ápr. 23. Torda. Báthory Zsigmond Kendy Sándor tanácsosnak, Belső-Szolnok vármegye főispánjának Almás várához tartozó Belső-Szolnok megyei részbirtokokat adományoz, ennek fejében Kendy „in recompensam et refusionem iurium generosae et magnificae condam dominae Catherinae Pathochy de Kecskemeth alias consortis suae [ti. Kendy Sándoré], quae in arce Bethlen in comitatu Szolnok Interior existente majorum suorum sumptibus aedificata et exstructa se suiue haeredes habere praetendisset. . .” (Kvár, Akad.Ltár, régebben Erd.Muz. Levéltára. Kemény József gr.: Appendix. 198 b. sz. – Kelemen Lajos közlése.)

1589–1595. Bethlen várat Báthory András birtokolja a fejedelem adományából. (KÁDÁR II. 1900. 159.)

1661. A bethleni vár leltára. Közölve: B. Nagy 1973. 128–131.

Irodalom: KÓVÁRI 1852. 142. 1866. 201–203. (leírja a vár maradványait). KÁDÁR II. 1900. 154–168 (birtoktörténeti adatok). GERECZE 1906. 861. LUKINICH I.: A bethleni Bethlen család története. Bp., 1927. 26–33 (családtörténeti adatok). ENTZ 1944. 225. JAKÓ ZS.: Belső Szolnok és Doboka magyarsága az újkorban. – Szolnok Doboka magyarsága. Kvár, 1944. 79. H. TAKÁCS 1970. 175–176 (Bethlen várat tévesen Fogaras vármegyébe helyezi). B. NAGY 1973. 365–367 (a vár története a XVI–XVII. században).

Bonchida (v. Kolozs vm. – Bonțida)

Ajtófél korinthusi féloszloppal. Dr. Bod Péter egykori gyűjteményében (jelenleg özvegyénél). Mérete: 80×38×26. Lelőhelye: Kolozsvár, valószínűleg a Fő-téri Bogner-Gelyén ház. (Ars Hungarica. 1974. 301., 22. kép; 1976. 46.)

Branyicska (v. Hunyad vm. – Brănișca), vár.

1549–1551. Martinuzzi birtokában. (KÓVÁRI 1866. 130.)

1553. jan. 20. A kvári országgyűlés törvénycikke: „Praeterea cum insuper munitione finitimorum locorum, potissimum quae ad Deum sunt Domini Regnicolae per eius Maiestatem admoneantur, laudatis et commendatis eiusmodi salubribus Maiestatis Suae consiliis et admonitionibus, a Dominis Regnicolis constitutum est, ut tres nationes huius Regni singulae singulos florenos quingentos pro munitione paranda fortalitorum finitimorum, videlicet Ilye et Branyicska infra Deum existentium contribuant.” (Erd.Orsz. Eml. I. 1875. 437–38.)

1553. jún. 27. Bécs. I. Ferdinánd Branyicska várát (arcem nostram Braniczka) Nicolaus Cherepovith-nak adományozza zálogbirtokként. (VERESS E.: Déva és környéke Castaldo idejében. Hunyad megyei Tört. és Régészeti Társulat Évk. IX. 1896–1898. 65.) – Cherepovith Miklós rác kapitány volt Petrovics Péter szolgálatában 1550 körül, később I. Ferdinándot szolgálta, majd Izabellát (1556–1558), végül János Zsigmond tanácsosa lett sírfelirata szerint. Az 1560-as években halt meg, címeres sírköve a berekszói gör. kel. templomban van. (TORMA K.: A berekszói régi templom. Arch.Közl. XIII. 1879. 56, 57, 59–61. – TRÓCSÁNYI 1980. 26.)

1590. Szalánczy László építkezése. Erről az 1757-iki leltár feljegyzése: „A másik négy szegeletre faragott, lapos alabástromkő, melyen egy oroszlán, egy hold és egy csillag vagy on ékesen kimetszve, ilyen inscriptio rajta: INSIGNIA LADISLAI SZALÁNCZI QUI STRUXIT HOC OPUS ANNO D. 1590. (B. Nagy 1973. 343.) Ugyanez az 1757-i leltár így ír a kastélyról: „Vagy on annak okáért Branyicskának délfelől való résziben, az lefolyó Maros partján, négy szegeletre, négy szegeletbástyákra épített régi, romladozó, másként kies prospectusú kastély . . .” (uo. 338–339). A leltár alapján négy sarokbástyás várkastélyra lehet következtetni, mely Szalánczy idejében épülhetett. Az 1744-es leltár említi, hogy a bástyáknak tornácos sisakja volt, ahonnan szép kilátás nyílt. (B. NAGY 1970. 50.)

1594. szept. 3. Szalánczy László–Bethlen Farkas feljegyzése (XVII. század, 1679 előtt) szerint – „virum multis legationibus ad Portam Otthomanicam laudabiliter obitis clarum” a fejedelem katonái „in propria curia ejus Branyicska dicta” meggyilkolták. (BETHLEN Farkas III. 1782. 478.)

1595. Báthory Zsigmond Branyicskát kancellárjának, Jósika Istvánnak adományozta. 1595-től 1948-ig a Jósika család birtokolta.

Az egykori erődítési övezet falrészlete és két sarokbástyája fennmaradt, feltehetőleg még Martinuzzi idejéből. Erre lehet következtetni egy régi, XIX. századi festményből (az 1930-as években Kolozsvárt, a Jósika család tulajdonában), amelyen az egyik bástya látható alvinci jellegű kettős félköríves ablakával – mintegy korhatározó gyanánt.

Irodalom: KÖVÁRI 1866. 230. TÉGLAS G.: Hunyadmegyei kalauz. Kvár, 1902. 19. GERECZE 1906. 393 (a régi irodalommal). BALOGH 1934. 137. BIRÓ 1943. 41, 167. FLOCA, O.: Regiunea Hunedoara, Ghid turistic. Deva, 1957. 147. B. NAGY 1970. 8, 50, 87, 98, 256. B. NAGY 1973. 338–345 (az 1757 évi leltár közlése), 380 (a régi irodalom), 160–162. kép. BALOGH 1974. 89. 1975. 70.

Czege (v. Szolnok-Doboka vm. – Țaga), Wass kastély.

1588. Wass György építkezése, melyhez ajtókat és ablakokat kolozsvári mesterekkel, Keomies Váradi Györggyel és Keomies Gergellyel faragtattott. (1588. aug. 17-én Czegében kelt magyar nyelvű szerződése. Közölve: *Ars Hungarica* 1975. 44.) – Wass György tisztségei (TRÓCSÁNYI 1980. 36.): 1573–1594 Kolozs vármegye főispánja, 1593 tanácsúr, 1590–1594-ben Szamosújvár kapitánya. 1594-ben ő is fogságba került (BETHLEN Farkas III. 1782. 466.) Gyulaffi Lestár szerint 1594-ben halt meg és Czegében temették el. (Tört.Tár. 1893. 121.) Felesége somkerekí Erdélyi Kata (Századok. 1887. 520).

Czegében, az ún. a nagyobbik kastélyban (Wass Albert Farkasverem c. regényének színhelye), 1935-ben néhány XVII. századi faragványt láttam: egyszerűen profilált ablakkereteket és egy ajtót fogsoros párkánnyal, valamennyit az épület elülső frontján. A kastély hátsó frontján pedig virágdíszes keretű címerkő volt befalazva, mely a XVIII. századból származott. Ezt a kastélyt – egy verses felirat szerint – 1698-ban Wass György építtette, majd egy bástya ledőlése után 1770-ben átépítették. A kastély a második világháború után elpusztult.

Irodalom: KÁDÁR II. 1900. 483–484 (közli az adatokat és a verses feliratot). GERECZE 1906. 869.

Czege (v. Szolnok-Doboka vm. – Țaga), ún. kiskastély, sírkőlap férfi alakkal.

A Wass család egyik férfi tagjának sírköve: tumbalap maradványa fekvő alakkal. A XVI. század utolsó negyede. 1935-ben az ún. kiskastély udavarán láthattam félig a földbe süllyedten. Utóbb nyoma veszett.

A sírkő stílusa, faragása a gyulafehérvári vitézi sírkőre emlékeztetett, nyilván egy műhelyből származtak, ha nem is egy kéztől, mivel a czegei sírkőlapon az alak beállítása, mintázása sokkal kifejezőbb volt. A czegei Wass család két tagja, György és Tamás, kolozsvári kőfaragókkal dolgoztatott; feltehetőleg a sírkő is Kolozsvárból származott és talán a fent említett családtagok egyikének – valószínűleg Wass György szamosújvári kapitánynak (†1594) – volt a síremléke.

Irodalom: KÁDÁR II. 1900. 484. ENTZ 1944. 215 (XVI. sz. első fele). BALOGH 1970. 244. 1973. 247.

Az ún. kiskastélyt eredetileg bástyákkal erősített kőfal vette körül, közülük kettő részben fennmaradt. A kastélyt 1800-ban Wass Sámuel és Bethlen Rozália klasszicista stílusban átépítették. (ENTZ G.: A czegei Wass kastély. *Ellenzék*. Kvár, 1942. nov. 28. ENTZ 1944. 225, 226.)

Debrecen, renaissance kőfaragványok. 1560, 1582. (Déri Múzeum).

Debrecen címere az egykori városházáról. 1560.

A címerpajzsban Agnus Dei és a datum: 1560. Mészkö. 53x53x16. Feltehetőleg a városháza kapuzatán lehetett. A pajzsforma hasonló az egykorú kolozsvári faragványokéhoz (II.Közl.AH. 1974/2. 24, 28, 60 kép; V. Közl. AH. 1975. 45, 47, 49.).

Ajtó szemöldökkő fogoros párkánnyal. 1582.

Mészkö. mérete: kb. 120 cm. széles (magasan befalazva a múzeum várostörténeti termében). Pajzsban monogram: összefont KZG betűk. Felirata: BENEDICAT DOMINVS INTROITVM ET EXITVM TVVM 1582. Idézet: Zsolt. 121. 8. A faragvány stílusa teljesen azonos az egykorú kolozsvári fogoros párkányokéval (II.Közl.AH. 1974/2. 84. kép).

Mindkét faragvány Debrecen és Kolozsvár kapcsolatát bizonyítja. Vagy kolozsvári mesterek dolgoztak Debrecenben, vagy olyan helybeli kőfaragók, akik Kolozsvárt tanultak.

Irodalom: BALOGH 1934. 148. (kolozsvári hatás). SÓREGI J.: Vezető Debrecen sz. kir. város Déri Múzeumában. II. kiadás. Debrecen, 1939. 169.

Dés (v. Szolnok-Doboka vm. – Dej), Csonkatorony.

Az Óvárban állt, a Szamos partjára nézőleg. Falában feliratos emléktábla volt 1578-ból a magyarok bejövételéről Thuróczy János és Heltai Gáspár krónikájában feljegyzett monda alapján. A torony Árpádkori templom maradványa volt, 1938-ban lerombolták. (ENTZ G.: Szolnok-Doboka középkori művészeti emlékei. Kvár, 1944. képekkel. ENTZ 1944. 197. SZABÓ T. A.: Dés története. – Szolnok Doboka magyarsága. Kvár, 1944.

143.) Az emléktábla felirata (KŐVÁRI 1866. 314–315.):

Hunnus de Scythicis digressus aedibus hospes
Pannoniae glebam transfert huc gramen et undam,
Ter clamans: Deus! hac liceat tullere potiri.
Desicamque dixit Dei de nomine terram.

1578.

Haec Fabius renovat IV. de X. monumenta nepoti
Cum Lucas Dési V. S. Pascit Ovile Dei.

Dés (v. Szolnok-Doboka vm. – Dej), Kamaraház.

1579. jún. Kvár szkve: „Azon napon, Keeressij Balas vitt az fejedelem parancsolattjára 6 lovon Désre 6 kömieseket.” (1579/XVI. 61.)

1588. nov. 23. Kvár szkve: „Tempe János bíró uram akarattjából vitte el az fejedelemnek a fundáló mesterét Désig, 7 lóval. Fizettem fl.3.den.50.” (IV/VI. 116.)

1589. febr. 23. Kvár szkve: „Segesvári Gáspár vitte az fundálót Gálfi uram szolgáljával össze 2 lovon Désre. Attam neki fl. 1.” (IV/X. 66.)

1590. jan. 30. Kvár szkve: „Eodem die, bíró uram akarattjából és urunk parancsolattjából, urunk képirojját vitték Désre 2 lovon fl. 1.” (IV/XXI. 74.)

1590. febr. 15. Kvár szkve: „Bíró uram akarattjából, vitte Korcholy Demeter Désre az fundalot, 4 lóra adtam fl. 2.” (IV/XXI. 75.)

1590. febr. 21. Kvár szkve: „Bíró uram akarattjából vitte Nagy Ferenc urunk kőmiesét, Kőmijes Pétert, urunk levele volt [nála]. Fizettem 2 lóra Désre fl. 1.” (IV/XXI. 76.)

1590. ápr. 4. Kvár szkve: „Bíró uram parancsára vitték el az fondálót és pattantyust, az váradit, Désre, szolgálóst; Zambó Gergely és Zabó Márton 10 lóval, az terheket is vitték. Fizettem fl. 5.” (IV/XXI. 80.)

1590. máj. 11. Kvár szkve: „Eodem die, Kisz Mihály vitte Désre az kőmieseket négy lovon.” (IV/XXI. 83.)

1591. ápr. 23. Kvár szkve: „két szekeren vitték kőmieseket Désre. (V/X. 42.)

1591. júl. 5. Kvár szkve: „Utza Jakab viszen 6 lóval Désre faragott követ az Kamora házhoz fl. 3.” (V/I. 76.)

1591. júl. 12. Kvár szkve: Bwray Mátyás és Barasay György 6–6 lóval visznek faragott követ Désre. (V/I. 77.)

1591. júl. 16. Kvár szkve: „4 szekér követ vittének az szekeresek Désre, az Kamora házhoz”, 6–6 lovon a fl. 3.” (V/X. 47.)

1591. aug. 8. Kvár szkve: „Ács Lukácsot Désre küldik a Kamora házhoz mielni. (V/I. 34.)

1591. aug. 9. Kvár szkve: „Ács Lukácsot viszik Désre a Kamora Házhoz.” (V/I. 80.)

1591. aug. 24. Kvár szkve: „Pap János vitte az fejedelem fundátorát Désre, négy lóval. Attam neki fl. 2.” (V/X. 51.)

1591. szept. 12. Kvár szkve: „Dési Szabó András viszen faragott követ Deesre az Kamora-házhoz 4 lóval fl. 2.” – „Raab Jakab viszen faragott követ 4 lóval fl. 2.” (V/I. 81.)

1592. nov. 16. Kvár szkve: „Eodem die Vyda Miklós vitte Deésig Gengát 6 lovon fl. 3. János deák is ezen olaszokat viszi Deésig 6 lovon fl. 3. Kósa Márton és Darai János 5 lovat összefogván ezen olaszokat vitte Deésig, fl. 2. den. 50.” (V/XV. 98.)

1592. nov. 17. Kvár szkve: „Bíró uram egy olaszal bocsátott Urunk parancsolattjából 6 darabontot az kapuból kísérolég; vitte Polchi János őket 6 lovon Désig, fl. 3. – „Az olaszt, ő magát viszi Zambo Gergely hat lovon Deésre, fl. 3.” (V/XV. 99.)

1593. ápr. 19. Kvár szkve: „Zabó István viszem Désre kwmieseket, kik az kamora házat csinálják fl. 2.” – „Eodem die ugyan Wida Miklós is viszem Désre négy lovon kwmieseket fl. 2.” – „Zaz Antal volt fü az kwmiesek között. Adatott Bíró uram nekik költséget fl. 1.” (V/XXI. 103.)

1594. aug. 22. Kvár szkve: „Gingha szolgáját Olasz Antal vitte Pula Mátyás 2 lovon, postán Deesre. Attam fl. 1.” (VI/III. 57.)

Az egykori Kamarházat a XVII–XVIII. században átalakították, későbbi neve Rákóczi ház, 1938-ban lebontották. A XVI. századi építkezés egyetlen maradványa egy ajtópárkány jobb oldali darabja (21. kép) volt. Ennek jobb szélét domborművel díszített, egyszerűen tagolt pilaszterfej zárta le, középen pedig cartouchepajzsban a Báthory címer volt látható S B (Sigismundus Báthory) monogrammal. A pillérfő domborműve férfi profil-fejet ábrázolt, négy sarkában a datum számjegyei 1 5 9 1 .

Irodalom: KŐVÁRI 1852. 253. KÁDÁR III. 1900. 157, képpel, GERECZE 1906. 864. BALOGH 1934. 148. 1935. 25. 1940. 446. 1953. 48. 1961. 343. 1964. 343. 1970. 239. 1973. 241. Szolnok Doboka magyarsága. Szerk.: SZABÓ T. A. Kvár, 1944. 144. után IV. és V. tábla (az átalakított homlokzat barokk erkélyel).

Déva (v. Hunyad vm. – Deva), vár.

XII–XV. századi adatok a vár történetéről: ENTZ G.: Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrhundert. II. Teil. Acta Hist. Artium. XIV. 1968. 128 (alaprajz), 166–167. FÜGEDI E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977. 123.

1460-as évek. Névtelen olasz jelentés: „sono piu castelli fortificati come e Bistrizza, Gheorgin, Deua, vngiat [Hunyad]; questi sono che per un'anno possano sostenere ogni assedio, hauendo uettouaglia entro.” (Milano, Biblioteca Ambrosiana. Cod. S. 86. Sup. fol. 3.^v–XVI. századi másolat. – OL. Filmtár 19047 doboz.)

1564. dec. 19. Velence. Giovanandrea Gromo jelentése Erdélyről egy római főpaprak: „Deva, città con castello fortissimo.” (VERESS. Doc. I. 1929. 252.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „. . . in mezo la ualle uerso Lippa sopra un'alto monte spiccato da ogni lato fortissima Deua, tenuta una delle piu importanti fortezze di quel Regno, si per esser sopra la piu perigliosa gola di quelle, unendosi a quella tutti à tre le uie per le quali il Turco ha immediate adito d'entrare. Come che espugnata quella si ha aperto adito per tutta quella prouincia che tenendosi ruina ogni grosso esercito che quindi presumesse passare. Oltre che ella è inespugnabile per esser padrona di un si importante fiume, quale per nessuna uia si puo diuertire sopra detto monte, quale contiguo e quasi circondato di tal altezze che non ui si puo fare batteria et di tal durezza che non si puo minare.” – „. . . il Re [János Zsigmond] sempre tiene per custodia i piu fedeli che ei si reputi haue et in quella ui chiude et serra il fiore delle sue ricchezza et tesori.” (Apulum. II. 1946. 171.)

1594–1595 körül. Geszthy Ferenc főkapitány építkezése. Erről a várkapu keleti oldalán építési emléktáblája tanúskodott. Felirata:

FRANCISCVS GEZTI DE EADEM GEZD
QVAE TEMPORA DESTRVXERVNT
GENERALIS TRANSILVANIAE SOLERTIA
RESTAVRAVIT

Feljegyzés 1848-ból az egykori szebeni katonai parancsnokság levéltárában. Közölve: SCHMID V.: Déva vára Erdélyben. Erd. Muz. Egylet Évkönyvei. IV. 1866–1867. Kvár, 1868. – Geszthy valószínűleg 1594 óta volt az ország generálisa. (TRÓCSÁNYI 1980. 337.)

Az építkezés gyakorlati végbeviteléről adat nincs. Csak feltételezni lehet, hogy ebben kolozsvári mesterek is részt vettek, különösen a címerek, emléktáblák faragásában. Geszthy – anyai ágon Zsigmond fejedelem rokona – az udvarhoz tartozott, amely elsősorban kolozsvári mesterekkel dolgoztatott. A XVII. században viszont adatok bizonyítják a kolozsvári mesterek dévai tevékenységét.

A vár tervrajzait és irodalmát a XVII. századi építkezések ismertetése során közlöm.

Geszthynek a vár alatt kúriája volt. Itt élt és halt meg anyja, Sulyok Zsófia 1590-ben, sírfelirata szerint „in curia filii sui Francisci sub arce eiusdem sita.” (SZÓTS S.: A dévai ref. templom és régiségei. Hunyadmegyei Tört. és Régészeti Társulat Évk. 1896–1898. 75–76.)

1593. jún. 11-én kelt Geszthy végrendelete, amelyben nagy összeget hagy a ref. egyháznak a dévai templom külső és belső megújítására, valamint arra, hogy parókiát, iskolát, iskolamesteri házat és négyszobás internatust építsenek. Meghalt 1595-ben. (VERESS E. Előadása Geszthyről 1898. jún. 15.-én Déván. Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. Évk. 9. köt. 1898. 174.) Gyulaffi Lestár szerint 1596-ban halt meg (Tört.Tár. 1893. 121).

Geszthy Ferencnek dedikált könyvek: RMNY. I. 1971. 483, 492, 519. sz. Támogatta a román Bibliafordítás kiadását (Szászváros, 1581–1582. – RMNY. I. 1971. 519. sz.) Mindazáltal az 1593 júliusi fehérvári országgyűlésen kikelt a tudós államférfiak (Kovacsóczy stb.) ellen, és általában a tudomány ellen és a megindítandó háború mellett tüzelt. (SZÁDECZKY L. : Kovacsóczy Farkas. Bp., 1891. 106–109.)

Ebesfalva – Erzsébetváros (v. Kis-Küküllő vm. – Dumbraveni), várkastély.

1552. Apafi Gergely építési emléktáblája az ebesfalvi kastély északi szárnyának az emeleti nagy termében (palatium). Helyét és szövegét közli az 1727. szept. 2–13-án kelt Urbarium sive Conscriptio: „Super qua quidem janua in introitu Legitur Sequens inscriptio: Me fecit fieri Egregius Gregorius Apaffi de Apa Nagy Falva Comes Comitatus Dobocensis Magister Curiae Domini Reverendissimi Friderici (sic!) Georgii Episcopi Varadiensis 1552.” (O.L. Erd. Fiscalis Ltár. F 234. I. 13. H.) A feliratnak Frater György várad-i püspökre vonatkozó része retrospektív jellegű, mert Martinuzzi 1551 dec. 17-én meghalt. Az emléktáblának valószínűleg nem ez volt az eredeti helye, mert ez az épület-szárny XVII. századi jellegű. A tábla a századfordulón pusztulhatott el; 1935-ben már nem volt látható. A feliratot helymegjelölés nélkül említik: HODOR K.: Doboka várme-gye természeti és polgári esmértetése. Kolozsvár, 1837; KÖVÁRI 1866. 232. (tévesen Bethlen Gergelyt ír); LÁZÁR M. gr.: Erdély főispánjai. Bp., 1889. 72, 131.

1556. Az Apafi család tagjainak panaszirata, melyben új osztozásra akarják Apafi Gergelyt szorítani. Ebben a következőket írják: „mert az kywul mjnket tanitatnij kellett volna, az Gergelij vram az Ebesfalvij hijmes házra es egyeb zwksegere convertalta.” (Az egykori Erd.Muz. Ltára, most a Román Akadémia kvári Levéltára. Törzsgyűjtemény. – Kelemen Lajos közlése.)

1564. Apafi Gergely építési emléktáblája, befalazva a keleti épületszárny udvari részén a kiugró portikus kapuja felett. Az 1714. márc. 22-én kelt conscriptio így jelöli meg a helyét: „Abhinc aedificium lapideum scandulis tectum duarum contignationum in area procedens, cuius frontispitio inscripta.” (O.L. Urbaria et Conscriptiones. Fasc. 165/4. – Dr. Horváth Tibor Antal közlése.) A ma is meglévő feliratos tábla szövege a következő:

DOMV HANC EX DEI OPT: MAX:
EGREGIVS DO: GREGORIVS
MAGISTER CVRIE CONSILI
PRINCIPIS DOMINI DNI IOAN
HVNGARIÉ ETC: SVMPTIBVS
A FVNDAMENTO ERIGENDAM
CVRAVIT · ANNO · SALVTIS ·

BENIGNITATE
APAFFI DE APANAGIFALVA
ARIVS SERENISSIMI
NIS SECVNDI ELECTI REGIS
PROPRYS E SOLO ET
EDIFICANDAMQVE
M · D · LXIII

A felirat közepén, az üresen hagyott részen az Apafi címer látható, amely az egyes szavakat megszakítja.

1567. Apafi Gergelyné Gerendy Erzsébet emléktáblája. Egykor Ebesfalva, utóbb Kvár, Múzeum Lt. sz. VI. 1701. Mérete: 76X81 cm. Anyaga mészsző. Felirata (feloldva a ligatúrákat):

EN APPAFFY GERGEL
AZ EN ATTIAMFIANAK GER
ENDY ERSEBETNEK EMLE
KEZETIRE FARAGTATTAM KI
EO CIMERET E KŐRE A D 1567

Az emléktábla közepén a Gerendy címer E G betűkkel.

1568. szept. 17. Gyfahérvár. János Zsigmond Apafi Gergely tanácsost és rokonságát megerősíti a Szolnok-Doboka, Fehér és Küküllő vármegyei birtokokban, közöttük Apafalva (cum curia Nobilitari), Almakarék (cum curia Nobilitari) és Ebesfalva birtoklásában nova donatio címén. (O.L. Erd. Fiscalis Ltár. F 234. I. 4. V.)

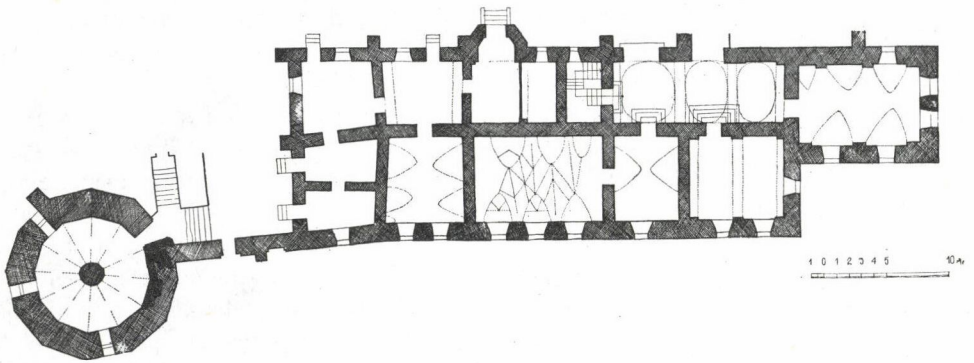
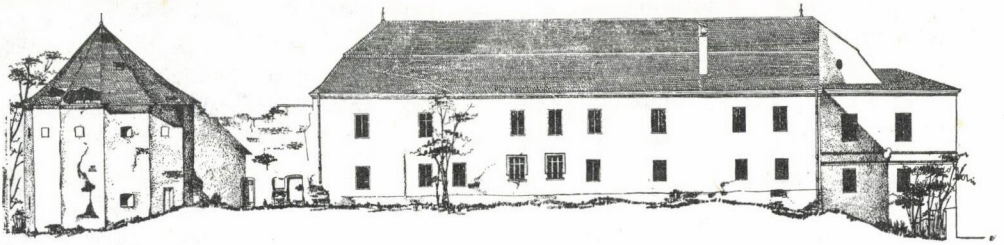
A várkastély XIX. századi állapotáról Kővári László így ír: Keleti és északi szárnya városházzá van alakítva. Nyugat felől emeletes fal, de fedél nélkül. „Déli rész apró szobái kis ablakokkal épen úgy állnak mint I. Apafi korában, hason jó karban mellette egy bástya.” (KŐVÁRI 1852. 152–153).

Apafi Gergely építkezéseiből 1935-ben egy teljes ajtókeretet és több más ajtókeret töredékét láthattam befalazva. 1956-ban csupán csak a keleti szárny emeletén találtam egy befalazott ajtó-párkányt, melynek alsó szélét fogsor, frízét pedig közepén címerpajzs díszíti, két szélét cannelurás gyámkő zárja le, – hasonlóan a györgyfalvi párkányhoz. Felirata az erős meszelés miatt nem volt olvasható. Ablakmaradványok a külső homlokzatokon: kettős ívelésű ikerablak (23. kép) hármass keresztszószerű ablak. Valamennyi maradvány stílusa szorosan a kolozsvári faragványokhoz kapcsolódik, az 1552-es címeres ajtó nemesen egyszerű tagolása a Wolphard ház korai emlékeihez (1534). Kivétel csupán Apafiné Gerendy Erzsébet címerkőve (1567), mely környékbeli, vidéki kőfaragó munkája.

A renaissance faragványokról – közöttük az 1552-ből való címeres ajtóról – egy XIX. századi kéziratban (Kolozsvár, Egyetemi Könyvtár) tollrajzok maradtak fenn. Ezeket az 1930-as években láthattam.

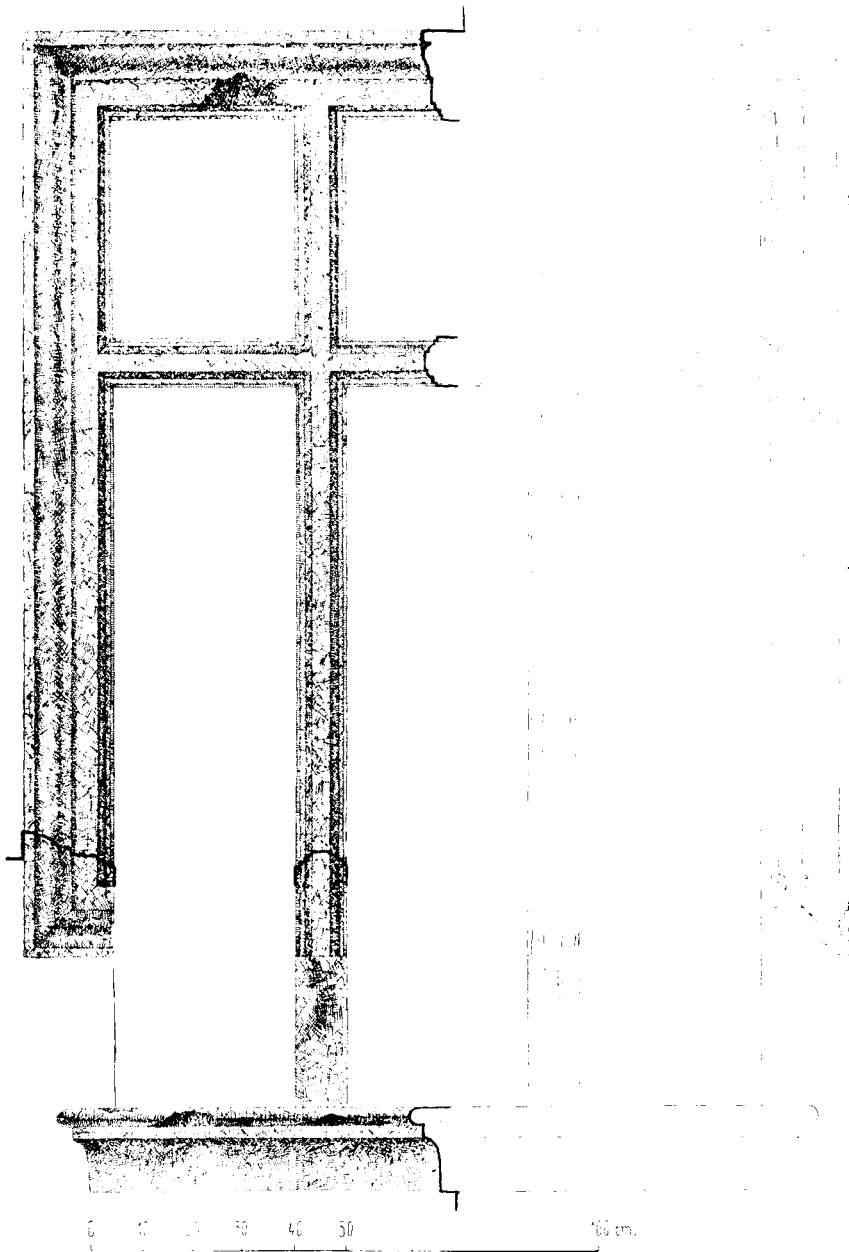
Apafi Gergely Zápolyai János király hívei közé tartozott. János Zsigmond udvarában titkos tanácsos volt és főudvarmester. Nagy tekintélyéről, bölcsességéről, hűségéről Giovanandrea Gromo 1565-ben elismerőleg írt. (Apulum II. 1946. 195.) Báthory István idejében tanácsúr (VERESS I. 1944. 330; II. 34), meghalt 1584-ben. (VERESS: Doc. II. 1930. 301.) Ugyanebben az évben Possevino kedvezően nyilatkozott megnyerő egyéniségéről, amely megmutatkozott: „nel favore i nostri et in non essere lontano dal regno di Dio”, jóllehet protestáns. (Fontes III. 1913. 178.)

Apafi Gergely tisztségei: Fráter György udvarmestere 1551 előtt, dobokai főispán 1551–1552 körül, főudvarmester 1563–1575, fejedelmi tanácsos 1564–1584, Küküllő vármegye főispánja 1576–1584. (TRÓCSÁNYI 1980. 22).

Ebesfalva, a várkastély keleti szárnyának homlokzata és földszinti alaprajza.
Documente 8/40 után.

Ebesfalva, a várkastély egyik ablaka.
Documente 8/42 után.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 152. 1866. 232–233 (az Apafi család birtoklásának története, XV–XVII. század). SZÁDECZKY L.: Erzsébetváros tört. emlékei. Erd.Múz. 1899. 399–402. GERECE 1906. 420. BALOGH 1934. 144, 148. CSABAI 1934. 39. BALOGH 1940. 543. BÍRÓ 1941. 80. 1943. 25. 44. BALOGH 1953. 42. 1961. 335. Documente de arhitectură din Romania. 8. București, 1962. Pl. 40, 41, 42. IONESCU I. 1963. 433. SEBES-TYÉN 1963. 40. BALOGH 1964. 335; 1970. 234. B. NAGY 1970. 69. 103., 41. kép. (az 1564-es emléktábla tévesen, mint keresdi feliratos kő közölve). H. TAKÁCS 1970. 183. BALOGH 1973. 236.

Egeres (v. Kolozs vm. – Aghires), várkastély.

1532. Zápolyai János király „totalem possessionem Egeres cum ruderibus desolati ibidem Claustrii in Comitatu Kolosiensi existentem” Apafi Miklósnak adományozta. A hagyomány szerint a monostor azonos a ref. templommal. (JAKAB E.: Apátságok Erdélyben. M.Tört.Tár. XIII. 1867. 34, 36.) Megjegyzendő, hogy a renaissance várkastély a középkori templomtól távol épült. Annak a feltevésnek, miszerint a várkastélyt a kolostor átalakításával építették volna, nincsen alapja.

1570-ben kapta az egeresi uradalmat Bocskay György. (Kelemen 1944. 6.)

1572-ből való a várkastély kőkapujának a felirata.

1577. febr. 22. Kvár szkve: „a fejedelmet vitték Egeresre”. (1577/X. 58.)

1578. jan. 12. Kvár. szkve: „Eodem die Potts Péter viszen 2 lovon az fejedelem házához Egeresre 1 deákot és 1 sütőné.” (1578/XIV. 65.)

1578. ápr. 8. Kvár szkve: „Vaida János viszen 3 lovon öt téglást Egeresre.” (1578/XIV. 71.)

1578. jún. 27. Kvár szkve: „Nagy János viszi az kőmieseket 4 lovon Egeresre. Attam bíró uram hagyásából fl. 1. (1578/XIV. 81.)

1579. aug 19. Kvár szkve: „Az 19. augusti jöve hozzám az Teoreos Márton egeressi tisztartó, kére 6 lovat, szekeret, hogy az kőmijeseket hatan voltanak, hogy Egeressik vigyék őket. Merthogy jó szomszédtság küldék 2 eitel bort. Fizettem den. 6.” (1579/XVIII. 31.)

1579. aug. 26. Kvár szkve: „Ugyan akkor Teoreos Márton hozott volt Szebenből nyolcz kőmieseket, melyeket viszen Keoressy György 8 lovon Egeresre. Fizettem neki fl. 1. den. 50.” (1579/XVI. 67.)

1596. febr. 2. Bocskay Istvánt statuálják a várkastély birtokába. (Kövári 1866. 200.)

1606. Bocskay István végrendeletében az egeresi várkastélyt Bánfi Lászlónak és a Haller fiaknak adományozta. (Kövári 1866. 200.)

1619. febr. 20. Bethlen Gábor levele kelt „Datum in arce Egeres.” (Kvár, egykor Városi, most Állami Ltár. Kvár, Városi iratok. III/212. – O.L. Filmtár 11543. sz. doboz.)

1665 májusi országgyűlés megvizsgáltja Egeres várát Béli Pállal és Ebeni Istvánnal: érdemes-e végvárrá megerősíteni a portyázó törökök ellen? A válasz nemleges. (TRÓCSÁNYI 1980. 71.)

1699. jún. 29–júl. 5. *Az egeresi kastély leltára* (tulajdonosok: özv Csáki Gáborné Gyulaffi Zsófia, özv. Gyulaffi Lászlóné Gyerőfi Borbara és leánya Gyulaffi Klára). A lel-

tárt Kelemen Lajos találta meg és másolatát az 1930-as években átadta e sorok írójának. A leltár teljes szövegét jegyzetekkel együtt közölte: B. NAGY MARGIT 1973. 271–280, 375. A leltár építészettörténetileg jelentős részletei:

„Vayon ezen Kastély kőből, imitt-amott téglával elegy, mésszel, hol jó, hol rossz szalmafödél és szarvazás alatt, néhult pedig födél nélkül, négyszegletesen felrakva, melyben mennek bé elsőben is a *kis palánkba*, rossz zsendelyezés alatt galambbug nélkült, kétfelé nyíló, felső részén vaskapcsokon forgó, fenyődeszkából csinált *kapun*, melynek kapufelei tölgyfából parasztosan vannak kifaragva. . .” Ez a *külső udvar*, ebben áll „a tölgyfából sasokban rakott” *istálló* „tizenhárom lábbon álló eresszé”-vel, továbbá juh-istálló, a lónak való szín stb.

„Innen egy eresztőre csinált *kis hidacskán* menvén bé igen szép faragott, kőből való kapumellyékü, kétfelé nyíló öleg négy vassarkokon forgó és pántokon, záldokfa deszkával jól megdeszkázott *nagykapun*. . . Ezen nagykapun nyílik egy kis fasarkokon forgó záldokfából csinált fenyődeszkával foltozott *ajtó*. . .”

A nagykapun belül „vayon egy jó bolthajtásos, kőből álló *kapuközi*. . .” Innen balra kőből faragott ajtó nyílik a *tömlecek pitvarára*, ennek boltozása megrepedezett. A pitvaron át mennek a *porkoláb házba* (porkoláb szoba), „ennek ajtómellyéki szép faragott kőből való. Vayon ezen háznak egy nagy lantornából csinált ablakja, ablakfelij, keresztí szép faragott kőből való.”

A kapuközin kimenvén balra 32 lépcsőjü *grádicson* „mennek fel egy kis romlott *tornácoeskába*. . .” Ebből a tornából nyílik „*egy régi nagy bolt*” (boltozott szoba), két négyszegletü és egy kerek ablakkal, „ezeknek ablakmellyéki szép faragott kőből, cifrán vannak csinálva; ezen boltban vayon szép faragott kőből rakott kemencealj . . .” Innen kőből faragott ajtón át „*puszta boltba*” lehet jutni, három ablaka faragott kőből volt. „Innen mégyen bé ugyan faragott kő ajtómellyékü . . . régi ajtón *egy jó bolthajtásos boltba*. . . Ezen boltnak vannak két ablaki, ablakmellyékei és keresztí faragottkőből állók.” Innen jobb kézre kőből faragott ajtó nyílt a bolthajtásos árnyékszékre.

Innen visszatérve a fenti puszta boltba „és jobb kézre térvén s felmenvén hét szakaszban, hosszan faragott kövekből álló hét lépcsőjü *grádicsokon* egy faragott kövekből álló ajtómellyékü . . . ajtón *egy puszta palotában*” jutottak; két ablaka faragott kőből, de „keresztí megromlottak.” Innen ismét kőből faragott ajtó vezetett a bolthajtásos árnyékszékre.

A grádicson lejöven a fent említett tornác és egy kis bolthajtás alatt következett az *ecetes kis bolt* két kőből faragott ablakkal és a bolthajtásos *sütőház* kőből faragott ajtóval és két ablakkal.

Innen kijöven balkézre a puszta kőfal mellett *12 fogú lajtorja* vezetett a pince felett egy *padlás nélkül való házba*. „Innen ismét jobbkézre menvén ki” egy *puszta ház* következett, ajtaja és öt ablaka faragott kőből volt. Innen nyílt egy *másik puszta ház* kőből faragott ajtóval és három kőből faragott ablakkal. Utána ismét egy *puszta ház* következett két kőből faragott ablakkal.

A fent említett 12 fogú lajtorján lejöven a felső házából, következik a „*második pince*”, a „*nagy öreg konyha*” kőből faragott ajtóval és három ablakkal, közülük kettő faragott kőből. „Itt vayon kőből rakott, fával párkányozott öreg konyha, melynek

egyik végiben vagyon két faragott kőből csinált oszlopok, melyeken vagyon egy kis bolthajtás; az egyik szélyén nyúlik ki egy kőkémén.” Ezek után következik *egy bolt, egy boltocska, egy ház*, mindegyik kőből faragott ajtóval és ablakkal.

„Innen elébb menvén az grádics alatt vagyon egy kis *folyosóalja*, ezen folyosó négy tölgyfa oszlopra van kötésesen ugyan tölgyfa talpakra csinálva. Ezen folyosóra alól mennek bé romladozott, faragott kőből álló ajtómellyékü . . . ajtón *egy pitvarban*, mely pitvarnak egy ablaka lévén, ablakmellyékei faragott kőből állanak . . . Mennek bé balkéz felé szép faragott kőből való ajtómellyékü . . . ajtón . . . az *uramék házában*.” Két ablaka van, az egyik faragott kőből. Következik a „*katonák háza*” három ablakkal, közülük kettő kőből faragott, az ajtó szintén.

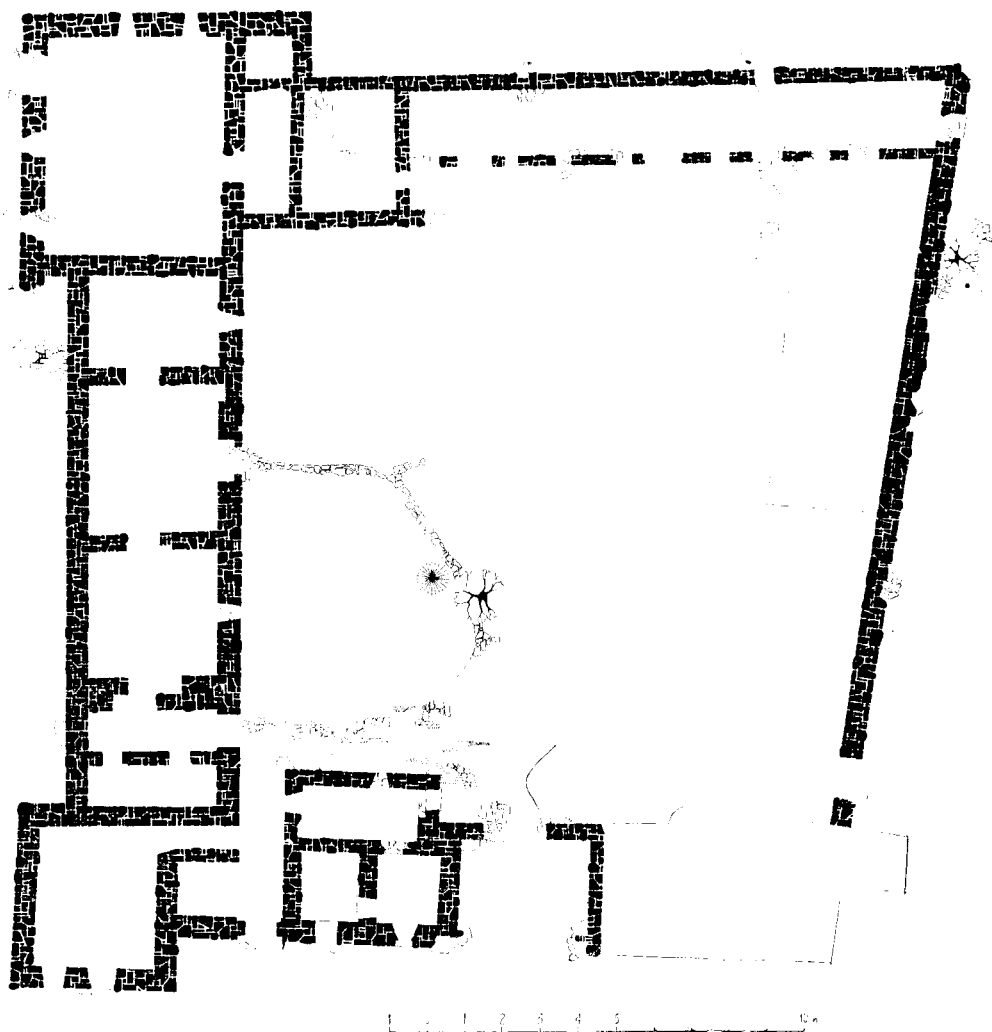
Ezekből a házakból kijöven balkézre térvén 13 lépcsőjű *fagrádics* vezetett a *felső contignatioba*; először a hat tölgyfakötéses oszlopon álló *folyosóra*. A folyosóról egy jó formában boltozott fejéren meszelt *pitvar* nyílt. A pitvarból balkézre kőből faragott ajtó vezetett az *ebédlő palotába*, melynek három „ablakmellyéki szép faragott kőből állnak.” Ugyancsak a fent írt pitvaron át „mennek bé cifra faragott kő ajtómellyékü . . . ajtón az néhai üdvözült *ur házába*,” ennek két ablaka kőből faragott, zöldmázás kemencéje pedig „szép faragott kövekre kőlábakra rakott.” . . . „Mennek bé ezen ur házából az *asszony önagyága házába* egy cifrán faragott kőből való ajtómellyékü . . . ajtón”; két ablaka „cifra faragott kőből”, kemencéje faragott kőlábakra rakott. Innen kőből faragott ajtó vezetett a „*sikátorba*”, ablaka kőből faragott. A sikátorból ismét kőből faragott ajtó nyílt a bolthajtásos árnyékszékre. A sikátorból jobb kéz felé mennek bé a „*leányok házában* cifra faragott kő mellyékü . . . ajtón, melynek van két ablakja, ablakfelei és mellyéki mindeniknek cifra, faragott kövekből állnak.” Innen kőből faragott ajtó „nyílik bé az árnyékszékre, mely is annak rendi szerént van elkészítve.” A lányok házából kőből faragott ajtó vezetett a négy cserelábon álló *folyosóra*.

„Ezen megirt házaknak az végiben vagyon *négy puszta elhagyott házak* fődél és szarvazás nélkül. Az uramék háza végében *egy hosszú puszta ház* kőből faragott ajtóval és négy ablakkal. Azután következett egy *kis puszta ház* kőből faragott ajtóval és ablakkal, ennek végiben „*más puszta ház*”, két kőből faragott ablakkal.

„Ezen házból mennek bé az kastély szegeletein való *két contignatios puszta házba* faragott kőből csinált párkányos ajtómellyékü . . . ajtón. Az *alsó házban* vagyon öt ablak, mindeniknek kőből faragott ablakmellyékjei. A *felső háznak* három ablakja, ennek is kőből faragott ablakmellyékei mindeniknek.” Az alsó házból kőből faragott ajtó vezetett a puszta mellékhelyiségbe.

A leírás szerint a kastélynak akkor még 59 kőből faragott ablaka volt (nem számítva azokat, amelyeknek kőkerete kihullott), 28 kőből faragott ajtaja, valamint 3 kőből faragott kemencealja. A termék közül hat háromablakos volt, egy négyablakos és egy ötablakos. A faragások jellemzése: „szép faragott kőből – igen szép faragott kőből – cifrán faragott kőből csinált” – ablak vagy ajtó. Egy ajtóról megjegyzik: „párkányos ajtómellyékü.” Néhány ablak – a nagy termekben – keresztosztású volt. A nagy konyha boltozatát két kis oszlop tartotta.

A kastély hossznegyszögben épült, az eredeti terv szerint feltehetőleg négy sarokbástyával (26–27. kép). A kastély földszinti és emeleti alaprajza közölve: Documente de

Egeres, a várkastély földszinti alaprajza.
Documente 8/45 után.

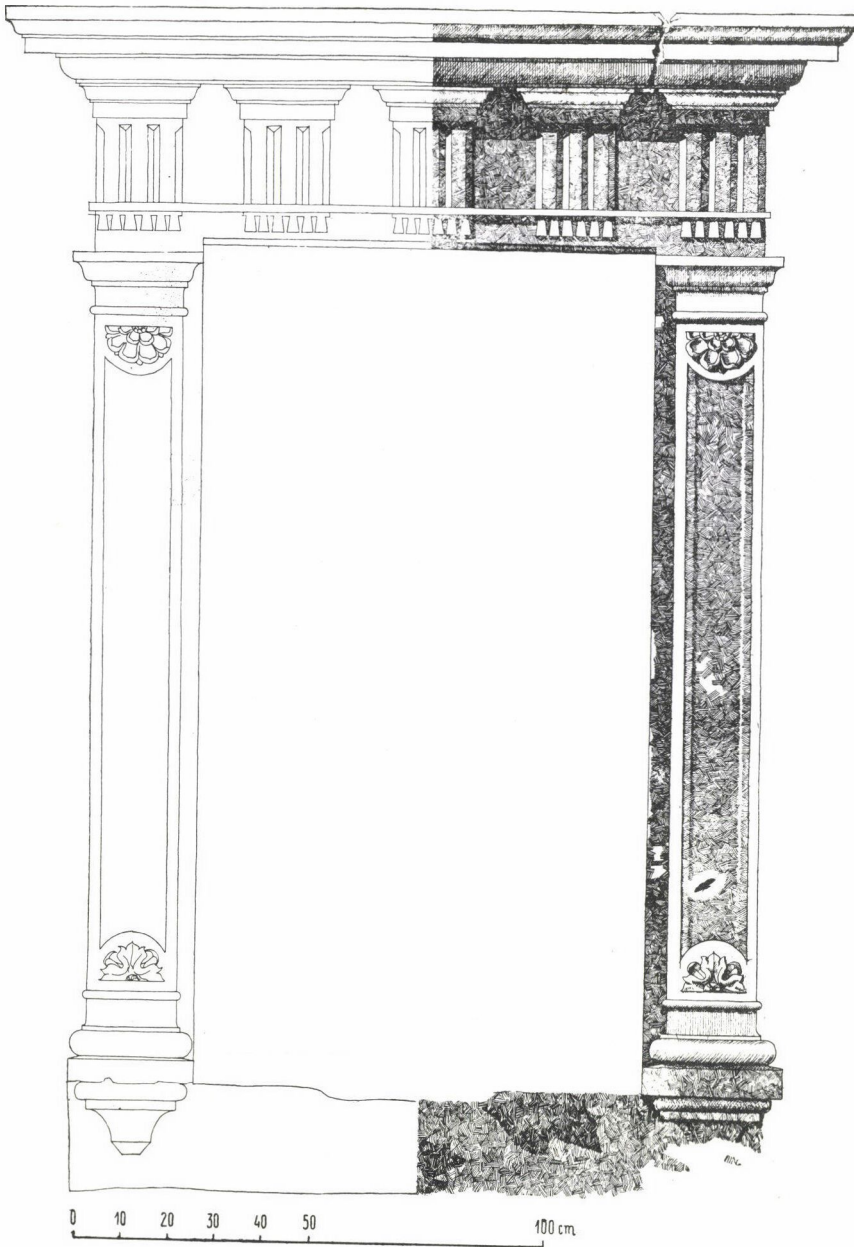
Arhitectura din Romînia. Nr. 8. Bucureşti 1962. Pl. 44–45. Kővári szerint homlokzatának hossza – 1866-os állapotában – 60 lépés, tehát kb. 420 méter. Az egykori kastélyból az északi szárny maradt fenn és ehhez csatlakozóan a keleti szárny egy része a nagy kapuval. Kővári az északi szárnyban „a lépcsőzet homlokán” feliratos követ látott Báthory címerrel B. I. kezdetűvel, valamint latin vers-sorokkal. 1931-ben, amikor e sorok írója láthatta a kastélyt, ez már nem volt meg. Ellenben épségben állt még a fent említett épületszárny, mind az udvari homlokzatán, mind a külső homlokzatán faragott ablak-keretekkel. Ugyancsak épségben állt a kastély kapuja. Ezt az épületszárnyat lakták is egészen 1948-ig. 1962-ben a kastély már fedetlen volt, az ablakfaragványok (mintegy nyolc) azonban az északi szárnyon (32–33. kép) még épségben a helyükön voltak. Az ablakok különféle típusúak: kettős félköríves ikerablakok, ablakok fogsoros párkánnyal; az udvari ablakok közül az egyikken konzolos párkány, a másik ablak frízén kettős voluta-alakú dísz, ismét más típusú ablakokon a párkány alatt nem egyenletes, hanem gutta-szerű fogsor (33. kép). A kápolna ablak-nyílásai – az északnyugati sarokbástyában (35. kép) – csúcsívesek, de már akkor keret nélküliek voltak. A rom épületben ma is látható egy ajtó egyszerű kereteléssel, valamint a lépcsőház egykori bejárataként igen szép ajtókeret dór frízzel, triglyphes tagolással (62. kép). Mindebből következik, hogy ezek a faragott részletek ugyan a XVI. század utolsó negyedéből származnak, de még sem ugyanabból az építési periódusból. A legkorábbi az 1572-ben készült kapu (28. kép), melynek felépítése megegyezik a kolozsvári ún. Püspöky ház 1571-es kapujával. A legkésőbbi periódusból származik a dór frízű ajtó (mérete 243X153; belvilág 170X106).

A főkapu maradványai (29–31. kép) 1962-ben még hiánytalanul az épület előtt heverték. Ebben a helyzetben, bárha a felépítés harmonikus szépsége nem érvényesülhetett, annál inkább megmutatkozott a részleteknek a kitűnő faragása. Felirata:

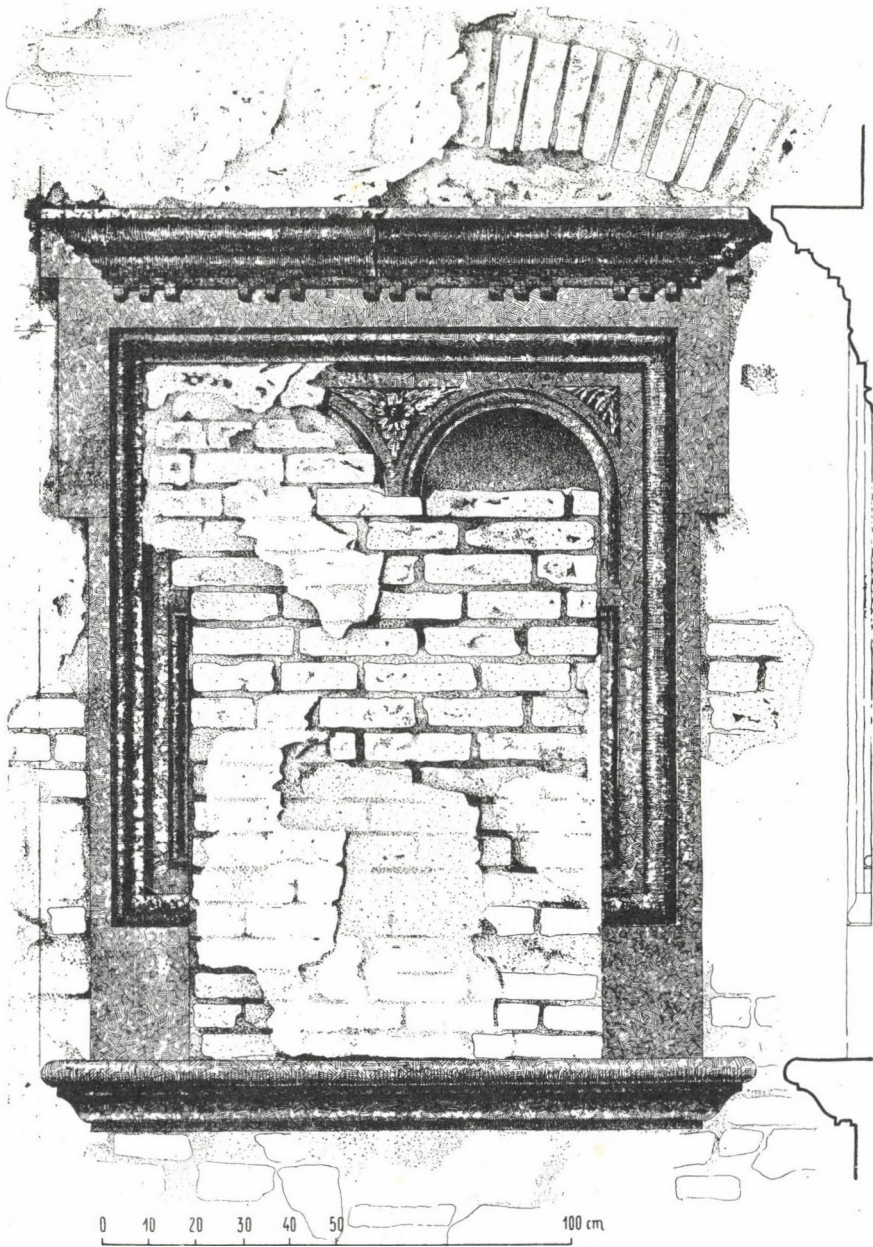
ANO DNI MILESIMO QVNGENTESIMO SEPTVAGESIMO SECVNDO
FORVNA VIRTVTEM SVPERANS
OMNE DVRVM PACIENTIA FRANGO
SEPE LESA PACIENTIA FIT FVROR
REBVS IN ADVERSIS PACIENTIA PROBATVR

A feliratot középen címer szakította meg, ez azonban már Kővári idejében sem volt látható. A feliratos fríz magassága 32 cm, hossza kb. 3,5 méter. A jelmondatok két első sorához nincs analogia; a harmadik sorhoz: Margalits 1895. 217. sz.; a negyedik sorhoz Margalits 387. sz., és változatai Walther VI/4. 1966. 22360, 26361. sz.

Irodalom: KŐVÁRI 1866. 199–200 (a kastély története). GERECZE 1906. 407. BALOGH 1934. 137, 148 (kolozsvári mesterek tevékenysége Egeresen, ennek korai periódusából az 1572-es kapu, míg a dór frízű ajtó későbbi). 1935. 25. 1940. 543–546. BIRÓ 1941. 83. 1943. 44. KELEMEN 1944. 5–7 (birtoktörténeti adatok). BALOGH 1953. 42, 47, 48, 50, l. 43, 44. kép. 1956. 304. 1961. 335, 342, 343. Documente de arhitectura din Romînia. Nr. 8 Bucureşti, 1962. Pl. 43–49. IONESCU I. 1963. 431. lap, 211 kép. SEBESTYÉN 1963. 40. BALOGH 1964. 335, 342, 343. 1970. 234, 239. B. NAGY 1970. 24, 50, 87, 90. 246. 257. l. 84. kép. H. TAKÁCS 1970. 48, 184. l.

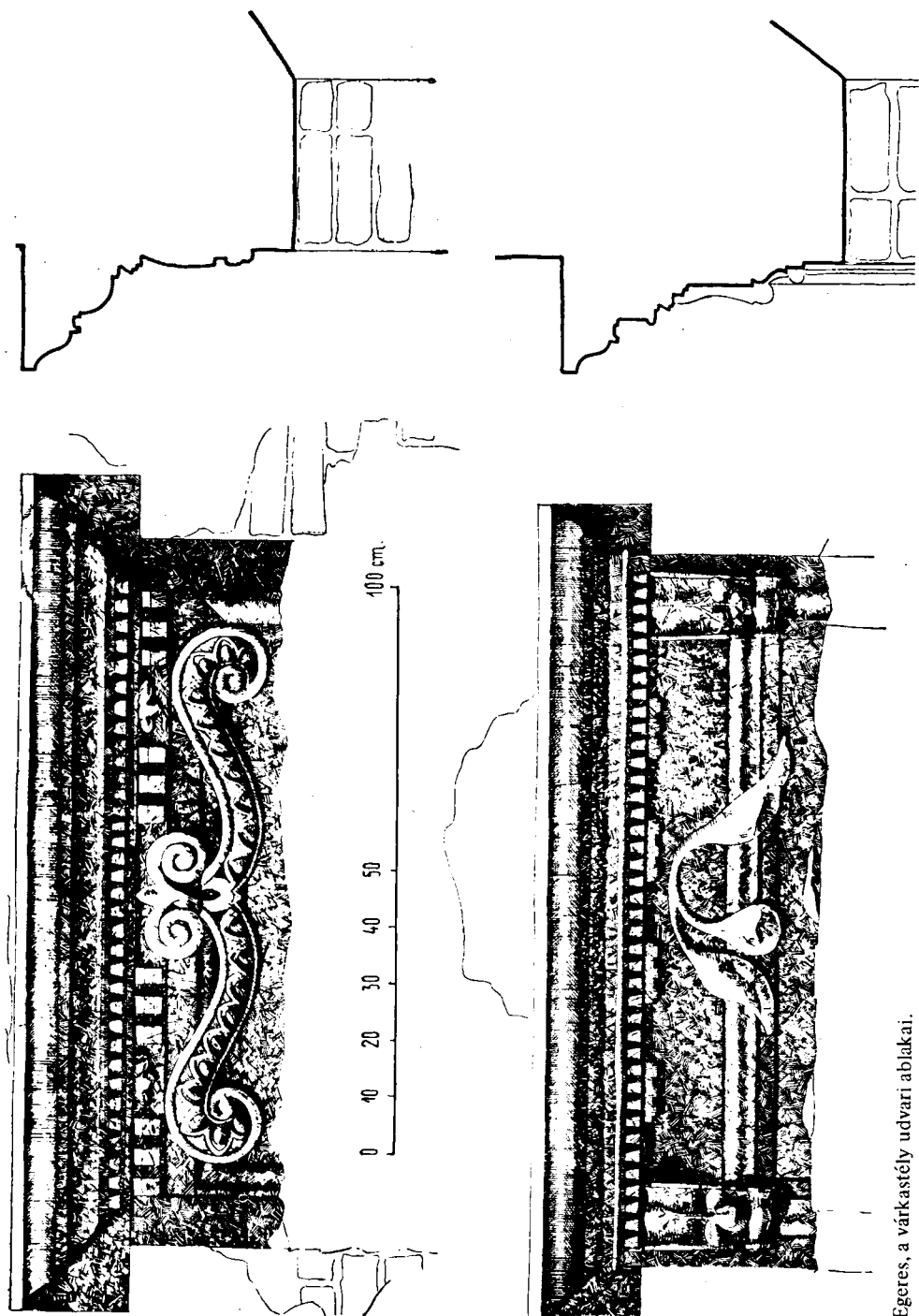

Egeres, a várkastély emeleti ajtaja.
Documente 8/48 után.

Egeres, ablak a várkastély külső homlokzatan.
Documente 8/46 után.

Egeres, a várkastély udvari ablakai.
Documente 8/49 után.

54–55. kép. BALOGH 1973. 236, 241, 242. KABAY 1973. 1682–1683. B. NAGY 1973. 271–281 (1699. leltár közlése). 138–143. kép. BALOGH 1974. 31. BALOGH 1975. 74. FEUERNÉ 1977. 233., 134. kép. KELEMEN L.: Művészettört. tanulmányok. Bukarest, 1977. 208.

A kastély építtetője Bocskay György; gyermekei István, a későbbi fejedelem, és Erzsébet, Báthory Kristóf felesége. Támogatta – másokkal együtt – Melius Juhász Péter prédikációs könyvének kiadását. (Várad, 1566–1567. – RMNY. I. 1971. 259. sz.). 1569-ben tanácsur (TRÓCSÁNYI 1980. 26.).

Egeres (v. Kolozs vm. – Aghireş) – ref. templom.

Bocskay Gábor sírköve. 1573. (82–83. kép) Homokkő. Mérete: 198X84 cm. Feliratai, feloldva a ligatúrákat (Herepei János közlése nyomán):

A sírkő felső mezejében idézet a Jelenések Könyvéből:

XIIII REZ 13

A ZE/N/T IANOS LATASA ZE/N/T LELEK MONDASA
BODOGOK A HALOTTAK KIK AZ VRBA
HALNAK MEG MERT ATTOL FOGVAN NIVGODALOM
BA VADNAK

A sírkő alsó mezejében

EPITAPHIVM EGREGII ET ANTIQVI STEMMATIS NO
BILITATE ORNATI VIRI DOMINI GABRIELIS BOCZKAI
QVI DIEM CLAVSIT AN/N/O AET . . . XI. CHRISTI
VERO 15 . . .
HAC SVB BOCZKAIVS GABR . . . EPVLTVS
DVLCE QVIESCENTIS MORE QVIESCIT HVMO
VIX DVM COANTIGEBAT FLORENTIA TEMPORA VITAE
OCCVBVIT FATO PRIMA IVVENTA SVO
HIC GENVS A MICZBAN SIMONE TRAHEBAT AVITVM
CVIVS SEPTENA PROLE ERAT AVCTA DOMVS
SEX IVBET EXPONNI CONIVNX QVOS FORTE FERENTI
OVBVVS IT MICZBAN RES PATEFACTA FVIT
INFANTES MICZBAN FAMVLIS MELIORIBVS VSVS
CAVTE CLAM TIMIDA CONIVGE, CVRAT ALI,
ATQVE VBI CREVERVNT NVMEROS AVXERE SVORVM
EX HIS BOCZKAIVS VIR PIVS ORTVS ERAT
DIGNVM FORTVNA MVLTO MELIORE FVISSE
ET GENVS ET VIRTVS ET PIA VITA DOCENT

Utólagos bekarcolások jobbra: 1573 (a számjegyek jellege XVI. századi); a mesterjegytől balra TB/Ao/1616.

A felső és az alsó felirat között a sírkő felső harmadában a két szárnyas angyaltól tartott Bocskay címer (82. kép). Az alsó mezőben a felirat után Seres János mesterjegye (83. kép) van.

A sírkő rajza a felirat betűhív másolatával Herepei tanulmányában.

Irodalom: HERPEI J.: Bocskai Gábor egeresi síremléke és mestere. Kvár, 1947. — Kolozsvári Bolyai Tudomány Egyetem Erdélyi Tudományos Intézet (részletes tanulmány, melynek során a szerző megállapítja a sírkő hiteles dátumát, az elhunyt személyét és a mesternek, Seres Jánosnak a mesterjegyét; közli a régi irodalmat). BALOGH 1970. 236. 1973. 238. KABAY 1973. 1683 (tévesen 1616-ra keltezi). BALOGH J.: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. II. Ars Hungarica. 1974. 371–373.

Fogaras (v. Fogaras vm. — Făgăras), szentegyház (rk. templom).

1584. jún. 6. Kvár szkve: „Eodem az fogarassi Király fundátora [nyilván Báthory István király fundálója] jü volt ide. Lovai elfáradtak Bániabükínél. Biró uram küldötte elejiben Konta Miklóst 2 lovával. Fizettem den. 28.” (III/XVIII. 7.)

1584. jún. 10. Kvár szkve: „Az fogarassi fundatort vitte Tordáig vissza Konta Miklós 2 lovon den. 50.” (III/XVIII. 7.)

1585. márc. 20. Kvár szkve: „Herman Márton viszi Tordáig az fogarassi szentegyház fundálót feleségestől. Attam az 4 lóra Tordáig fl. 1.” (III/XXIV. 49.)

1585. máj. 19. Kvár szkve: „Az fogarassj zentegyház köve ala adata biro uram 4 szekeret fejedelem parancholta.” Három szekér 12 ökrös volt, négy 14 ökrös; egy-egy szekér költsége fl. 1. den. 50. (III/XXII. 6.) — A katolikus templom építését valószínűleg Báthory István király, a fogarasi vár ura, kezdeményezte.

1592. jan. 23. Gyfnehérvár. Alfonso Carrillo jelentése az erdélyi jezsuita misszióról: „Templum, more cultuque catholico instauratum, ornatumque, ut vel aemuli ipsi mirifice eius aspectu capiantur. Igitur exclamant: Nunc templum est, ubi spelunca fuit.” (VERESS: Carrillo. I. 1906. 13. Fontes. V. 1921. 31.)

1604. Jezsuita jelentés arról, hogy Fogarasban a katolikus vallást először Báthory Boldizsár, István király unokaöccse, azután Mária Christierna fejedelemasszony pártfogolta: az utóbbi „eiusque templum sacra supellectili aliisque pretiosis ornamentis instruxit.” (Fontes V. 1931. 108.)

Irodalom: BALOGH 1934. 148. 1935. 25. 1940. 546. 1953. 48. 1961. 343. 1964. 343. 1972. 239. 1973. 242.

Fogaras (v. Fogaras vm. — Făgăras), várkastély.

1291–1561. Történeti adatok a vár birtoklásáról és az építkezésekről, közölve: BALOGH 1943. 227–229.

A XV. század végén vingardi Geréb János és fiai (László, Péter, Mátyás) építkeztek (kb. 1461–1486), majd Bornemissza János birtoklása idején (1505–1520) a várnagy Tomori Pál (1508–1526), 1536–1540 körül Majlád István. (BALOGH 1943. 227–229.) A vár 1632 évi leltára említi a Tomori bástyát és „az Maylat hazai”-t. (PRODAN

I. 1970. 153, 156, 157.) Ebből az időből való a Majlád–Nádasdy kettős címer a vár falán, melyet Szádeczky 1892-ben igen rongált, megkopott állapotban látott. (SZÁDECZKY L.: Fogaras vára és uradalma tört. emlékei. Erd. Múz. 1892. 138–141. – Tomori Pálnak Fogaras várában kelt levelei (1508–1529) közölve: Tört.Tár. 1882. 78–86. Majlád-ról: BALOGH 1943. 192, 228–229.)

1541–1563. Majlád István felesége, Nádasdy Anna birtokolja Fogaras várát és uradalmát, aki időnként itt is lakott. (SZÁDECZKY: i. m.)

1552. Kvár. Castaldo levele: „Castrum suum seu speluncam Fogaras nec volui videre nec ibi Architectum mittere.” (Takáts Sándor jegyzete a bécsi levéltárból, hagyatékában. – Dr. Baranyai Béláné közlése.)

1558-ban Majládné Nádasdy Anna Izabella királynétól új adományt nyert Fogaras várára. (SZÁDECZKY: i. m.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „Dapoi passato detto fiume [Olt] sono circa miglia XX, fino alla forte et ben guardata Rocca di Fogaras, posseduta da Gabriello Mailat, fu figliolo di quello gran Stefano Moldauro . . . La fortezza di Fogaras è tenuta fortissima, ma ella è stata per innanzi quando le batterie non erano così furiose; hora anco si farebbe con poca spesa et breue tempo.” (Apulum. II. 1946. 187–188.)

1566. aug. 6. Gyalu. János Zsigmond Majlád Gábortól megvásárolja Fogaras várát és uradalmát 30 000 forintért. (SZÁDECZKY: i. m.)

1567. jan. 31. Restantia et Inventarium diversarum rerum In arce fogharas et In pertinentibus ejusdem ad eandem arcem pertinentibus Anno 1567 conscripta et manibus Magnifici domini Gregorii Apafi assignata per me petrum nagy.” Az élelem leltára és „Restancia Instrumentorum Bellicorum in arca existentium.” (O.L. Gyfehérvári Kápt. Ltár. Lymbus. I. csomó.)

1567. János Zsigmond Fogarast 30 000 arany forint zálogösszegben Békés Gáspárnak adományozza.

1571-ben Báthory András özvegye, Majlát Margit perli Békéstől Fogaras várát. (SZÁDECZKY: i. m.)

1572. febr. 18. Báthory István fejedelem levele Miksa császár-királynak: „Caeterum nolo hoc vestram S. M^{tem} latere: quod uxor domini Andreae Bathory fratris mei desideratissimi, filia Stefani Mailat fuerit, ex qua ipse adhuc superstite proles reliquit: quae cum Domino Gabriele Mailat nullam habiuit divisionem realem bonorum, licet ea aequo iure concerneret: nunc ipsa cum liberis arcem Fogaras iure mediante requirere vult. Propterea scio vestram S. M^{tem} dominum Bekes, more suo, sinistre aut informavisse, aut informaturum. Sed Vestra S. Maiestas certo sibi persuadere velit, nihil me praeter id, quod rectum et iustum est facturum, et id tantum velle, ut pro ratione officii mei, iustitia aequa lance omnibus administraretur.” (VERESS 1944. I. 177.)

1573-ban Miksa király Békés Gáspárt megerősíti Fogaras birtokában. (SZÁDECZKY: i. m.)

1573. okt. 13. Báthory István fejedelem elfoglalja a várát. Ettől kezdve ő birtokolja haláláig.

1574. máj. 26. Bécs. Békés Gáspár folyamodványa Miksa császárhoz, melyben hangsúlyozza: „Fogaras arx non per inscriptionem alicuius summae apud me habita fuit,

sed illam defunctus Princeps meus clementissimus pro fidelibus probisque servitiis meis perpetuo iure contulit, quam utpote sibimet et ipse iure perpetuo coemerat, quam ut desolatam satis, cum aedificiis ac munitionibus vilibus existentem in manus meas receperim, quo tandem pacto vicissim gravissima impensa mea claris aedificiis illustratam, ac intra extraque munitionibus et fossa bene fortificatam reddiderim, nemini non constat.” Ezért ugyanazon összegért, amelyért az elhunyt fejedelem vásárolta nem adhatja a várat, hanem csak 100 000 forintért, mégis szükségében hajlandó 60 000 forintért átengedni a vajdának (Báthory fejedelem). „Ego eam arcem non per notam Gabrielis Maylat mihi unquam impetravi ac possedi, sed defunctus Princeps meus, tanquam propriam ac peculiarem proque persoluto pretio perpetuo sibi coemptam mihi haeredibusque meis, ut praemissum est, in perpetuum donavit et contulit.” Hangsúlyozza továbbá, hogy nem a vajdának (Báthory István), hanem unokaöccseinek (Báthory András és Majlát Margit fiainak) van joguk Fogarashoz. (VERESS: Doc. II. 1930. 28–29.) – Békés Gáspár 1567–1571 kincstartó, 1573-ban tanácsur; lázadó kísérlete 1575-ben Kerelőszentpálnál leveretett. (TRÓCSÁNYI 1980. 25, 321, 401.)

1574. jún. 29. Pierre Lescalopier párisi utazó feljegyzése: „vinsmes nous coucher a Fougerest ou est vng fort chasteau avec vng large fosse plein d'eau.” (Studi si materiale de istorie medie. IV. 1960. 447.)

1572-ben Petrichevith Horváth Kozma Fogaras praefectusa. (VERESS: Doc. II. 1930. 217.)

1583 ápr. 6. Krakkó. Báthory István király levele „Egregio Cosmo Horwath arcis nostrae Fogaras praefecto.” (uo. 247.) – Petrichevith Horváth Kozmának és családjának közös síremléke (1598) a komlói ref. templomban van. (AH. 1979/2. 87–88. kép.)

1583. Antonio Possevino feljegyzése az erdélyi kapitányságokról: „E poi finalmente un' altro capitano nel contado di Fogaras, il quale ha in governo la rocca di quel nome, colle sue pertinenze.” (BASCAPÈ 1931. 87.)

1584. Antonio Possevino feljegyzése: „È dunque il detto contado in bellissimo sito, havendo un castello molto munito, et più di settanta villaggi, quasi tutti pieni di Valachi; benchè nella terra stessa di Fogaras sieno Ungheri, Sassoni et Valachi.” (Fontes III. 1913. 58.)

1585. máj. 12. Niepolomice. Báthory István király végrendelete, amelyben Fogaras várát (Arcem Fogaras), unokaöccsének, Báthory Boldizsárnak (Báthory András és Majlát Margit fiának) hagyományozza azzal a feltétellel, hogy apai örökségéről lemond. Egyben intézkedik a további utódlás kérdésében: ha Boldizsárnak nincs utóda, akkor Báthory Zsigmond örökli, ha neki sincs, akkor Majláth Gábor utóda. (VERESS 1944. 299.)

1586. Báthory István lengyel király számadáskönyve: „Friedrich muratori. In Transilvaniam ad Fogaras a Sua Mte Regia misso, ad rationem laboris illius ad cedulam domini coquinae magistri dati fl. 23/10.” (VERESS E.: Báthory István lengyel király udvari számadáskönyve. Bp., 1918. 226. – Fontes Rerum Hungaricarum III.)

1588. aug. 28. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond fejedelem előtt ifj. Báthory István és Báthory Boldizsár megegyeznek oly módon, hogy Boldizsár István király végrendeleté-

nek az értelmében megkapja Fogaras várát, de ennek fejében lemond Sólyomköre és Somlyóra vonatkozó atyai örökségéről. (VERESS: Doc. III. 1931. 139–140.)

1589. febr. 1. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond megerősíti Báthory Boldizsárt Fogaras birtokában: „in dominium totalis comitatus perpetui terrae nostrae Fogaras, utpote totalis Castri et oppidi Fogaras totaliumque possessionum . . .”, következik 64 falu felsorolása. Mindezekben „Magnifici quondam Gasparis Bekes de Kornyat praefuisse.” (uo. 161–162.)

1591. aug. 28. Kvár szkve: „Hasz Marton viszen Bátori Boldisarnak 9 kőmiest Tor-daig, 5 loval. II. 1. den. 25.” (V/I. 80.)

1594. Szamosközy István feljegyzése Báthory Boldizsárról: csakhamar halála előtt „palatium recente erectum in Fogaras, maximo cum fragore concidit nonnullosque interfecit.” (IV. 1880. 41.)

(1594 után). Báthory Zsigmond a szász székek városainak és falvainak: a fogarasi vár és kerület (districtus) kőművesei folyamodtak hozzá: „Ex humili significorum universorum muratorum in districtu terrae et arcis Fogharas commorantium intelligimus, quomodo hoc antiqua consuetudine et usu invaluisse ut dum opera ipsorum in arce nostra praedicta Fogharas non fuisset necessaria vitae sustentationis gratia ultra fluvium T [Olt] ubique signanter vero in terris vestris artem et professionem suam . . . libere locassent . . .” Ez ellen a szász mesterek tiltakoztak, hivatkozván arra, hogy az ő munkájuk jobb. A fejedelem azonban a Fogaras vidéki kőműveseket megerősíti kiváltságukban. (Kvár, az egykori Erd. Múz. Kézirattára. A. 999 számú formulareja. XVI. századi másolat. — Kelemen Lajos közlése.)

1595. Báthory Zsigmond Fogaras várát feleségének, Maria Christiernának adományozta. (SZÁDECZKY: i. m.)

1595–1599 körül. Mária Chrisztierna fejedelemasszony, Fogaras várának birtokosa, kiváltság levelet ad a fogarasi polgároknak. Ebben elrendeli, hogy a várhoz tartozó mesteremberek, kőművesek, ácsok, fazekasok, asztalosok stb. semmi adóval ne tartozzanak. (Fogaras vármegye levéltárában a kiváltságlevél magyar eredetije és másolata. Kivonatol-san idézi SZÁDECZKY: i. m.)

1596–1599. Giorgio Tomasi leírása a fogarasi vár freskóiról. (Delle guerre e rivolgi-menti del Regno d'Ungaria e della Transilvania. Venetia, 1621. 75.) A nagy teremben a következő falfestményeket látta: fénix madár lángok között, felirata SOLA FACTA SOLVM DEVM SEQVOR; Mucius Scaevola története, felirata FORTIA PATERE ET PATI ROMANVM EST; ősember nyilakkal telt puzdrával, felirata: FORTIBVS DEERVNT; smaragdkö, felirata: HOC VNO FIDES VIRTVSQVE PROBATVR. (VE-RESS E.: Zalánkeményi Kakas István. Bp., 1905. 73.) — A fénix emblémára l.: HEN-KEL–SCHÖNE 1967. 795–796.

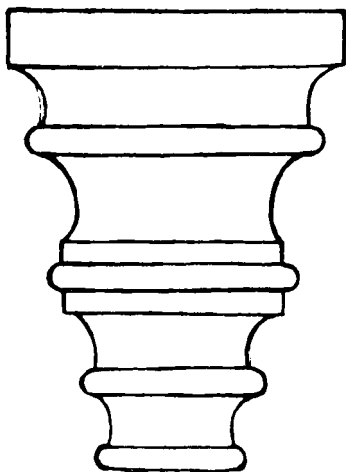
1598. ápr. 18. Brassó. Joh. Bapt. Pezzen jelentése a császárnak erdélyi útjáról és ebben Fogaras váráról: „diese starke ansehnliche vestung” (Erd. Orsz. Eml. IV. 1878. 170.)

1608. aug. 9. Gyfehérvár. Báthory Gábor Balogh János fogarasi vártizedesnek közel 40 évi hűséges szolgálataért, melyet Báthory István, Boldizsár és Zsigmond alatt olykor „vére bő hullásával” folytatott, címeres nemeslevelet ad és fogarasi házát a Malom utcá-

ban Pattantus György és Kertész Bálint szomszédságában minden adó alól felmenti. (SÁNDOR I.: Czimerlevelek, I. Kvár, 1910. 44. sz.)

1632 jan. 15–23. A fogarasi vár inventariuma: „Báthory Bastia – az Bathory Bastiarol az wduöziölt Vrunck Bastaiara menuen – Bathorj Bastia alatt ualo kis hazacs-kaban – Innen [a középső Tárházból] ki jeöven a Bathori Palota előtte ualo Pituaraba – az Pituarbol nilik az Bathori Palotara egj festett, bellett eöregh onas szögekkel vert . . . aito – Reghi Bathori Paloták – Bathori Palotabol be nilo hozzu Audientia haz boltásos.” (Közölve: *Urbaria et Conscriptioes*. 1. füzet. Gyűjtötte dr. BARANYAI Béláné. Bp., 1967. 172–173. PRODAN, D.: *Urbarile Țării Fogarasului*. I. București, 1970. 132, 133, 142, 160, 161, 162. 166.)

Báthory Boldizsár építkezéseinek maradványai. A déli szárny, az udvari homlokza-tán kettős árkádsorral (59. kép). Az első emeleti árkados folyosó boltozott (60. kép).

Fogaras, várkastély, gyámkő az emeleti folyosón.

A gyámkövek egyszerűen tagoltak, hasonlóak a kolozsvári Wolphard-ház gyámköveihez. Méretük: 80X27. A keresztboltozaton a két angyaltól tartott Báthory címer B B betűkkel. A címerkő faragása Báthory Kristóf 1581-es kolozsvári címerkövéhez hasonlít, a pajzstartó angyalok csaknem azonosak mind arányaikban, mind öltözetükben (alba, a mellen keresztbe tett stólával). *Vö. Ars Hungarica*. 1975. 242. Ugyanezen a szárnyon a folyosó mögött végig boltozott termek vannak. A második emeleti árkados folyosó lapos mennyezetű. Szórványlelet az egykori faragott díszből: egyszerűen tagolt ajtó párkány, közepén a két angyaltól tartott Báthory címer P B [helyesen B B] betűkkel.

A restaurálás folyamán (1967) a szemközti északi szárny udvari homlokzatán kettős, illetve hármás félköríves ablakok maradványait bontották ki és ezeket kiegészítették.

A vár építtetője somlyói Báthory Boldizsár somlyói Báthory Andrásnak (István és Kristóf fejedelem testvérének) és Majlád Margitnak a fia. Báthory István király udvará-

ban nevelkedett 1581–1583-ban (Fontes III. 1918. 136, 172, 195), résztvett a király oroszországi hadjáratában, majd négy évet töltött külföldön, bejárta Germániát, Galliát, Hispániát, Portugáliát, Itáliát. (VERESS: Doc. III. 1931. 160.) 1586 szept. 18-án Báthory István sürgeti a hazatérését. (VERESS II. 1944. 342.) 1592-ben feleségül vette Kendy Sándor leányát Zsuzsannát. 1594-ben unokatestvére, Zsigmond fejedelem kivégeztette. Építkezett Fogaras várában és Gyulafehérvárt palotát emeltetett. Kedvelte a zenét, a kolozsvári számadáskönyvek 1590 febr. 28–29-én említik hegedűsét, lantosát, virginását (IV/XV. 3.).

Irodalom: (csak a XVI. századvégi építkezésekhez): KŐVÁRI 1866. 183. SZÁDECZKY L.: Fogaras vára és uradalma történeti emlékei. Erd. Múz. 1892. (Különlenyomatban is.) GERECZE 1906. 314 (régőbbi irodalom). BALOGH 1934. 137. 144. képpel (az udvari árkádok a XVI. század végéről). Deutsche Kunst in Siebenbürgen. Hgg. von V. ROTH. Hermannstadt, 1934. Abb. 201. S. 133. (H. R. Rosemann az árkádos udvar építését 1538-ra teszi, de megjegyzi, hogy végső fokon olasz eredetű). GENTHON 1936. 20. BALOGH 1940. 543–544, 536, 537 képpel. BIRÓ 1941. 81, BALOGH 1943. 227–229, (adatok 1565-ig; irodalom). BIRÓ 1943. 43–44. BALOGH 1953. 42, 46 képpel. 1956. 302. 1961. 335, 340–342, 1. 263. kép. SEBESTYÉN 1963. 40. 107–108 (a vár keresztmetszetével). BALOGH 1964. 335, 341–342. 1. 263 kép. IONESCU II. 1965. 185–188. BALOGH 1970. 234. B. NAGY 1970. 24, 257. 1., 7. kép (a vár látképe 1739-ből). H. TAKÁCS 1970. 187–189. 1., 61–64. kép. BALOGH 1973. 236, 237, 241. B. NAGY 1973. 21. kép, a vár alaprajza, 50–55. kép. BALOGH 1974. S. 42. Abb. 46, 47 (a vár alaprajza a XVIII. századból). 1975. 98. 1. 47–48. kép (a vár alaprajza a XVIII. századból). IONESCU, G.: Documentation complexe, conservation et restauration de quelques chateaux forts en Roumanie. Acta Technica. Tom. 78: 1974. p. 67–78 (távlati kép, a déli homlokzat, alaprajz), 70 (restaurálása). BALOGH 1975. 98. 1. 47–48. kép (a vár alaprajza a XVIII. századból). FEUERNE 1977. 28. lap, 144. kép.

Gyalu (v. Kolozs vm. – Gilău), várkastély.

1439–1556. Az erdélyi püspök vára (BALOGH 1943. 230–231; JAKÓ ZS.: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kvár, 1944. XII. 1.)

XV. század vége. Geréb László erdélyi püspök építkezése. Maradványai: Geréb László címere (Kvár, Múzeum), Szent Mihály dombormű, ajtófél töredék növényi dísszel, gyámkő (BALOGH 1943. 231–232. 1., 51–53, 55–56. kép); tabernakulum töredék fehérmárványból (Kvár, Múzeum), a középső résznek a maradványa a perspektivikusan bemélyedő fülkével (BALOGH 1973. 202); baluszter – pillér növényi dísszel (BALOGH, J.: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn, Graz, 1975. Abb. 89.)

1540 körül építkezés a gyalui várban – nyilván Statileo János püspök megbízásából – Galaczi Moré Péter gyalui várnagy felügyelete alatt, az építési emléktábla tanúsága szerint (BALOGH 1943. 230–231, 232–233. B. NAGY 1973. 45. kép). Az emléktábla felirata:

PETRO MORE DE
GALAC PROCVRAN
TE OPVS CEPTVM
ET PERFECTVM

1556-ban az országgyűlés a fejedelmi udvartartás szükségére rendelte és az udvar kezelésében maradt a XVI. század utolsó negyedéig. (JAKÓ 1944. XII–XIII).

1557. jan. 20. Gyfehérvár. Izabella királyné oklevelében: „castri nostri Gyalw”.
(BALOGH 1943. 231.) – Izabella királyné már 1543 aug. 2-án Gyaluban „in arce nostra Gijalw” keltezte a levelét, mindazonáltal a vár a püspökségé maradt 1556-ig, erről tanúskodik mind Georgius Reychersdorffer feljegyzése (1550), mind Bornemissza Pál erdélyi püspök levele 1555-ből. (BALOGH 1943. 231.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo leírása: „Da Colosuar seguendo uerso Maestro lungi circa X. miglia si troua Gialu, Castello ameno et forte sopra un colle fertilissimo et ben guardato.” (Apulum. II. 1946. 177.)

Ebből az időből, azaz a XVI. század harmadik negyedéből származhatik a cannelurás gyámkő (BALOGH 1943. 232. 1., 54. kép), mely egy terem boltozatát tartotta. Stílusa a Zápolya síremlékekre emlékeztet.

1582. ápr. 8. Kvár szkve: az asztalosokat viszik Gyaluba. (1582/V. 39.)

1582. máj. 24. Kvár szkve: „Colosij Márton viszen két asztalost és egy tölcsérest két lovon Gyalora den. 25.” (1582/V. 42.)

1587. Ghiczy gubernator kapta adományba és birtokolta haláláig 1589-ig.

1590–1594. Báthory András (a fejedelem unokatestvére) birtokolja a várat.

1591 szept. 7. Kvár szkve: „Zep Balint vitte fejedelem fundalojat Gyaluban 4 lovon. Attam den. 50.” (V/X. 52.)

1596 ápr. 20. Kvár szkve: „Diószegi Istvánt és Kómies Pétert Gyaluban asszonyunk őfelsége [Maria Christierna] hivatalára mivelni vitte, 2 lóval Hoec Mátyás den 25.” (VII/XXI-a. 8.)

1597–1600. Naprágyi Demeter püspök kapta adományba Gyalut, mely ez időben az erdélyi püspökség székhelye volt. (JAKÓ: i. m. 1944. XIII–XIV. 1.)

1605. Gyalu várának leltára: „Az Kapolnaban Alabastrom keöbeöl czinalt három Oltar vagion.” (Suky család ltára). – SZABÓ T. A.: Erdélyi magyar szótörténeti Tár. II. Bukarest, 1978. 153.

Irodalom: KÖVÁRI 1852. 160. 1866. 180–183. (a vár története). BALOGH 1943. 230–233 (a vár története 1560-ig; renaissance töredékek; régebbi irodalom). BALOGH 1953. 18., 18. kép. B. NAGY 1970. 257. H. TAKÁCS 1970. 65–68, 193–194., 74–83. kép. B. NAGY 1973. 286., 43–49. kép.

Gyeke (v. Kolozs vm. – Geaca), egykor ref. templom.

Wesselényi Miklós sírköve. 1584. (84. kép) eredetileg a gyekei templomban, utóbb Zsibón, a kastély parkjában lévő Wesselényi kriptába befalazva. Deák Farkas találta meg 1874-ben a gyekei udvarházhoz tartozó istálló küszöbköve gyanánt. Anyaga homokkő, méretei kb. 200x60. Jobbszéle végig törött. Felirata:

EPITAPHIVM EGREGY
DNI MAGISTRI NICOL . . .
DE WYSSELEN PROTONOT . . .
REGNI TRANSYLVANIAE
OBEVNTIS IN POSSESSIONE G . . .
DIE DECIMA DO . . .
MENSIS MARTY ANNO
DOMINI MD • LXXXIII

NICOLEOS [!] • PATRIA WISSELEN
HOC OCCVBAT • ARVO . . .
OCTOGIMTA [!] ANNOS NON
. . . SINE LAVDE SENEX
ARMA TVLIT PRIMI IANIQV . . .
. . . SIGILLA SECVNDI
REGIS AT • HAEC ANNOS BIS
TVLIT . . . DECEM

Wesselényi Miklós, a család gyekei ágának az őse, Zápolyai János idejében fegyverrel szolgált, János Zsigmond és Báthory István fejedelmek alatt pedig az ítélőmesteri tisztséget töltötte be. Gyekét ő szerezte. A sírkövön látható címer még nem ábrázolja a későbbi Wesselényi címer szirén-alakját. Wesselényi tisztségei: TRÓCSÁNYI 1980. 357.

Irodalom: KÖVÁRI L.: Erdély nevezetesebb családai. Kvár, 1854. 234, 254.
DEÁK F.: A gr. Wass család czegei levéltáráról és a gyekei Wesselényi síremlékről. Századok. 1874. 57. 51, 309–311. Erd. Orsz. Eml. III. 1877. 204. BALOGH 1934. 155.

Gyeke (v. Kolozs vm. – Geaca), udvarház.

Az egykori Wesselényi udvarház romjairól Deák Farkas feljegyzése: „a gyekei tó partján emelkedő halmon festői tájképet alkot. Az északi és nyugati bástyák falai még néhány ölnyi magason állnak; még jól észrevehető, hol voltak a szobák, a kapuk? Már a pincék bolthajtásai is romladoznak.” A kapu tornyán óra volt. (Századok. 1874, 309–310.)

Gyerővásárhely (v. Kolozs vm. – Dumbrava), ref. templom.

Gyerőfi Gáspárné Mikola Erzsébet sírköve. 1575. A sírkő felső szakaszában mélyített négyszögben olasz koszorúban pajzs a Gyerőfi–Mikola címerrel és E M betűkkel; a sírkő alsó szakszán latin felirat. Anyaga homokkő. Méretei 159X70. Felirata Herepei János nyomán:

CASPARIS HAC SAXI SVB MOLE . . .
VXOR MIKOLAE STIRPIS ELIZA . . .

HEC PIETATIS AMANS PRVDENS . . .
EXEMPLUM CASTI GRANDE PVDO . . .
AMOVE QVATER DENIS BINOS ADIECT . . .
CUM FRAGILIS NOVIT CORPORIS EX . . .
FILIVS HAE CHARAE POSVIT MONVMEN . . .
EXIGIVM GRATAE MENTIS VT ESSET . . .
ANNO 1575. 15. IAN . . .

Irodalom: HERPEI J.: A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei. Kézirat, az 1930-as évekből (részletes családtörténeti adatok, a felirat pontos közlése és kiegészítése). KABAY 1973. 1684 (tévesen 1515-ös évszámmal).

Györgyfalva (v. Kolozs vm. – Cheorgheni), egykori Haller kúria.

Ajtópárkány 1588. (43. kép). Két szélén a voluta-alakú gyámkő levéldísszel, közepén üres címerpajzs. Lelőhelye: a lebontott Haller kúriából került elő 1961-ben. Homokkő. Mérete 32×130. (Vámszer Géza közlései.) Felirata az üres címerpajzs két oldalán:

SOLA · VIRTVS · E . . . (a pajzstól balra) ET MORTVO STABILIS (a pajzstól jobbra)
VIVET · POST FVNERA VIRTVS
VIRTVTIS ET GLO RIE · COMES · INVIDIA

A párkány alsó szélén: 1 5 8 8

A felirat első sora: Margalits 1895. 220. sz.; második sora Margalits 216. sz., Walther II/V. 1967. Nr. 34026; harmadik sora idézet Sallustiusból Margalits 220. sz.

Irodalom: KABAY 1973. 1685.

Györgyfalvi hegyoldalban a régi *Egyházas-Pata* romtemplomából 1906-ban egy renaissance ajtókeretet bevitték az Erdélyi Múzeumba. (Kelemen Lajos levélbeli közlése 1950. máj. 31.)

Gyulafehérvár (v. Alsó-Fehér vm. – Alba Iulia), székesegyház.

XVI. század első fele. A székesegyház renaissance épületrészei: Lázói János telegdi főesperes kápolnája, másként Szentlélek kápolna 1512; lépcsőkorklát Várday Ferenc püspök címerével 1514–1524; Mária kápolna 1520 körül; Várday Ferenc kápolnája, másként Szent Anna kápolna 1524 körül (BALOGH 1943. 233–243.) – Ugyanebben a munkámban (243.) egy zárókövet – levéldíszének faragásától megtévesztve –, tévesen a XVI. század elején készült darabnak véltem, jóllehet jóval korábbi, románkori.

1545. máj. 10. Gyulafehérvár. Franciscus doctor vicarius és Werewczey Miklós hunyadi főesperes szerződése (conventio) Magister Michael Carpentarius Cibiniensis-szel a torony megépítésére négyfiatornyosan a szebeni és besztercei templomokhoz hasonlóan 200 forintért és napi teljes ellátásért. (ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958. 187.)

1549. dec. 29. A marosvásárhelyi országgyűlés végzése, melyben sérelmezik, hogy a királyné távozása után: „non voluntate Majestatis suae factum esse credunt, cum Michael Horváth Portam Capituli occupasset, quo Nobiles, qui causa querendarum Litterarum eo profecti essent, non sunt intromissi. Cum autem Capitulum propter Litteras Privilegiales, quarum Custodem Capitulum ipsum esse voluerunt, Domus tamen vicinalis sit Dominorum Nobilium Regni, idemque ipsi Regnicolae Majestati Reginali et eius illustrissimo filio fideles semper exstiterunt, et nunc quoque sunt, porta vero illa non Capituli, sed Dominorum sit, cui Capitulum et officialis quidem praeest, quemadmodum alia porta Episcopi pro tempore constituta fuit.” A rendek kéri a királynét, ilyent ne engedjen: „sed liberam portae illius possessionem capitulo concedere dignetur.” (Erd. Orsz. Eml. I. Bp., 1875. 296–297.)

1550. febr. 2. A kolozsvári országgyűlés végzésében sérelmezik, hogy: „portaque jam illa diversis temporibus, tum per pedites Domini Patotsi, tum per alios ab eis occupata fuit, quemadmodum nunc quoquo occupata tenetur.” Ezért kéri a királynét: „dignetur Majestas Vestra Capitulo liberam possessionem illius portae concedere, nec de caetero hoc fieri permittere.” (uo. 303–304.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „A canto a tal Palazzo è la chiesa Cattedrale. Nel principio che io arriuai che fu il primo di Maggio 1564 per tutto il sei d’Aprile 1565 si trouò da sacerdoti et Canonici cattolici custodita et celebrata con il pio consenso Regio, del quale ancora che publicamente non udisse messa,” hanem csak a szobájában (nella camera sua), ahonnan mindent jól hallhatott. Nem engedte, amíg „mentre che egli stette in questa Città che tali ministri ecclesiastici fussero leuati, ne in modo alcuno turbare il loro officio . . .”, jöllehet Blandrata és Csáki Mihály kancellár állandóan ellenkező intézkedésre akarták őt rábírní. HANEM, amikor 1565-ben Schwendi ellen indult „non fu à pena detto Re giunto a Colosuar, doue la dieta generale del Regno era già preparata, che questi rebelli d’Iddio, posti prima gli ordini secreti, scacciarono i sacerdoti et tutti gli altari, statue et figure, per terra gettarono. Et fra le altre sceleraggini alcune tauole di mirabili figure antiche spezzarono et bruciarono con due eccellentissimi organi.” (GROMO, G. A.: Compendio della Transilvania. — Apulum. II. 1946. 174–175.)

1565. márc. 1. Gyalu. János Zsigmond elismervénye a gyulafehérvári székesegyház kincstárából átvett drágaságokról (ezüst edények, kandeláberek), közöttük az anyjától, Izabella királynétól ajándékozott monstranciáról. (ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958. 220.)

1577. szept. 2. Nyitra. Bornemissza Pál nyitrai (volt erdélyi püspök) végrendeletében úgy intézkedik, hogy a Gyulafehérvárról elvitt kincsek (aranyozott kehely a magyar királyok aranyérmeivel, zafir gyűrű, aranyozott ezüst táblába kötött missale, két ezüst kandeláber, melyeket a farkasfogas – nyilván Báthory – címer díszített) adassanak vissza a gyulafehérvári székesegyháznak. Új adományokat is rendel Gyulafehérvárnak (pásztorbot, aranygyűrű, corporale, altare portatile, zászló). Mindezeket azonban csak akkor, ha a templom visszakerülne a katolikusok kezébe. (Arch.Ért. 1902. 208.)

1580. szept. 30. Kolozsmonostor. P. Lodovico Odescalchi Caligari püspöknek, a lengyelországi nunciushoz: „et anco questo Maggio passato volle [a fejedelem Báthory Kris-

tóf] che pigliassero dalla chiesa cattedrale d'Alba (quale ora è in mano degli heretici), tutti i paramenti, che v'erano, conservati nella sagrestia, quali furuno da cento et più, fra pianete, piviali, dalmatiche, frontali, etc. Et se bene alcuni sono vecchi, pure ve ne sono molti buoni et alcuni assai ricchi et pretiosi, tutti di seta et molti con oro. Pigliammo anco i libri che v'erano, benchè i migliori erano stati usurpati dagli heretici.” (Fontes I. 1911. 112.)

1581. febr. 26. Kolozsmonostor P. Lod. Odescalchi Caligari püspöknek: a fejedelem a jezsuitáknak ajándékozta „di più tutte le vesti sacre, ch'erano nella già catherdrale d'Alba Giulia, fra le quali ve ne sono alcune molto ricche et belle, tutti ancora i libri de detta chiesa, benchè de questi pochi siano stati i buoni, et di cose sacre.” (uo. 121.)

1581. szept. 1. Kvár, P. Szántó István P. Claudio Aquaviva jezuita generálisnak: „Albae Juliae nescio quo casu fuerunt ultra 50 casulae, dalmaticae 8 aut 10; item antependia non pauca, infula episcopalis cum baculo argenteo et calicibus 10 aut 12 conservata; quae omnia princeps nobis donavit et illis in tribus templis nostris utimur.” (uo. 176.)

1582. febr. közepe. A gyulafehérvári jezuita residentia visitatiója: „Habent nostri optima et pretiosa ornamenta olim cathedralis ecclesiae, quae iam usurpaverant haeretici.” (uo. 222.)

1586 előtt. Joh. M. Brutus feljegyzése: Báthory István – 1576 előtt – egy nagy római sirkövet a nagytemplom északi kapuzatánál helyeztetett el. (BRUTUS J. M.: Magyar Krónikája. Közli Nagy Iván. III. 1876. 202. – Mon. Hung. Hist. II. oszt. XIV. köt.)

1590. júl. 25. Szeben. Johann Huet szebeni királybíró jelenti a fejedelemnek, hogy kívánságára „ligna conquisimus cum organario, eaque curru transmittimus. Opto etiam vehementer, ut organum ipsum rite perficiatur. Cupio autem maiorem in modum, ut Celsitudo V^{ra} Illma sono illius magni et pulchri instrumenti fruatur tranquille ad gloriam Dei”, . . . János Zsigmond idejében az orgonát nem használták. „Post obitum tandem eius nullo relicto herede, organum quoque neglectum est, et maiori ex parte destructum.” (VERESS: Doc. III. 1931. 222.)

1592. jan. 23. Gyfehérvár. Alfonso Carrillo P. Claudio Aquaviva jezuita generálisnak: „Si Schola hic instituenda sit, opus erit restituere omnes libros cum suppellectili hinc in Poloniam, in Moldaviam, in Hungariam et Austriam asportatos. Ut alioquoties scripsi, nihil enim restitutum est.” (VERESS: Carrillo. I. 1906. 9.)

1595. márc. 2. Kvár szkve: „Gergely pap megyen Monostorról Fejérvárra occupálni és az nagy egyházban misét celebrálni vasárnapra.” (VI/XVII-a. 44.)

1595. őszén. Jezuita jelentés Erdélyből: „Restitutum est catholicis hoc anno ipsa Dominica Laetare [márc. 30.], templum Albae celeberrimum, quod Ariani et Calvinistae iam 40 annis tenuerant.” – „idem officii genus etiam praestitum est, cum sexto Augusti in eodem templo nuptiae sollempni apparatu fuerunt celebratae [Báthory Zsigmond és Mária Christierna főhercegnő esküvője], quas nostri quoque variis exquisite pictis emblematis et aliis carminibus exornarunt.” (Fontes. V. 1921. 46.) – Az esküvőről részletes közlés: SZÁDECZKY L.: Báthory Zsigmondné Mária Krisztierna. Bp., 1883. 8–9.)

1595. okt. 27. Kvár szkve: „Az feiervári nagy egyház orgonája alá az faragott kőszlopokat vitték Fejérvár felé ezek Thordáig . . .” – Tíz darab 12 ökrös szekér, egy darab

10 ökrös szekér és három darab 8 ökrös szekér, tehát összesen 14 szekérral vittek faragott követ. (VI/XVII-a. 104.)

1596. máj. 4. A gyfehérvári káptalan átírja Báthory Zsigmond oklevelét, mely találta-tik: „in sacristia seu conservatorio capituli Ecclesiae Albensis Transylvaniae.” A címerfel-irat kezdő O betűje arabeszkkel díszített, mezejében koronás fej. Körpecsét: Mihály fő-angyal a sárkányon (48 mm.) körirata: S · CAPITVLI · ECCLESIE · TRANSIL · 1570. (Kvár, Akad. Ltár, egykor Erd. Múz. Ltára, a címereslevelek között.)

1598. Johannes Bongarsius feljegyzése a nagy templom kapujában lévő római kövek-ről: „pro valvis templi.” (BONGARSIUS, J.: Transylvaniae Inscriptiones veteres. Kiadta: SCHWANDTNER, J. G.: Scriptores Rerum Hungaricarum. I. Vindobonae, 1746. 881.)

1600. máj. 18. Regestum seu Inventarium rerum et paramentorum in ecclesia Maiore Albensi contentorum et repositorum. (KNAUZ N.: Régi egyházi ékszerek. Magy. Sion. I. 1863. 711–712.) – A leltár tanúsága szerint ekkor a gyulafehérvári kincstárban volt Szent László király váradí ereklyetartó mellszobra.

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése Báthory Andrásról: „exedras in maiore aede atque orchestram, unde ipse sacras conciones audire, in laxam amplitudinem per columnas suspendere.” (II. 1876. 279.)

1601. Egykorú feljegyzés a nagy templomnak és benne a levéltárnak a pusztulásáról. (Erd. Tört. Adatok. II. Kvár, 1855. 203–204. ENTZ: i. m. 1958. 188.)

XVII. század eleje. Szamosközy feljegyzése a székesegyház 1603 évi égéséről. A vá-rat védő németek Bethlen Gábor ostromló csapatainak megzavarására néhány városi há-zat felgyújtottak, a szél a tüzet átvitte a palotára: „constiterat hic incendium obiectu sum-mi templi testaceis inbricibus tecti, nisi turris tota aula temploque sublimior, ab Isabellian-is aedibus auide excepisset cladem. Illa enim siue auara parcimonia, siue vaecordia priorum, pineis asserculis serie inter se connexis imbricata erat, iicet non contemnendo opere, cor-ruptelae tamen facile obnoxio. Huc ubi impetus flammae assurrexit, protinus ab imis suggrundijs ad supremum usque apicem transmisit feralem ignem. Quapropter omnes contignationes, trabes, tabulata, ingens ac sonorum horologium, aeneae campanarum moles, arduj operis et praecellentis horrendo incendio corruptae ac liquefactae, in cine-rem ac informe aes sunt resolutae.” (SZAMOSKÖZY III. 1877. 40.) – A feljegyzést megismétli Bethlen Farkas, közölve: ENTZ: i. m. 1958. 188.

XVII. század második fele. Bethlen Farkas feljegyzése Rácz György hajdúinak pusztításáról 1601-ben: „ex Archivo Regni antiquorum Regum Privilegia, et varia monumen-ta, tum Imperatorum Turcicorum diplomata Transsylvaniae collata, tum alia instrumen-ta litteraria Bona Regnicolarum concernentia, omni Thesauro ipsis pretiosiora, disjece-runt, et gladiis dissecuerunt: sepulchra non solum privatorum, verum etiam Principum et Regum aperuerunt . . .” (BETHLEN Farkas: Historia de rebus Transsilvanicis. V. Ci-binii, 1789. 32.)

1604. febr. 3. A gyulafehérvári káptalannak, azaz a levéltári conservatoroknak a folya-modványa a kolozsvári országgyűléshez a levéltár megmentése végett: „Tudja kegyelme-tek, hogy az országnak egyik tárháza, és talám legdrágább az captalanba való levelek. Ugy vagy on, hogy sok kár lött benne. Sok ide s tova való tékozlás, de mégis annyi levél vagy on ott, hogy három szekeret bövségesen megrakhatnának vele; mind ott vesz a föl-

dön, ott rothad az torony megegése után az esővíz nedvessége mia. Könnyű költséggel az toronnak az alsó részét az bót felett meghéjazhatnák. Nám az kis-selyki dézmának minden bőv hasznát azért veszik fel az pap uraim, hogy valami részét az templom épületére fordítanak.” Folyamodványukban elmondják: „Ez elmúlt időkben történt veszedelmekben nem ilyen gondviselés volt ez féle drága marhára, mint moston. Budából, Pécsből, Székes-Fehérvárból, Esztergomból Nagy-Szombatba takartak volt az féle leveleket, melyekben most is az egész Magyarországnak igazsága áll. Orodából és Csanadból ide Fejérvárra hozták volt az veszedelem előtt az ország leveleit, moston kenig senkinek anni gondja nem leve arra, hogy csak egy mélföldig az ellenség előtt valami részei elvitethetnek volna, noha sokat torekednénk azoknál, kiknek Fejérvárat arra gondjoknak kellett volna lenni . . . Mi Isten előtt, de kegyelmetek előtt protestálunk, hogy szívünk szerint minden igyekezettel akartuk oltalmazni és takargatni, de minékünk értékünk nem volt hozzá, mert sok időtől fogva semmi fizetésünk meg nem jár. Azért mi sem most, sem ezután okai ne legyünk az iszonyú kárvallásnak.” (Teljes közlés: Erd. Orsz. Eml. V. 1879. 269–270.)

Gyulafehérvár, jezsuita (egykor domonkos) templom (22. kép).

1289–1361. Adatok a domonkos konventről. 1289-ben az egyik szerzetes Nicolaus pictor (ENTZ G.: Die Baukunst Transsilvaniens im 11–13. Jahrh. Acta Hist. Artium. XIV. 1968. 142.

1580. jan. 16. Lelesz. P. Franciscus Sunyer provinciális levele Rómába P. Everardus Mercurian praepositus generálishoz: „L’animo suo [Báthory Istváné] è questa primaviera che viene, dar ali nostri in Alba Julia una bellissima et grande chiesa che era deli bernardini, acciò li possino li nostri habitare, predicare et exercitare tutti li ministerii della Compagnia, dar intrate per sustentare almeno l’ultimo genero deli nostri collegii,” azaz húsz személyes kollégiumot. (LUKÁCS–POLGÁR II. 1965. 463.)

1580. szept. 30; 1581. febr. 26; 1581. szept. 1; 1582. febr. közepe; 1592. jan. 23. Jezsuita jelentések arról, hogy Báthory Kristóf fejedelem nekik ajándékozta a székesegyház felszerelését, amelyet azonban utóbb szíjjelküldtek más országokba. L. az 58–59 lapon.

1581. febr. 26. Kolozsmonostor. P. Lodovico Odescalchi Caligari püspöknek, a lengyelországi nunciushoz: „questa Natale l’Illmo prencipe diede una chiesa in Alba acciò che ivi i nostri predicassero et celebrassero, il che cominciò a fare l’istesso giorno di Natale, ritrovandosi presente a la predica et messa tutte quelle feste l’istesso Illmo prencipe col figliolo,” – azaz Báthory Kristóf és Zsigmond. (Fontes I. 1911. 122.)

1581. máj. 28. Gyfehérvár. P. Leleszi János Báthory István királynak: „Maestati Vestrae notum monasterium ordinis Predicatorum, templum quidem iam habemus, sed monasterium adhuc inhabitatur: sed et templum est totum desolatum: iam pro pavimento Celsitudo Sua [Báthory Kristóf] curaverat adferri decem millia laterum, altare ex ligno pro tempore extruximus, atque ecclesia multa indiget reparatione, sed si idem animus erit Maestati Vestrae, qui fuit optimi principis, invenio et scio modum facilem quo haec omnia perficiantur.” (uo. 134.)

1581. szept. 13. Gyfehérvár. P. Leleszi János P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „In hac tanta penuria [ti. az államkincstár üres lévén], nihilominus ad unicum ver-

bum cubicularius supremus, dominus Galfius (alias religione Calvinista) centum florenos numeravit. Neque hoc contentus, aedem nostram sacram vetustate collapsam, tecto con-
vestivit, tegulis latericiis ab aliquot milliariibus allatis.” (uo. 190.)

1581. okt. 16. Litterae missiles Stephani regis ad Patrem Joannem Leleszi, totae pro-
pria manu scriptae, de nepotis profectu gratulatoriae, in quibus etiam templum Albae
Juliae renovandum et Patres eo evocandos promittit. (Fontes V. App. VI. No. 14.)

1582. jan. 10. Gyfehérvár. P. Leleszi János P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak:
„Fenestras templi vitris tres reparavimus, expensis Illmi principis. Subselliis etiam tem-
plum instruitur. Nam hactenus, ut in tantis ruinis fieri solet, nudi templi parietes, nuda
pavimenta conspiciebantur, Turriculam quoque pro campanis senatus, alias haereticus,
ligneam erigere coepit.” (uo. 210.)

1582. febr. közepe. Gyfehérvár. A gyulafehérvári jezsuita residentia visitatioja: „Ha-
bent commodam habitationem quae olim fuit domus praepositi, templum tamen non
nihil distans, quod totum datum est Societati pro futura habitatione nostrorum, quae
sane erit capacissima et commodissima. Habent nostri optima et pretiosa ornamenta olim
cathedralis ecclesiae, quae iam usurpaverant haeretici . . .” – Pro directione nostrorum c.
fejezetben: „3° Templum omni diligentia accomodetur decentius, quo ad altaria et re-
liqua, ut spectantibus devotionem excitet. 4° Fabrica non prius inchoatur, quam de fun-
datione residentiae peragatur cum Ser^{mo} rege Poloniae et consulto provinciali.”
(uo. 222.)

1583. jan. 27. Niepolomice. „Litterae patentes Stephani Regis, quibus testificatur se
Albae Juliae Societati Jesu in perpetuum tradisse ecclesiam Sancti Stephani, una cum
monasterio adiuncto, quod olim fuerat Dominicanorum. . .” (Fontes I. 1911. No. 80.;
Fontes V. 1921. App. VI. No. 23.)

1583. Báthory István király felállítottatta Báthory Kristóf síremlékét, Wilhelm Block dan-
zigi szobrász művét a jezsuita templomban. L.: „Gyfehérvár, sírkövek” címszó alatt, a
100–101 lapon.

1584. (vagy 1583). Antonio Possevino feljegyzése: „Or quell 'anno, per ordine del re,
convocati i nobili del regno in Alba Giulia, si seppeli solennemente il corpo di Christoforo
principe: il che prima fatto non si era, si per attendersi a riparare una chiesa pei cattolici,
ove doveva essere collocato, non volendo il re, che si seppellisse in alcuna, dove erano
stati seppelliti heretici.” (Fontes III. 1913. 148.)

1585. aug. 9. Jurjew. Antonio Possevino a mantovai hercegnőnek: „così il Re [Báthory
István] al detto suo fratello [Báthory Kristóf], che dappoi cattolicamente et con tutti
sacramenti morì, volle che di nuovo si rifacesse una chiesa, nella quale egli si seppellisse.”
(Fontes II. 1913. 125.)

1590–1591. Jezsuita jelentés: „Albae assignatum est collegium templumque Sancti
Stephani, quod olim nostrum fuerat, cum commendo annuo vectigali.” (Fontes V. 1921.
30.) – Tudvaleőleg 1589-ben a jezsuitáknak távozniok kellett Erdélyből (Tört. Tár. 1893.
465. l. Reg. 900.), de néhány év múlva visszajöhettek.

1591. máj. 15. Kvár szkve: „Hogy az orgona lábna valo köveket Fejervarra vitték, vitt
7 lovon egy szekeres (fl. 1. den. 75); 6 lovon hét szekeres (fl. 1. den. 50), 5 lovon három

szekeres (fl. 1. den. 25.). – Tehát összesen 11 szekéren szállították le a faragott köveket az orgona lábazatához. (V/X. 45.)

1592. Jezsuita jelentés: „Eodem anno ut catholicorum devotio, divinusque cultus augeatur, Serenissimus princeps in nostro templo sumptibus aliquot millium aureorum, opere perquam magnifico et tanto principe digno, erexit organum praestantissimum.” (Fontes V. 1921. 35.)

1594. febr. 15. Gyfnehérvár. Alfonso Carrillo jelentése az erdélyi misszió 1593-ik évéről: „Ad ornatum arae praeter alia sex candelabra argentea praeclare facienda curarunt.” (VERESS: Carrillo. I. 1906. 54.)

1638. Ferenczi György gyergyószentmiklósi plébános feljegyzése: „Item 1638. Anno az Fehérvári katolikusok templomának tornya, hogy leroskadt volt, minden fáját megküldöttem az vizen cum fl. 28.” – azaz a Maroson leusztatták. (VESZELY K.: Erdélyi egyháztörténeti adatok. I. Kvár, 1860. 144.)

1691. dec. 31. Bécs. I. Lipót császár-király diplomája: „. . . a katolikusok Gyulafehérvárt is a kisebb templomot, mely hajdan Báthory Kristóf által emeltetett s el van pusztulva, újra felépíthessék.” (ASZTALOS M.: Adatok egy erdélyi imperium változás történetéhez. Jancsó Benedek Emlékkönyv. Bp., 1931. 136.)

1693. ápr. 9. I. Lipót pótdiplomája: „a Fejérvári Báthory templom a katolikusok részére helyre állíttassék.” (uo. 137.)

1743. Franciscus Fasching: „Ad haec tribus provisa Templis [ti. a püspökség javadalmából]: uno Patrum Societatis Jesu a munificentissima Bathoryorum Familia excitato. . . Illud ereptis morte Fundatoribus, heterodoxorum furor pulsus Jesuitis invasit, tantumque afflixit, ut praeter ruinam manserit nihil; seculo fere exules reducti, Deo primum dicatas, impendiis Comitiss Stephani Apor, deinde et suas aedes instaurare coeperunt; et quoniam sua dote ac fundis carent, ex quo exuti sunt, idcirco domicilium eorum cum Minervae Aethnaeo, lente admodum consurgit.” (FASCHING, F.: Nova Dacia, Claudiopoli, 1743. 57–58.)

XIX. század vége. A templomot katonai raktárként használták. (GERECZE 1906. 102.)

1898-ban dr. Cserni Béla lefényképezte. Felvételei: a templom; a templom északi oldala és vele párhuzamosan a kollégium északi szárnya, mely később az új gimnázium kápolnája lett; a kollégium nyugati szárnya; a templom belseje. Közölve: Fontes V. 1921. 36–37. lapok között. – A templom sekrestye ajtajának – egy régi fénykép tanúsága szerint – egyszerűen profilált renaissance kerete volt. A templomot lebontották. Helyére épült a rk. lyceum (VERESS: Doc. II. 1930. 243.)

Irodalom: GERECZE 1906. 102. Fontes V. 1921. 36–37. SERBAN, I.: Un monument de arhitectură gotică din cetatea Alba Julia Biserica Báthory. Apulum. XV, 1977. 313–333.

Gyulafehérvár, jezsuita temető és kápolna.

1592. Jezsuita jelentés: „Nostri ergo, ut etiam in hoc honestati et solatio catholicorum consulerent, expensis partim propriis, partim ex eleemosynis corrogatis, emptis etiam ad id aliquot hortis, amplum et honestum coemiterium, magna cum laude tam haeticorum, quam catholicorum, lapideum exaedificarunt, totum a ruribus distinctum, qui aedificio haud exiguam pulchritudinem et sepulturis commoditatem afferunt. Fatentur omnes, in toto reg-

no tam elegans coemiterium non inveniri, miranturque se videre duorum duorum mensium spatio absolutum opus, cuius prima fundamenta cum poni vidissent, crediderant, ante triennium se perfectum non visuros.” (Fontes V. 1921. 35.)

1593. Jezsuita jelentés: „Quo autem fructus iste magis ac magis in dies augeatur, in animum nostri induxerunt, ut corrogatis eleemosynis pulchrum admodum templum exaedificaretur intra coemiterium, quod pro catholicis optimo lapideo muro anno elapso cingi curaverant. Itaque opus fuerunt aggressi in mense Maio, ut ad medium Septembrem fuerit aedificium usque ad initium testudinis deductum, magno catholicorum solatio. Ad primum autem lapidem ponendum instituta fuit celeberrima supplicatio ex templo nostro antiquo S. Stephani, ad locum novi templi, quod Angelo custodi dicatum fuit. Res profecto valde laudata et commendata etiam ab heareticis. Sex praeterea perpulchra candelabra argentea et tintinnabulum item argenteum pro templo nostro sunt parata.” (uo. 38.)

1593. máj. 31. Gyfehérvár. Carrillo levele Aquaviva jezsuita generálisnak. „Hic nunc ex eleemosynis aedificio pro catholicis pulchrum templum in medio coemeterii lapidei, quod elapso anno satis amplum eleemosynis quoque paraveram.” (VERESS: Carrillo I. 1906. 49.)

Gyulafehérvár, gör. kel. monostor.

1602. Naprágyi Demeter püspök emlékirata az erdélyi viszonyokról: „Imprimis Albae Juliae princeps Sigismundus, in gratiam Michaelis vaivodae, quem a Turcarum societate avocaverat, omnibusque benevolentiae significationibus prosequetur, monasterium in colle penes civitatem sumptibus Michaelis extrui permiserat, praediisque donaverat.” – „Quod itaque primo ad monasterium attinet, sentio illud nulla ratione Valachis permittendum propter has rationes, Primo. Sive princeps, sive gubernator, sive episcopus aliquis Albae Juliae resideat, non decet penes fenestram pallacii schismaticum templum fieri, et ecclesiae Romanae rebelles contra ecclesiam cathedralem, cui prope est monasterium, triumphum occinere.” (Erd. Orsz. Eml. V. 1879. 170, 171.)

Gyulafehérvár, prot. schola (iskola)

1565. jan. 30. János Zsigmond megerősíti a jan. 22–29-i kolozsvári országgyűlés törvénycikkeit: „Az fehérvári schola megépítésére, jövedelemnek ahhoz szakasztásához és tudós személyeknek tartására, kik görögöt, deákat tanítsanak, és az egyházi szolgálat naponként Isten tisztességére, hogy öregbedjék, ő felsége jóllehet az keresztyéni kegyeségből az előtt is gondolkodott róla; de az ő kegyelmek országul való engedelmes intésekre és kívánságokra oly gondot akar viselni, úgy akarja megépíteni az fehérvári scholát, hogy országul ő felségével egyetembe kedveskedhessünk.” (Erd. Orsz. Eml. II. 2876. 289–290.)

XVI. század vége. Szamosközy István János Zsigmondról: „Testantur eius benignitatem scholae provinciales, in usum iuventutis literariae sufficientibus salariae dotatae Albensis, Vasarhelyiensis, Claudiopolitana.” (I. 1876. 112.)

1590. aug. 3. Gyfehérvár. Kovacsóczy Farkas végrendelete: „Az iskola épületire száz forintot, de úgy hogy rá költsek és addig oda ne adják, mig gondviselés nem lészen rája.” – „Valami szentírás könyvek vadnak az egy almariomban az könyves házban, azokat

mind papoknak és tanulóknak az fejevári predicatoroknak tetszéséből osszák.” (SZÁ-DECZKY L.: Kovacsóczy Farkas levelei. Tört. Tár. 1893. 39, 40.)

Gyulafehérvár, jezsuita residentia és kollégium.

1575. márc. 27. Gyfehérvár. Báthory István fejedelem P. Lorenzo Maggio ausztriai jezsuita provinciálisnak: „Verum in hoc regno neque amoeniorem, neque commodiorem isto Albensi, quo etiam nos residemus, reperimus. Non sine causa sane, etiam antiqui Hungariae reges, viris religiosus hunc locum delegerant. Quam ob rem cum hoc loci seminarium pietatis, politiorumque literarum instituendum in animo habeamus, V.P.^{tem} diligenter rogatam volumus, ut pro suo in ecclesiam catholicam zelo, quo imprimis ducitur, duodecim Jesuitas, inter quos duo aut etiam tres sint, qui reliquis tam gravitate, quam eruditione praestent, mittere velit.” (Fontes I. 1911. 19.)

1576. aug. 7. Prága. Delfino nuncius levele Galli római államtitkárnak: a bécsi jezsuita provinciális értesítette „che il Vaivoda di Transilvania gli domanda hora 12 Padri et dove prima voleva metterli in Varadino hora dissegna fondere un Collegio in Albagiulia, quasi nel mezo di Transilvania.” (VERESS: Doc. II. 1930. 71–72.)

1580. P. Justus Rabb évi jelentése a lengyel provinciáról: „Albae Juliae duo sunt nostri sacerdotis, brevi templum et monasterium quoque desertum habituri.” (LUKÁCS–POLGÁR II. 1965. 520–521.)

1581. máj. 28. Gyfehérvár. P. Leleszi János Báthory Istvánnak: „Erat voluntas Cels^{nis} Suae [Báthory Kristóf] Albae quoque nomine suo non minimum genus collegiorum facere et fundare, locum delegerat. M^{ti}V^{rae} notum monasterium ordinis Praedicatorum, templum quidem iam habemus, sed monasterium adhuc inhabitatur.” A továbbiakban a templom helyreállításáról ír. (Fontes I. 1911. 134.)

1581. szept. 1. Kvár. P. Szántó István. P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Collegium hic [Gyulafehérvárt] nondum est factum, sed speratur 20 aut 25 personarum. Patres degunt in domo quadam aulae principis coniuncta.” (uo. 174.)

1581. szept. 13. Gyfehérvár. P. Leleszi János P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Exactis autem annis illis [a kolozsvári kollégium befejezése után], integre ad Albanos redeat summa. Ibique rex Serenissimus teneatur, collegium extruere etc.” (uo. 191.)

1581. szept. 25. Kvár. P. Jacobus Wujek P. Claudio Aquaviva jezsuita generalisnak: „vel Albae Juliae, ubi est nostrorum residentia et forte fiat brevi collegium.” (uo. 197.)

1582. febr. közepe. Gyfehérvár. A gyfehérvári jezsuita residentia visitatioja: „Habet commodam habitationem, quae olim fuit domus praepositi, templum tamen non nihil distans, quod olim fuit Augustinianorum, cum coniuncto monasterio fere diruto, quod totum datum est Societati pro futura habitatione nostrorum, quae sane erit capacissima et commodissima . . . Fabrica non prius inchoatur, quam de fundatione residentiae peragatur cum Ser^{mo} rege Poloniae et consulto provinciali.” (uo. 22.)

1582. máj. 8. Poznan. P. Ioannes Paulus Campano lengyelországi jezsuita praefectus P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Addo et illud, Regem cogitare de altero loco erigendo nobis Albae Juliae stato et certo tum propter aulam illam ibi degentem, tum ut nobilitas primariorum senatorum, qui suos liberos Claudiopolim non mittent ad scholas, ibi in una vel altera schola instruantur . . .” (LUKÁCS III. 1967. 114–115. Doc.46.)

1582. szept. 21. Jaroslav. Ugyanaz ugyanannak: „Neque Rex ipse urget collegium Albae Juliae, sed aliquam scholam tantum pro hoc tempore.” (uo. 142. Doc. 66.)

1583. jan. 27. Niepolomice. Báthory István király a jezsuitáknak kertet adományoz: „Ut . . . aliquem locum idoneum habeant in quo se studiarum laboribus defatigatos recreare possint . . . hortum extra muros ex adverso portae Sancti Gregorii [helyesen Georgii] praefatae civitatis albensis situm, alias ad praeposituram albensem pertinentem.” (Fontes I. 1911. 248; Fontes V. 1921. App. VI. No. 23; LUKÁCS III. 1967. 276.)

1583. febr. 12. Gyfnehérvár. Báthory Zsigmond meghagyja a gyfnehérvári levéltári requisitoroknak, hogy a jezsuitákat a Szent György kapuval szemben lévő régi préposti kertbe iktassák be. (BEKE A.: Az Erd. Káptalan Levéltára Gyfnehérvárt. Tört. Tár. 1893. 463. lap. Reg. 893.) – A Szent György kapu a vár keleti oldalán volt.

1583. máj. 19. Gyfnehérvár. Báthory Zsigmond megerősíti Báthory István király adományát, aki Gyulafehérvárt egy kertet adott a jezsuitáknak. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 29; LUKÁCS III. 1967. 277–278. No. 144.)

1583. aug. 1. Róma. P. Claudio Aquaviva jezsuita generális kéri XIII. Gergely pápát, hogy Báthory István adományait erősítse meg. Az adományok a következők: *ecclesia Sancti Stephani cum regulari domo illi contigua, quae olim fuerat fratrum ordinis Praedicatorum*”, továbbá „*unum hortum prope et extra muros dictae civitatis*” szemben a Szent György kapuval. (Fontes I. 1911. 289–290; Fontes V. App. VI. No. 34.)

1583. aug. 1. Róma. XIII. Gergely pápa a gyulafehérvári residentianak – megerősítvén Báthory István király adományait –, teljhatalmat biztosít bennük. (Fontes I. 1911. 297–302; Fontes V. 1921. App. VI. No. 34.) – A díszesen kiállított oklevél képbén közölve: LUKÁCS III. 1967. Melléklet.

1584. Antonio Posevino feljegyzése: „Et in questo fra l’altre cose, era che Christoforo [Báthory] lasciava in perpetuo in Alba Giulia il munistero colla chiesa, et colla rendita perpetua di mille ducati Ungheri l’anno, che si pagano hora alla fabbrica delle scuole del collegio, acciochè quella città, et residenza del principe, non restasse priva o di collegio, o di altra sorte delle nostre residenze.” (A. Possevino: Transilvania. Fontes III. 1913. 135.) – Bascapè szerint Posevino munkája 1583-ban készült. (BASCAPÈ 1931. 129.)

1584. ápr. 3. Jaroslav. P. Joannes Paulus Campani provinciális Báthory István királynak: „Ut iuxta antiquum praescriptum, iuxtaque piam pientissimi principis Christophori mentem aliquando tandem manus ad reparationem ipsius monsterii apponantur, ut si scholae esse debent Albae, quas saepe cupivit Regia Maiestas V^{ta} quamprimum fiant, et habitationes pro magistris et sacerdotibus, concionatoribus et confessariis ac curatoribus templi catholici. Ac mandabit quidem Maiestas V^{ta} Regia hoc saepius per litteras, sed non prius mea sententia fiet, quam mandato dato de certa summa pecuniae, quotannis attribuenda fabricae Albanae, sicut factum est et fit Claudiopoli. – Reliqua aedificii ratio nostris demandetur. Ad quod nec multum, nec tam longo tempore opus erit isto subsidio pro una residentia, sicut pro integro collegio pluribus classibus Claudiopolitanis.” (Fontes II. 1913. 72–73.)

1585. ápr. 3. Gyfehérvár. Instrumentum, quo Sigismundus princeps confirmat donationem domus providi Bartholomaei Olah in suburbio Albensi pro Patribus Collegii factum. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 49.)

1585. máj. 10. Niepolomice. Báthory István király levele „religioso Patri Ioanni Leleszi, rectori scholae Albensis de pago Szent-Mihály-köve et 12 colonis in suburbio Albensi Patribus Societatis Jesu attributis.” (Fontes V. 1921. 245. App. VI. No. 51.)

1585. máj. 12. Niepolomice. Báthory István király végrendelete: „Sic etiam Albensem [collegium] . . . non solum conservent, sed augeant ad eorumque incrementa aliquid adjiciant.” (VERESS 1944. II. 299.)

1585. júl. 20. Gyfehérvár. Relatio statutionis super domo fundoque Albensi in platea Nagybódogasszony nuncupata, vineisque duabus in promontorio Albensi Korgó appellato, per Bartholomaeum Oláh R^{dis} Patribus Societatis Jesu Albae Juliae degentibus testamentaliter collatis, sine contradictione executae emanata. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 54.)

1585. aug. 26. Niepolomice. P. Joannes Paulus Campani provinciális P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Donavit et Albanis monasterium extra civitatem cum villa et aliquot rusticis et agris, videbo quid erit: et pro fabrica scholarum destinavit 500 taleros singulis annis et foundationem collegii minoris ibidem adornat; de qua ego taceo, nec promoveo, nec recuso, quia Paternitas V^{ra} scripsit semel, cum scholas duas aperiri concedebat, posse admitti bona tanquam pro futuro collegio.” (Fontes II. 1913. 131.)

1586. jan. 15. Beszterce. Ugyanaz ugyanannak: „Dum haec scribo pransus interim et coenatus apud Ill^{mun} principem, deprehendi dominum Gubernatorem [Giczy János] non cupere foundationem Albae, quia, cum haereticus sit, non putat se aliter hunc puerum tracturum ad suam sectam, ut olim tractus est Joannes II., nisi longe ab eo absint Jesuitae. Rex vero, quod probe id novit, omnino iubet fieri foundationem ibi minoris Collegii et pro fabrica dari quotannis 500 florenos, sed, ille ait, Collegium et principem Albae simul vivere non posse ob tenuitatem bonorum, quasi vero rex ipse non noverit minimum terrae iugerum quod ibi habet: 500 tamen annuos pro fabrica obtinui hoc vespere, alioquin dissolvendae essent illae duae classes iam diu apertae, quaeque florent sane, ob solum aedificii defectum. Donavit iam etiam rex Albanis praeter optimum suburbanum unum monasterium uno milliari distans ab Alba cum villa seu pago . . . Ideam futuri aedificii mittam ad P. V^{ram} Reverendam, quod omnino aggrediendum erit nobis hoc anno propter scholas, illae autem non soiae fabricari solent, sed super iisdem fundamentis et sub eodem tecto dormitorium quoque supra scholas fieri solet; quamobrem ita erit dirigenda fabrica ista, tamquam pro futuro Collegio, quod certum est, quantum ab haereticis impediri tentabitur, tantum a nobis optari detur apud principem, si in Transylvania certas sedes habere debemus.” (uo. 153.)

1586. febr. 23. Grodno. Báthory István király P. Paulo Campani jezsuita provinciálisnak: „De foundatione collegii Albensis dubia quaedam dominus gubernator iniecerat, quae quidem nos ita explicavimus, ut foundationem illius collegii ex his capitibus faciendam iuberemus: Monasterio Szentmihályköve, molendino aliquo pro pane idoneo, horto suburbano et mille florenorum paratae pecuniae ex pontis Albensibus proventibus atque arendis decimarum constituendis, de quibus dominus Gubernator ulterius cum ipso con-

feret, Hortamur Devotionem Tuam, bene consulat, acceptetque hoc quidquid est, ut parvis ex initiis ad ulteriora aliquando pateat aditus.” (Fontes II. 158.)

1586. febr. 23. Grodno. Báthory István király levele Leleszi Jánoshoz, melyben biztatja: „ad labores apostolicos et erigendum collegium Albanæ.” (Fontes V. 1921. App. VI. 65.)

1586. ápr. 29. Kvár. Massimo Milanesi levele P. Joannes Paulus Campani provinciálisnak: „In Alba si debbe fabbricare un collegio, et per non vi essere altri, sono mandato io a quella cura.” (uo. 162.)

1586. első felében. A Residentia Albensis névsorában: „Maximus Milanesi, Italus infirmarius et praefectus fabricae.” (LUKÁCS III. 1967. 648.)

1586. július eleje. Grodno. P. Joannes Paulus Campani provinciális levele. P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak, melyben felsorolja Báthory István király adományait az alapítandó gyfnehérvári kollégium részére, többek között: „Dat enim monasterium quoddam desolatum Sancti Michaelis [Szentmihálykő pálos kolostor] in sylvis positum, uno milliari ab Alba distans, unde ligna collegio suppeditari abunde poterunt tam ad ignem, quam ad fabricam et alia aliqua. Hortum praeterea suburbanum iam pridem dederat, ad cuius culturam etiam aliquot rusticos Valachos deputaverat. Insuper pro fabrica collegii et scholarum 500 florenos Hungaricos quotannis solvi mandavit, et si quid etiam materiae poterit, suppeditabitur, ut tanto citius finiatur.” (Fontes II. 1913. 173.)

1586. szept. 6. Grodno. P. Joannes Paulus Campano lengyel rendfőnök P. Claudio Aquaviva generálisnak Rómába: „R. Paternitati Vestrae cum his literis mitto varias ideas collegii a bono Maximo [Milanesi] factas, quas et Regi ostendi tanquam in luctu musicam. Spacius illud ante quod sartoris dicitur, forte impetrabimus et tunc omnino cuperem fabricam ad anteriorem partem trahere. Expectabo sententiam R. Paternitatis Vestrae . . .” (LUKÁCS III. 1967. 616.) – Jegyzetben: „Maximus Milanesi infirmarius collegii claudiopolitani.” (uo. 573.)

1586. szept. A pestisben elhunyt jezsuiták névsora: „Maximus Milanesius florentinus, praefectus fabricae albanæ et medicus collegii; scribitur Albae Juliae mortuus peste in iulio.” (uo. 643.)

1586. szept. 14. Grodno. Báthory István király levele Leleszi János jezsuitához, melyben részvétét fejezi ki a pestisben elhunyt jezsuiták felett és ígéri a fehérvári kollégium építésének támogatását „ex arrenda decimarum.” (Fontes V. 1921. App. VI. No. 70.)

1589. Báthory Zsigmond fejedelem és a rendek határozatából megállapított pontok a jezsuitáknak Erdélyből 20 nap alatt leendő eltávoztása ügyében. (BEKE A.: Az Erd. káptalan levéltára Gyfnehérvárt. Tört. Tár. 1893. 465. Reg. 900.)

1592. jan. 23. Gyfnehérvár. Carrillo levele P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Sua Serenitas et ego personarum [auxilium exspectamus] ad instituendam Albae scholam ad formam Societatis;” – „Si schola hic instituenda sit, opus erit restituere omnes libros cum suppellectili hinc in Poloniam, in Moldaviam, in Hungariam et Austriam asportatos. Ut alioquoties scripsi, nihil enim restitutum est. Item ut Sua Sanctitas concedat pro Alba pensionem seminarii Claudiopolitani.” (VERESS: Carrillo I. 1906. 8. 9.)

1592. jan. 23. Gyfehérvár. Carrillo évi jelentése az erdélyi jezsuita misszio 1591-es évéről: „Albae assignatum est collegium, templumque Sancti Stephani, quod olim nostrum fuerat, cum commodo annuo vectigali.” (uo. 11; Fontes V. 1921. 30.)

1596. aug. 16. Gyfehérvár. Litterae pro domo Dominici Panichi empta a collegio albensi. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 134.)

1596. dec. 28. Gyfehérvár. Diploma originale in pergameno confectum Sigismundi principis super fundatione collegii Albensis et possessionibus ad praetitulatum collegium applicandis, (uo. App. VI. No. 141.)

1597. dec. 26. Gyfehérvár. Mandatum Sigismundi principis de 400 fl. pro fabrica collegii Albensis. (uo. App. VI. No. 166.)

1598. febr. 18. Gyfehérvár. Facultas Sigismundi principis data de eruendie lapidibus et lateribus pro aedificio collegii Albensis. (uo. No. 175.)

1598. máj. 1. Gyfehérvár. Consensus Mariae Christiernae principis Transylvaniae de recompensatione Stephani Bodoni thesaurarii, qui domus et curiam suam nobilitarem, vicinam collegio Albensi, ad amplificationem eiusdem collegii pro fl 500 donavit. (uo. No. 180.)

1598. Johannes Bongarsius feljegyzése a római feliratos kövekről Gyulafehérvárt: „In ea principalium aedium parte, quam tenebant iesuitae Anno MDLXXXV.” (J. BONGARSIIUS: Transilvanicae inscriptiones veteres. – J. G. SCHWANDTNER: Scriptorum Rerum Hungaricarum. I. Vindobonae, 1746. 677–678.) – Nb. ez az épület a jezsuiták első lakóhelye, a volt préposti palota lehetett.

1598. dec. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond rendelete: „de provisione alimentaria studiosorum scholae catholicae Albanae ex redditibus arcis Albensis.” (Fontes. V. 1921. App. VI. No. 195.)

1601-ben a gyulafehérvári jezsuita kollégium igazgatója, Székelyvásárhelyi Gergely. (Tört. Tár. 1893. 465. Reg. 902.)

1603. Jezsuita jelentés: „Collegium fere solum in mediis flammis intergrum conservatum fuit.” (Fontes V. 1921. 84.) Azaz Gyfehérvár 1603-i ostromakor, midőn a németek védelmezték a várost Bethlen Gábor csapatai ellen.

A *gyulafehérvári kollégium tervrajzai*, amelyeket Fr. Massimo Milanese készített 1586-ban (Delineationes collegii Albensis Anno 1586), fennmaradtak és Párisban a Bibliothèque Nationale-ban (Cabinet des Estampes) őriztetnek. Jelzetük: Hd-4d, 1–4. (LU-KÁCS III. 1967. App. II. B. p. 659.)

A rajzok a következők: 1. *tervrajz* (földszinti alaprajz), jelzete Hd-4d, 2.; mérete 48,6×42 cm. – 2. *tervrajz* (emeleti alaprajz), jelzete Hd-4d, 3.; mérete 48×42,7 cm. – 3. *tervrajz* (földszinti alaprajz), jelzete Hd-4d, 1.; mérete 49×42 cm. – 4. *tervrajz* (emeleti alaprajz), jelzete Hd-4d.; mérete 27,8×42,5 cm. Megjegyzendő, hogy a 3. és 4. *tervrajz* az első kettő ismétlése.

A rajzok első közlése: VALÉRY–RADOT, J.: La recueil des plans d'édifices de la compagnie de Jesus, conservée à la Bibl. Nat. de Paris. Roma, 1960. 486–487; részletes leírásuk ugyanott E. Lamalle-tól.

Irodalom: LUKÁCS III. 1967 p. 27*–28.* Doc. 6.§ 3, Doc. 20. §, 7., Doc. 280; Doc. 304. § 4. BALOGH J.: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. VI. Közl. Ars Hungarica. 1979/2. 179, 181 (az 1. és 2. sz. rajz közlése).

Gyulafehérvár, nyomda.

1567–1568-ban Raphael Hoffhalter, később az özvegye (1568–1569) és az utódai vezették a nyomdát. (Régi Magyarországi Nyomtatványok I. 1971. 760.; JAKÓ ZS.: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája. Művelődéstörténeti tanulmányok. Bukarest, 1979. 56–69. PAVEL, E.: Meşteri tipografii Bălgrădeni. Apulum. XVII. 1979. 299–302.

Gyulafehérvár, vár.

A „castrum Albense” említése középkori oklevelekben: 1206, 1461, 1467, 1492, 1507. (ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958. 178–185. II. Történeti források. 8, 44, 46, 50, 53. számú oklevelek.)

1469–1540. Építéstörténeti adatok: BALOGH 1943. 222–223. – Pótlás a fentiekhez: 1524 aug. 31. A gyfehérvári káptalan oklevele „pro egregiis et nobilibus Thoma et Andrea literatis de Szent Mihály, castrorum episcopalium Albensis et Gyalu ac proven-tuum Thasnadiensium provisoribus.” (Egyháztört. emlékek a magyarországi hitújítás ko-rából. I. Bp., 1902. 149. l. 152. sz.)

1555 febr. 14. Gyfehérvár. Antonio de Bufalo (Buffalo, Buppl, Bubafus) levele, melyben arról panaszkodik, hogy az erdélyi püspök nem fizeti a „propugnaculum”-ok építését. Aláírása: „Antonius Bufalus in toto regno Transilvania Maj. Suae Sacratissimae architectus.” (BANFI F.: Olasz katonai építészek Erdélyben. Erd. Múzeum, 1932. 298.)

1565. Ascanio Centorio feljegyzése Castaldoról: „. . . menando seco ingegnieri per ripare quei luoghi che mostravano di essere più degli altri deboli, facendosi dall’ altro canto fortificare Zibinio, e parimenta Albagiulia, e Sassebesse; . . . di commissione del Re fu ordinato, che tutte l’ entrate del Vescovado di Transilvania con quelle del Vescovado di Agria girassero all’ impresa de questi fortificazioni.” (CENTORIO, A.: Commentarii della guerra di Transilvania. Vinegia, 1565. 94.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése a várról és a városról: „Questa Città giace alquanto eminente in mezzo uno amenissimo piano circondato da altissimi monti ma lungi il più vicino circa tre miglia; stando in essa, se li scuoprono diuerse amene ualli à tutte le facce: è cinta di muro antico di pietra sgrezza con fosse non molto larghe ne profonde di forma bisquadra, et per il bello et importante sito il Castaldo l’hauea posta in sicura difesa, hauendolo aiutata di quattro braui fianchi Reali et quattro piattaforte di terra in modo che hauendo le necessarie prouisioni dentro può difendersi un tempo da ogni grosso sforzo. Dentro essa Città non habita se non la corte di sua M-ta et qualche personaggio con li soldati che sono per ordinaria custodia della terra et quelli per la guardia di sua M-ta. Fuori poi, uerso Ponente ui è un ampio Borgo doue stanno li Mercanti et si fanno traffichi grandi et di tutte le cose al uiuere humano necessarie, di continuo abundantemente.” (Compendio della Transilvania. – Apulum. II. 1946. 173–174.)

[1571. Téves közlés szerint Paolo da Mirandola ebben az évben tervet készített a gyulafehérvári várhoz (Apulum. XIII. 1975. 257.) Valójában Paolo da Mirandola Gyula vára megerősítését tervezte éspedig 1561-ben. (Erd. Múz. 1932. 298–299.)]

1571. júl. 6. Gyulafehérvár. Báthory István fejedelem Beszterce város tanácsának: „Quoniam pro neccessitate huius arcis Albensis fabrorum lignariorum opera et laboribus indigemus, Committimus Dominationibus Vestris firmiter”, hogy levelünket látván, „Magistrum Simonem et Volphangum, qui pontem supra fluvium Zered extruxerunt”, késedelem nélkül ide küldjétek, „vna cum instrumentis necessariis” a megszokott módon. (VERESS 1944. I. 129.)

1574 júl. 2. Pierre Lescalopier párisi utazó feljegyzése: „nous allames coucher à Alba Julia, qui es vng fort et grand chateau accompagné d’ung bourg grand, marchant et peuplé comme une ville. Il n’y demeure Allemande ni Walacque mais tous parlent hongrois. C’est la langue naturelle de pays.” Szól a római maradványokról, a feliratos kövekről. (P. Cernovodeanu közlése: Călătoria lui Pierre Lescalopier. Studi și materiale de istorie medie. IV. 1960. 447–448.) – Lescalopier részletesen szól a Szent György kapun (la porte nommée Campador) levő római feliratokról és domborművekről. (uo. 452.)

1576. Báthory Kristóf meghagyja Szeben városának, hogy ama végzés értelmében, mely szerint Gyfehérvár erősítésére a három nemzetnek közösen kell anyagot adniok, a rá eső részről gondoskodjék. (O.L. Múzeumi törzsanyag.)

1576. A székesegyház északi mellékapsisanak 3-ik fülkéjében bekarcolás a freskón. Entz G.: „A karcolat a templom homlokzata előtt elhúzódó várfalakat is jelzi.” (ENTZ G.: A Gyfehérvári székesegyház. Bp., 1958. 121.) – Ez a fal a belső várhoz tarthatott, amely a székesegyházat és a palotát övezte.

1580. Gyulaffy Lestár: Fehérvárra torzszülött ludfiat hoztak, „Az kék darabontok a felső vár kapujára szegezték fel.” (Tört. Tár. 1893. 122.)

1580. jún. 28. Kolozsmonostor. P. Jacobus Wujek Sup. Trans. levele P. Averardus Marcian Praepositus generálishoz: „Interea nocte, quae 22 iunii diem antecessit, turris quaedam angularis Albae Juliae, in qua pulveres sulphures asservabantur, fulmine de caelo tacta est; unde maximus pulveris cumulus succensus non exiguam domorum aedificiorumque stragem intulit. Platea una civitatis tota fere vi pulveris eversa atque delata, tantaque ruina subsecuta est ut nullae pene domus in civitate illesae remanserint.” (LUKÁCS–POLGÁR II. 1965. 500.)

1580. szept. 30. Kolozsmonostor. P. Lodovico Odescalchi levele a lengyelországi nunciushoz, melyben értesíti a gyulafehérvári löportorony felrobbanásáról és a városfal pusztulásáról: „la notte innanzi la vigilia [jún. 22.] di San Giovanni circa l’undici hore venne un bruttissimo temporale con lampi e tuoni spaventevoli, et finalmente cascando una saetta, diede in una torre della mura della città piena di polvere di archibugio et gettando con la torre buona parte delle mura a terra, fece co’sassi, che portò la vehemenza del fuoco tal ruina in una parte della città che era horribilissimo spettacolo, gettando a terra le case, benchè la maggior parte erano di legno in quelle bande . . .” (Fontes I. 1911. 111–112.)

1590. Franco Sivori, genovai nemes Memorialeja havasalföldi küldetéséről, amikor is a vajda Petur Cercel megbízásából 1584-ben Gyfehérvárra ment: „E entrai nella città pic-

cola ma convenientemente forte.” (PASCU, Ș.: Petru Cercel și Țara Românească. Sibiu, 1944. 185.)

s.d. (1598 előtt). Báthory Zsigmond oklevelei egy peres ügyről, melyet „Johannes Horváth de Ladinocz provisor arcis nostrae Albensis” előtt folytattak. (Latin formularium. XVI. sz. vége. Kvár, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ms. 999. fol. 27^v–28^f és 71.)

XVI. század utolsó negyede. Báthory Zsigmond utasítja a gyulafehérvári provisor, hogy „ex proventibus arcis nostrae Albensis” évenként adja ki Simone Gienga architectus járandóságát, azaz „76 cubulos tritici et 8 vasa vini.” (Kvár, Egy. Ktár. Kézirattár. Ms. 999. Latin formularium, XVI. század vége. Fol. 61.) – Genga 1585 óta állt Báthory Zsigmond szolgálatában.

1599. novemberében és 1600 februárjában Vitéz Mihály vajda épületfát rendelt Besztercétől a gyulafehérvári vár palánkjának építéséhez. (TRÓCSÁNYI 1980. 271–272.)

1601 májusában Báthory Zsigmond Szebentől rendel épületfát a gyulafehérvári palánk építéséhez. (uo.)

1602. aug. Szamosközy István: „magna et memorabilis tempestas Albae, quae turris Albensis suburbanae supremam partem humi deiecit circa horam noctis 2.” (Tört.tár. 1889. 37.)

1603. márc. 1. A gyulafehérvári vár és palota leltára. L.: „Gyulafehérvár, fejedelmi palota” címszó alatt 80. lapon.

XVII. század eleje (1603 után). Szamosközy István feljegyzései: „Est Alba patenti, plano pulchroque ad aspectum loco posita; incumbit enim editae planitiei a proximis vinetis, optimi vini feracibus, longo tractu descendenti. Hunc locum, arcem Apulj euer-sae Romanorum coloniae, cujus supra quoque meminimus, fuisse, monumentorum cicatrices, ac utriusque portae residua moles, quae antiquitatem manifeste contestatur, non futilibus argumentis docent. Nam et moenium vasta fundamenta, quae solum rimantibus occurrunt, et testudineatae concamerationes, hypogaea, columnae aliaque veteris structurae obruta vetustate opera, passim cellas vjnarias aut puteos fodientibus occurrunt. Moenia habet in quadrum posita, mille passuum ambitu, ita ut singula latera binis stadijs ab angulo in angulum porrigantur.” – „Murum habet oppidum antiqui operis, ducentis ab hinc annis, quantum conjectura assequimur, ex Apuli vicinae urbis parietinis constructum; fossam, et ex egestâ humo aggerem Ferdinandus Imperator pro muris olim objecerat, sed iam magna ex parte incuria eorum, qui rebus praesunt, oblimatam. Geminas habet portas, alteram ab oriente aestiuo, quae Marisi et Apulj amnis confluentem mille passuum interuallo spectat, diuique Georgis ab aedicula adiuncta nomen habet; altera suburbium ad occidentem prospicit, diuique Michaelis nomen fert, totidem passuum interuallo haec a vinetis, quot Georgiana a Mariso distat.” – „At Spinosa [városparancsnok] intus cum suis dux ad omnes casus circumspectus validam custodiam per omnes murorum coronas et propugnacula distribuerat.” – „Erat turris in medio septem-trionalis lateris posita, singulis utrimque stadijs, parique interuallo ab extremis angulis dissita. Haec vetustate vitium fecerat, rimaque apparebat, quae vectibus et malleis facile aperiri putabantur, calce ob aetatem per se friabili cementisque vix inter se cohaerentibus.” – „. . . atque praeter haec aulae quoque Principalis postica ianua et Michaeliana Georgianaque porta, alijque passim loci, non tam spe superandi, quam obsessorum vires

distrahendi multa variaque contentione ac vehementia oppugnati sunt.” (III. 1877. 25–26, 51–52.)

Irodalom: GERECZE 1906. 102. BANFI F.: Olasz katonai építészek Erdélyben. Erd. Múz. 1932. 298. BALOGH 1943. 222–223. ANGHEL, GH.: Cetățile medievale de la Alba Julia. Apulum. XIII. Alba Julia, 1975. 245–271.

Gyulafehérvár, lőportorony.

1580. jún. 28. Kolozsmonostor. P. Jacobus Wujek levele P. Averardus Marcian Praepositus generálishoz a június 22-i villámcsapásról: „turris quaedam angularis Albae Juliae, in qua pulveres sulphures asservabantur, fulmine de caelo tacta est.” (LUKÁCS–POLGÁR II. 1965. 500.)

1580. szept. 30. Kolozsmonostor. P. Lodovico Odescalchi levele a lengyelországi nunciushoz a június 22-i viharról: „finalmente cascando una saetta, diede in una torre della mura della città piena di polvere di archibugio et gettando con la torre buona parte delle mura a terra. . .” (Fontes I. 1911. 111–112.)

XVII. század második fele. Bethlen Farkas feljegyzése az 1603-i ostromról: „Adjacebat eidem Templo altera etiam Turris, ubi tunc pulvis pyrius asservabatur, alteri proxima, sublimitate tamen aliquantum humilior, quae dum vicina Turri ignem hausisset, succenso pulvere pyrio, non solum tectum, verum et jam parietes disjecti sunt.” (BETHLEN Farkas: Historia de rebus Transsilvanicis, V. köt. Cibinii, 1789. 237–238.)

Gyulafehérvár, fegyverház (armamentarium).

Sine dato (1598 előtt). Báthory Zsigmond „. . . attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis egregii Alberti Almassy, praefecti armamentarii nostri Albensis,” elrendeli, hogy azt a 268 forintnyi összeget, – amelyet Almássy néhai „nobilis Johannes Olaz”-nak, a zalatnai aranybánya bérlőjének adott, de visszafizetni nem tudta –, a hagyatékot birtoklók Almássy Albertnek fizessék ki. (Kvár, Egy. Könyvtár. Kézirattár. Ms. 999. Latin formularium a XVI. század végéről. fol. 67.)

Sine dato (1598 előtt). Báthory Zsigmond előtt „Hieronymus Vitalius Cremonensis, capitaneus supremus tormentorum nostrorum bellicorum” meghatalmazza „. . . nobilem Themistoclem Venustum, familiarem nostrum in armamentario nostro Albensi” lengyelországi ügyeinek és pereinek – különösképpen Laurentius Ardentis Italus krakkói kereskedővel folyó perének – a vitelével. (uo. fol. 75^v.)

1598. jún. 26. Gyfehérvár. Maria Christierna fejedelemasszony Beszterce városának: „Hagyjuk és császár ő Főlsége autoritásából is prancsoljuk, hogy mingyárást négy kovácsot és négy kerekést küldjetez ide Fehérvárra az fegyverházba.” (VERESS: Doc. V. 1932. 168.)

XVI. század eleje (1603 után). Szamosközy István feljegyzése a „Farkas” nevű ágyú öntéséről: „Erat Albae ingens aenea machina, Lupus, annos ab hinc nouem [1594] a Sigismundo Bathorio Principe Transylvaniae omni elegantia exulta, nec tam ad usum, quam ad splendorem, et magnificentiam, fusili opere elaborata: unum totius Transylvaniae insigne monumentum. Ea moles verius, quam machina (quid enim vetat in tam exi-

mio opere pauxillum immorari?) triginta et tres spithamas in longum porrigitur; ambitus crassitudinis, qua maximus: decem, qua minimus: septem spithamarum. Totum corpus anaglyphicis scalpturis, exstantibusque palmarum atque florum formis, itemque ad similitudinem espressis hippopotamorum, syrenum, Medusarum, serpentum, volucrum, ementitisque aliarum animantium figuris mirifice exornatum atque excultum. . . Auctor operis clarissimi Mauritius Hass patria Saltzburgensis, et Jeremias Aurifaber Segesuariensis Transylvanus, natione Germani.” Az ágyú súlya 140 mázsa, azaz 14 000 font. „Hoc Sigismundus in sui nominis illustrisque familiae memoriam conflandum curauerat, in quo tridentes lupini, insignia gentilitia visuntur, addito epigrammate Francisci Hunyadini elegantis poetae et medicj:

Sum Lupus, Alpinum nomen ne temnito Lector:

Auspicijs creuit maxima Roma meis.

Hoc tormentum Moses [Székely Mózes], nuperrima conflagratione armamentarij [1603], omnibus ad vehendum adminiculis spoliatum, basi cui incumberet, imponendum iusserat.” (III. 1877. 146–147.)

Az ágyút – Szamosközy napló-feljegyzése szerint – 1593. április 2-án öntötték. (Tört. Tár. 1889. 33.)

A kiváló öntvény mesterének neve nem szerepel a Thieme–Becker Künstlerlexikonban. 1630. jan. 20. Gyfehérvár. Brandenburgi Katalin címeres nemes levelet ad Petrus Literatus Baranyai de Várad-nak, aki korábban pedagógus volt, most pedig „domus nostrae armamentariae vulgo Kende [helyesen Kender] Vár dictae provisor.” (SÁNDOR I.: Czi-merlevelek. II. Kvár, 1912. 153. sz.)

Gyulafehérvár, híd.

1571. júl. Gyfehérvár. Báthory István meghagyja Beszterce városának, hogy küldjék Fehérvárra késelem nélkül „Magistrum Simonem et Volphangum, qui pontem supra fluvium Zered extruxerunt.” (VERESS 1944. I. 129.)

1584. szept. 30. Kvár szkve: „Jövének Feiervárról Zaz Péter és Márton, Besztercén la-kozó, az nagy hidon építettek Fejérvárnál. Urunk parancsolt vala, hogy szekeret adnánk alájuk. Vitték Désig, Nirő Jósa 2 lovon fl. 1.” (III/XVIII. 13.)

Gyulafehérvár, vízvezeték.

1574. júl. Pierre Lescapier párisi utazó feljegyzése: „J'on nous mena voir des aque-ducts que le prince [Báthory István] faisait faire pour conduire de l'eau en son chateau d'une lieue loing.” (CERNAVODEANU: i. m. 1966. 454.)

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése: „Nam fontana, quae subterraneo ductu roboreis tubis in aulam deriuatur, vix ejus loci usibus sufficit. Andreas Cardinalis [Báthory András] laudabili conatu, sed nullo cum operae pretio, partem Apuli amnis [Ompoly] ab Sardo [Sárd] intra muros, fossa ducta, corriuare molitus erat, extatque in-cepti operis irritum vestigium.” – „Constituerat etiam Apuli amnis partem, qui ab ur-be senis stadiis recedit, ducta a Sardo oppido per tria amplius passuum millia fossis in plateas urbanas prae siti tantum non animam agentes Albam corrivare. Et licet ille ad

perficiendum destinatum omni studio connitteretur, imperatis ex omni circa vicinia rusticis operis, atque etiam architecto et aquilege, Simone Genga, Italo, ad ducendam fossam adhibito: tamen postea sive incititia aquilegis, sive qua alia de causa remoratus, paulo ante quam Michael irrumperet, ab incepto destitit, postquam aliquot florenum millia in Simonem et operas frustra erogasset. Extatque adhuc inchoati operis vanum vestigium.” (III. 1877. 27, 279.)

Gyulafehérvár, fejedelmi palota (régbben püspöki palota).

1514–1524. Várady Ferenc püspök építkezései. (Balogh 1943. 252–253.)

1526. máj. 26. Gosztonyi János püspök oklevele kelt: „Datum in palatio nostro episcopali Albensi.” (Egyháztört. emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. Bp., 1902. 258. l. 248. sz.)

1542. júl. 22. Izabella királyné meghívója a kvári országgyűlésre kelt: „Datum Albe Julia.” (Erd. Orsz. Eml. I. 1875. 128.) – Ettől kezdve Fejérvár állandó székhely. (uo. 94.) Izabella levelei Fejérvárt keltek 1543. máj. 20-án, 1545. ápr. 6-án. (uo. 181, 216.), 1547-ben címerlevele (OL. – Dr. Straub Éva közlése) jeles udvari festőtől.

1545. Izabella királyné Szeben városától téglát rendel a gyulafehérvári palota építéséhez. (TRÓCSÁNYI 1980. 271. l., 723. jegyzet.)

1548. Verencsics Antal Ernest Eluer festőt Gyfehérvárra hívta a nyolc éves János Zsigmond arcképének megfestésére. (KATONA, St.: Historia critica regum Hungariae. XXI. Buda, 1790. 741–747; NAGY Iván: Magyarországi képzőművészek. Századok. 1874. 285–286.) – Verancsics Antal Zápolyai János király majd Izabella királyné titkára volt 1540–1549-ben. (TRÓCSÁNYI 1980. 184.)

1552–1556 között Bornemissza (Absthemius) Pál erdélyi püspök építkezése. Erről Antalfi János püspöki helynök 1714. okt. 17-én Alvincen kelt levele tudósít: „... a Várból vagyon bé az ajtó az Ecclesiaba, melyen az fejedelmek lejártak garádicson a templomba, régen a Püspök a Praepostság continue, azon túl az Ecclesia háta mellet a sanctuarium felől, az Ecclesianak napnjugoti ajtójánál a mint a templomból kijönek balkéz felől vagyon a püspöki Vár kapuja derék residentia csak adnák meg, most is a mint a nagy palotára fel mennek a garádicson, noha azelőt bé vakolták volt, az ajtó felső küszöbén oda vagyon írva Paulus Absthemius Eppus Tran aedificavit az infula feljül.” (ENTZ G.: Gyfehérvári székesegyház Bp., 1958. 192. l. 81. sz.; továbbá 124. 159 l., 137. jegyzet.) – A levélből kitetszik, hogy két garádics volt: az egyik a püspöki, utóbb fejedelmi várból a székesegyházba vezetett, a másik garádics a püspöki vár kapuján belül „a nagy palotára” vagyis a nagyterembe.

1564. dec. 19. Velence. Giovanandrea Gromo jelentése Erdélyről egy római főpapa-nak: „... non solo mai non ha a loro consentito, ma a loro mal grado ha voluto mantenere [János Zsigmond] tutti quelli che celebrano la chiesa cathedrale in Alba Giulia, quale essendo unita al palazzo regale, di modo che et in letto, et a tavola stando Sua Maesta sente non solo le voci, ma le parole destinte de'preti celebranti...” (VERESS: Doc. I. 1929. 256.)

1565. Kvár szkve: „Chin [?] Joannes Kepiro ad rationem ex necessitate regiae maiestatis timpana duo depinxisset, deputati sunt den. Octoginta . . .” (1565/X. 242.)

1566. Kvár szkve: „Chin Joannes Kepiro regiae Maiestatis unam picturam seu imaginem tela duplicasset et tabulasset propterea manserit eidem debitores domini senatores den. 50.” (uo.)

1565–1570. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „Ui si troua il Palazzo Regio di detta Città e il vescouado, il quale essendo per molti anni stato mal tenuto era andata in Ruina: la Regina Isabella, madre del Re presente, L’ha assai bene restaurato. A canto a tal Palazzo è la chiesa Cattedrale.” (Compendio della Transilvania. – Apulum I. 1946. 173–174.)

1569. júl. 2. Gyfehérvár. II. János király adománylevelében, egy ház helyrajzi leírásában említve: „ex altera [parte] providi magistri Castillionis Lapidice Italy in Comitatu eiusdem Albensi Transilvaniae existentis habitam.” (O.L. Kolosmonostori konv. Lib. Reg. VI. köt. 38. – Dr. Horváth Tibor Antal közlése.)

1569. dec. 20. Gyfehérvár. II. János választott király hangsúlyozván, hogy a fejedelmekhez illő „ut subditos suos quot artium aliquarum singulari peritia caeteros antecellere cognoverint eos praeter caeteros fovere, complecti, fortunas eorum promovere ac acibus et emolumentis eorum magis quam exterorum gentium consulere studeant.” Ezért Georgius Schutze Pomeranus festő munkásságát védelmébe veszi az esetleges kül- és belöldi utánzókkal, másolókkal szemben és az utóbbiakra pénzbüntetést szab ki. „Proinde nos quoque considerantes singularem artis pictoriae peritiam circumspecti Georgii Schucze Pomerani inhabitatoris hujus civitatis nostrae Albensis, ut ipse auspiciis laboribus huius artis suae studiosius incumbere, et commodiis nobis, et regno Nostro inservire queat, ex speciali nostra et munificentia regia eidem Georgio Schucze id clementer annuendum duximus et concedendam, quod si quis ab externis regionibus, eiusmodi picturas et imagines, quas ipse Georgius Schucze proprio sua marte, industria et artificio excogitare et excogitatas recidere, excitas depingere et excudere voleret . . .” A továbbiakban megállapítja a pénzbüntetés mértékét három márka tiszta ezüstben, ennek kétharmada a kincstárt illeti, egyharmada a festőt. (Kvár, Akad. Ltár, régebben Erd. Múz. Levéltára, KEMÉNY József gr.: Appendix diplomatarii Transilvanici. D. 11. kötetéből 94. 3. – Kelemen Lajos közlése.) – KELEMEN Lajos erről a festőről többször írt: (Művészet, 1907. 348; Művészet 1912. 75. Mindkettő újra megjelent posthumus kötetében: Művészettörténeti tanulmányok. Bukarest, 1977. 131–132.) – A fejedelem műveltségéről, könyvtáráról: JAKÓ Zs.: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 1976. 175, 177, 294, 337/36; AH. 1979. 201.

1573. febr. 2. Gyfehérvár. Báthory István Kereszturi Kristófnak címert adományoz, melynek képe látható az oklevél elején lefestve „manu docta pictoris.” (OL. P. 1870. Rhédey család leltára. 29. csomó, 2. állag, 21. tétel). Ebből következik, hogy 1573-ban egy festő működött a fejedelmi udvarban. Az egész dokumentum az erdélyi címereslevél-festészet ritka korai és igen szép emléke. (Közölve: AH. 1980/2.)

1574 júl. Pierre Lescapelier párisi utazó feljegyzése a fejedelmi palota két oldalán látható római feliratos kövekről: „d’un costé et de’autre de la maison de prince . . .” Megtekintette továbbá a fejedelem fegyvergyűjteményét „son cabinet d’armes”, és János Zsigmond fejedelem pompás sátorát. (Studii și materiale de istorie medie. IV. 1960. 452, 454.)

1577. márc. 28. Kvár szkve: „Az fundator Fejérvárról jöve vissza; és négy lovon viszik Hunyadig. Visszamegy Váradra, ahonnan márc. 16-án jött el. (1577/X. 62.)

1577. ápr. 7. Kvár szkve: „Kovács Lukács 3 lovon vitte Seres Jánost Fehérvárra, hogy a fejedelem hivatta.” (uo. 63.)

1579. jan. 22. Kvár szkve: említik a fejedelem lakat-gyártóját. (1579/XVI. 52.)

1579. jún. 20. Kvár szkve: négy esztergályost küldenek Gyulafehérvárra. (uo. 62.)

1579. jún. 22. Kvár szkve: két asztalgyártót küldenek a fejedelem szükségére. (uo. 62.)

1579. júl. 8. Kvár szkve: négy asztalgyártót küldenek a fejedelem szükségére. (uo. 64.)

1582. aug. 16. Kvár szkve: „Hivatta Keomies Antalt az fejedelem Fehérvárra Zwch [Szücs] Máté lován, attam kölcségére, lovára, magára fl. 1.” (1580/VIII. 49.)

1583. márc. 24. Gyfhehérvár. Jelentés Báthory Kristóf temetéséről: „. . . omnes ad horam sextam matutinam in palatium Principis conveniunt, tandem ingreditur cum clero Abbas infulatus et recta ad eum locum. ubi principis corpus in conclavi . . . custoditum fuit, progreditur.” Később „geruli tumbam . . . efferunt, et in atrio locant.” (VERESS: Doc. I. 1930. 243, 244.)

1583. Jelentés Possevino gyfhehérvári látogatásáról: „ipse (a fejedelem) usque ad palatii scalam, ubi frequentissimum erat satellitium ob viam veniens . . . In amplum principis cubiculum adducti . . . Discedentes, princeps usque ad eandem palatii scalam est prosecutus, una cum universa aula.” (Fontes V. 1921. 204.)

1583. Antonio Possevino feljegyzése: „Alba Giulia, città antica insino a tempi nostri fu residenza del vescovo di Transilvania con molti altri castelli e pertinenze. Questa è in bellissimo sito, et hora pel principe, che coi suoi senatori e guardia vi risiede, è con alquanto splendore, se bene non è molto popolata.” (BASCAPÈ 1921. 83.)

1584. máj. 27. Kvár szkve: „Az váradi fundator hetedmagaval, ugyanazon váradi kocsisok vitték Tordára.” (III/XVIII. 6.)

1584. jún. 2. Kvár szkve: „Az varadi fundator jöve vissza Fejervarrol, ugyanazon varadi ket kucsis vive Hunyadig.” (uo. 7.)

1584 szept. Franco Sivori, genovai nemes a havasalföldi vajda, Petru Cercel megbízásából Gyfhehérvárra ment Báthory Zsigmondhoz; erről 1590-ben kelt Memorialéjában így ír: „E entrai nella città piccola ma convenientemente forte” (p. 185.) – „Scavalcato che fui nella corte del palazzo, me ne andai sopra in una grandissima sala. ritrovai moltitudine di persone . . .” – „Passai in mezzo di loro et entrai in un salotto dove era il Principe, giovanetto, che sedeva sotto un baldachino . . .” (p. 186.) – „Onde con mio grandissimo giubilo e sodisfazione, fui accompagnato fuori [tartózkodása végefelé, egy audencia után], per andare a tavola, la quale era posta in una grande sala, apparecchiata alla Italiana . . . in un cantone molti musichi con li instrumenti alla italiana, con un organo suavissimo . . .” (p. 188.) – „Stettemo molto allegramente et ogni volta che il Principe o io bevevamo, era di dentro il cortiglie del palazzo fatto dalli soldatti una salva di archibugiate con suoni di trombe a tamburi; e finito il banchetto, che passo di quatro hore, levatti da tavola, entramo in un salotto, dove in contro al Principe, fui fatto sedere . . .” (p. 189.) (PASCU, Ş.: Petru Cercel și Țara Românească. Sibiu, 1944. 185, 186, 189.)

1586 előtt. Joh. M. Brutus feljegyzése: „Nam et in Regiae area priscae antiquitatis monumenta alia conspiciuntur, sacrae arae, sepulchra, columnarum tabularumque frag-

menta, quae grandioribus litteris incisae urbem nobilem olim fuisse testantur.” (BRUTUS J. M.: Magyar Krónikája . III. Bp. 1876. 202.)

1588. Carolus Clusius feljegyzése egy római feliratos kőről, amelyet Gyulafehérvárt látott a fejedelmi palotában: „Albae Juliae in summis gradibus quibus ascenditur in palatium principis.” (MOMMSEN, TH.: Corpus Inscriptionum Latinarum. III. Berlin, 1873. No. 1175.)

1588. márc. 11. Kvár szkve: „Hivatta Urunk ö nagysága Feyervarra Diozegy Istvánt és Zilagy Jánost Fejervarra.” (IV/VI. 20.)

1588. máj. 24. Kvár szkve: Vistából hoznak két-két szekér követ hat-hat lovon. Tovább viszik Tordáig, most már 12 szekeren hat-hat lóval. (IV/I. 1588. 8.)

1588. júl. 17. Kvár szkve: „Zep István viszi az itt való kömieseket Váraddá . . . A fejedelem kömiese is vele volt; mindenestől voltak 13-an.” (IV/I. 9.)

1589. jún. 24. Kvár szkve: „Az mely két kömiest urunk ö nagysága parancsolattyára botsáttunk alá, Dioszegi Istvánt és Kuti Mártont attam költségbe nekik den. 50.” (IV/X. 26.) – Ugyanilyen dátummal kifizetés a kétlovas szekérről, mely a két kömivest Tordáig vitte fl. 1. den 50 (IV/X. 70.)

1589. júl. 22. Kvár szkve: „Az kömieseket Kuti Andrásékat Kalmár András vitte Thordára 3 lovon den. 75.” (IV/X, 71.)

1589. aug. 7. Kvár szkve: „Az fejedelemnek faragott követ vittek. . .” Következik a szekeresek névszerinti felsorolása, volt közöttük: hat darab 12 ökrös szekér, egy darab 10 ökrös szekér, két darab 6 ökrös szekér, két darab 6 lovas szekér, egy darab 3 lovas szekér, tehát összesen 12 szekér. A szekerezés költségei szekerenként fl. 1. den. 50. – A feljegyzés végén: „Dioszegi Istvánt, hogy bíró uram alá kütte a kövekkel Fejervarra, attam den. 50.” (IV/X. 72.)

1590. máj. 7. Kvár szkve: „Eodem die az mely darukat, hattyukat, madarakat, vittének urunknak, bíró uram akarattyából vöttem kenyeret nekiek den. 12.” (IV/XXI. 25.) – 1590. máj. 7 Kvár szkve: „Lovas Tamás vitt Thordára urunknak darukat és hattyukat, madarakat, három lovon. Attam den. 75.” (uo. 83.)

1590. aug. 27. Kvár szkve: „Biro uramnak parancsolattyából négy mesternek Komijes Lőrincz, Komijes András és Komijes István, Fejérvárig fl. – den. –” Nb. kitöltetlen (IV/XX. 15.)

1591. jún. 3. Kvár szkve: „Vydóc Miklós vitt Thordáig itt való kömieseket, Feyervarra mentenek, négy lovon vitte; attam neki fl. 1.” (V/X. 46.)

1591. júl. 21. Kvár szkve: „Kelemen László viszi Gynga Simont 2 loval Thordára den. 50.” (V/I. 78.)

1591. aug. 26. Kvár szkve: „Kárpitos Péter vitte Thordáig az kömieseket, kiket Feyervarra az fejedelem hivatott, 4 lovon. Attam fl. 1. den. – Ő magoknak attam költségben den. 25.” (V/X. 51.)

1591. aug. 29. Kvár szkve: „Mondra Jakab viszi Gingátt az fundalót Tordára 3 lóval, den. 75.” (V/I. 80.)

1591. nov. 1. Gyfnehérvár. Báthory Zsigmond a kvári lapicidák kérésére, – akiknek nevében „Stephanus Diozegij magister cehe, Joannes Kwthy és Michael Keomies ma-

gistri lapicide” személyesen megjelentek –, megerősíti a céhlevelüket. (BALOGH J.: Későrenaissance kőfaragó műhelyek. III. Közl. Ars Hungarica. 1975. 54.)

1592. szept. 8. Kvár szkve: „Monika Mihalyt több komiesekkel hatod magával Kovachi János viszi urunk számára négy lovon Tordáig fl. 1.” (V/XV. 90.)

1592-ben Gyfnehérvárt kelt Paulus Bielfft szebeni ötvös címeres levele. A címerkép kitűnő figurális kompozíciója arról tanúskodik, hogy ezidőben egy kiváló olasz festő működött a gyfnehérvári udvarban. (BALOGH J.: A későrenaissance falfestészet kérdései Erdélyben. A Szépművészeti Múzeum Közleményei. 53. sz. 1979. 283. l. 76. kép.)

1593. júl. 14. Kvár szkve: „Urunk küldett ide kömiesekért. Ment Keomyes Ambrus heted magával. Adatott Biró uram nekik kölcségre fl. 1.” (V/XXIII. 34.)

1594. szept. 9. Kvár szkve: „Eodem Olaz Ginga portékáját viszi Tott Gáspár 4 lova, szekere Tordára fl. 1. Wida Miklós viszen azonképpen Ginga portékáját 4 lovon, szekeren Tordára fl. 1.” – „Eodem Karaznajt Tamás egy lovan ment el ezen Gingának egyik szolgálja Feiervarra, attam den. 62 1/2.” – Tott Gáspár a mely Olaz Ginga portékáját és szolgálit Tordára viszi, Tordáról vitette magokat Feiervarra. Fizettem nekik fl. 1. den. 87.” (VI/VIII. 198, 199.)

1594-ben Báthory Zsigmond kamarása (ciambellano particolare) Francesco Baviera da Senigallia volt. Feljegyzéseit magyar fordításban kiadta BARLAY Ö. Szabolcs (Magy. Könyvszemle. 1976. 205, 206.) – Pótlás a VI. Közleményhez. AH. 1979/2.206.

1595. máj. 5. Kvár szkve: „Zilagi Janost az köművest hivatta urunk ő felsége. Vitte Thordaig Ujfalun Iako Soldos Gáspár 2 lován szekeren, den. 50.” (VI/XVII-a. 58.)

1595. jún. 26. Kvár szkve: „Urunk öfelsége pattantusát, Mihály mestert és kömiesét, szakácsát és álgyunak való csigákat hoztak ala Somlyóról.” Vitték Tordáig. (VI/XVII-a. 72.)

1595. júl. 16. Kvár szkve: „Boldis György vitte Gingat Tordára, 6 lovon. Item Tordáról vitte Simon Gienga kényszerítéséből Enyedre. Attam neki 3 mélyföldre Biró uram akarattjából miért, hogy az tordaiak megh nem fizettenek volt neki fl. 2. den. 28.” (VI/XVI. 134.)

1595. szept. 20. Kvár szkve: „Durandot a fejedelem aranyművesét, három ötvös leányét és minden művelő szerszámát, item urunk képiróját Stolpso Vaggonit” Désig viszik. (VI/XVII-a. 98.) – Ezt az adatot ismertette KOMÁROMY A.: Báthory Zsigmond udvartartásához. Erd. Múz. 1901. 118. – A festő igazi neve Astolfo Vagioli; Veronából származott, jelzett művei 1617-ből a krakkói Corpus Christi kápolna oltárképei. (THIEME, U.–BECKER, F.: Allg. Lexikon der bild. Künstler. XXXIV. 1940. 38.)

1595. dec. Gyfnehérvár. Don Cesare Viadana jelentése a mantovai hercegnek a palotában rendezett ebédéről: „Hora giunti nella Sala grande. . . che v'erano doi credenze d'argenteria cosi bella e numerosa, et curiosa ch'io per me non lo saprei mettere in carta, cose certo ricchissime.” (VERESS: Doc. IV. 1932. 316.) – Báthory Zs. ezüstcsészéje (1592) a M. N. Muzeumban. (Arch. Ért. 1883. 152.)

1598. Joannes Bongarsius feljegyzése a római feliratos kövekről: „Albae Juliae in aedibus principis.” (SCHWANDTNER I. 1746. 877.)

1599. máj. 24. Prága. Cosimo Concino toszkán követ jelentése I. Ferdinánd toszkán nagyhercegnek: Báthory András fejedelem Báthory Zsigmondot a lemondása után „dopo

pochi giorni lo mandasse fuori delle stanze regie ad habitar da basso.” (VERESS: Carrillo. I. 1906. 593.)

1601. Bethlen Farkas feljegyzése (XVII. század második fele) Rácz György hajdúnap pusztításáról: „Albam Juliam . . . civitatem et Arcem mirum in modum defaedarunt, Emblemata et alia ornamenta, quibus erant Palatia Principum in Arce exulta, detraxerunt.” (BETHLEN Farkas: Historia de rebus Transsilvanicis. V. Cibinii, 1789. 32.)

1603. márc. 1. Inventarium rerum omnium in arce Alba-Julieni repertarum, ab egregio Francisco Buday sacratissimae caesareae regiaeque Maiestatis provisorum Albensi succedenti sibi in officio, egregio Stanislav Kracker ad manus assignandarum die prima Martij anno 1603. — A leltár jelentősebb feljegyzései:

„*In inferioribus arcis et domini generalis habitationibus* — In primo hypocausto — In secundo — in tertio (Tapetes inauratae circumcirca; imagines in tabulis No. 7.) — In cubiculo (Tapetes laneae circumcirca).

In palatio arcis superiori — In hypocausto solutionis vicegerentis — In hypocausto secretarii — In hypocausto palatii maioris — In palatio ipso (Fenestrae vitreae magnae confractae Nro. 4. Candelabrum magnum aereum confractum Nro. 1.) — In hypocausto musicorum primo — In altero. (Ezekben a szobákban — a nagy palota kivételével — a leltár egy üvegablakot, egy ajtót, egy kemencét és egy asztalt említ.) — In reliquis habitationibus neque ianuae neque fenestrae sed omnia confracta et ablata sunt. — In conclavi inferiori (ablak és ajtórácsok vasból, egyéb szerszámok fából és vasból, vas és fa ajtó stb.) — In cella arcis prima (hordó borok és egyéb felszerelés) — In secunda (hordó borok és nagy létra).

Spectant praeterea ad provisoratum molae tres, quae omnino confractae et de novo aedificandae erunt.” (A teljes szöveg közölve: Erd. Orsz. Eml. V. 1879. 205–208.)

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése János Zsigmondról: „Aedificia Albae spectabilia erexit, Palatia principalia, quae antea ob antistitem negligentiam arcta angustaque uidebantur, in decentem laxitatem splendoremque redegit, picturis doctissimis parietas intra forisque illustravit; belli simulacris, urbium oppugnationibus, apothegmaticis emblematicis; triclina, caenationes cubiculaeque ornavit, laquaearia aurato opere, sculptilibusque rosis distinxit: superbissimis aulaeis peristromaticisque omnia habitacula uestiuit: prorsus ut regiae magnificentiae decus, cum summa sapientia coniunctum uel in ipsis aedificiis perspicere liceat.” (I. 1876. 112.)

Szamosközy Báthory Andrásról: „. . . ruinas palatiorum restituere, dissolutos imbrices supplementis reficere.” (II. 1876. 27.)

Szamosközy egyéb feljegyzései a palotáról: „Principale palatium non contemnenda elegantia primum ab Episcopis Transilvanis quorum sedes dudum fuit, postmodum a Joanne secundo rege, Principe Transilvaniae excultum, ad occasum hybernum spectat, angulumque urbis late occupat. Huic templum imminet et ardui aedificij et molis, Michaeli primori angelorum dicatum.” (p. 26.) — Az 1603-i ostrom leírásában a palotáról szóló részletek: „Forte enim per id tempus Africus vehementior, et veris intemperie et incendio increbescens, raptum ex abiignis tegulis fomitem, nihil suspicantibus Germanis, in aulae principalis portam intra muros, pineis tectam scandulis dejecit. Illa correpta, validam flammam, in suprema proximarum aedium quae, Isabellae Reginae palatia appel-

lantur, citissime promouit. Consterat hic incendium obiectu summi templi testaceis inbricibus tecti, nisi turris tota aula temploque sublimior, ab Isabellianis aedibus auide excepisset cladem.” (p. 39–40.) – „. . . atque praeter haec aulae quoque Principalis postica ianua et Michaeliana Georgianaque porta, alijque passim loci, non tam spe superandi, quam obsessorum vires distrahendi, multa variaque contentione ac vehementia oppugnati sunt.” (p.52). SZAMOSKÖZY III. 1877. 26, 39, 40, 52.)

A XVI. századi gyulafehérvári építkezésekből in situ semmi sem maradt; csupán csak a székesegyház legújabb restaurálásakor (1970-es évek) került elő egy kettős félköríves ikerablaknak (20. kép) a töredéke (mérete 37×73×40 cm), amely befelé fordítva oldal-kölként volt befalazva Hunyadi László szarkofágjába. Stílusa az alvinci palota faragványaira emlékeztet.

Irodalom: KŐVÁRI 1866. 305–306. (történeti adatok). BALOGH 1934. 148 (a kolozsvári mesterek tevékenysége Gyulafehérvárt). 1935. 25, 1940. 546, BIRÓ 1941. 83. BALOGH 1943. 90–91., 1953. 48. FLOCA, O.: Regiunea Hunedoara, Ghid turistic, Deva, 1957. 478–479. BALOGH 1961. 343. 1964. 343. 1970. 239. 1973. 241.

Gyulafehérvár, városi házak (időrendben).

Bachkay Miklós püspök háza, utóbb Thatai Jánosnak, a Sz. Miklós kápolna rektorának háza. 1503. (BALOGH 1943. 253.)

Lázói János telegdi főesperes háza, utóbb a kápolnájában lévő oltár (altar piarum animarum) rektorának a háza. 1512. (uo. 253–254.)

Megyericsei János kolozsi főesperes kertés háza, római feliratos kövekkel. XVI. század eleje. (uo. 254.)

Thordai Salathiel dobokai főesperes kertés háza, római feliratos kövekkel. XVI. század eleje. (uo. 254.)

Sz. Anna kápolna káplánjának háza. 1524. (uo. 254.)

Stephanus Taurinus háza.

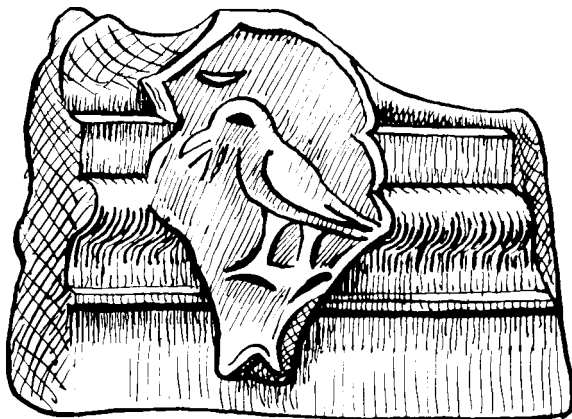
1519. S. Taurinus Stauromachia című művének utószavát így keltezi: „Aedibus nostris Albae Juliae pridie Nonarum Martii. Anno Graciae M.D.XIX.”

Tövisi János telegdi főesperes háza.

1526 máj. 26. Gyfnehérvár. Gosztonyi János püspök Tövisi János főesperes kérésére megerősíti Perényi Imre kiváltságlevelét, amelyet Tövisi házára adott: „super quadam domo lapidea in contigua vicinitate Capellae Sanctae Annae Matris Mariae versus septemtrionem in hac urbe nostra capitulari.” (Egyháztört. Emlékek a magyarországi hitújítás korából. I. 1902. 207–208.)

Wolphard Adorján főesperes, püspöki vikarius (?) háza.

Ablak vagy ajtóparkány töredéke, tagolása: keskeny lemez, syma, széles lemez; közepén lófejes címerpajzs, mezejében szőlőfürtöt (?) tartó madár. 1520–1530 körül. Mész-kő, mérete 29×43×12. Lelőhelye: a vár. A címerképhez hasonló címer volt a Lázói ká-

Gyulafehérvár, párkánykőtöredéke. 1520–1530 körül.
Gyulafehérvár, Múzeum.

polna homlokzatának bal szélén (BALOGH 1943. 78. kép). Az utóbbi címer pedig valószínűleg Wolphard Adorján főesperes püspöki vikarius címere (BALOGH 1943. 206–207, 235). Nem lehetetlen, hogy a keret-töredék Wolphard gyulafehérvári házából származik.

Országház

1549. dec. 29. A marosvásárhelyi országgyűlés végzése, melyben sérelmezi a káptalani levéltár katonai megszállását, hangsúlyozván, hogy a levéltárhoz, (mely a székesegyház tornyának boltozott helyiségében volt) „Domus tamen vicinalis sit dominorum Nobilium Regni.” (Erd. Orsz. Eml. I. 1975. 296.) – Ez feltehetőleg előzőleg egyházi épület volt.

Préposti palota

1553. máj. 3. Sopron. Verancsics Antal vallomása: „Idem testis dixit, quod cum frater Georgius hospitaretur in ejus Albae Juliae praepositurae domo. . .” (THEINER, A.: Vetera monumenta slavorum meridionalium. II. Zagreb, 1875. 40.)

1582. febr. közepe. A gyfehérvári jezsuita residentia visitatioja: „habent commodam habitationem, quae olim fuit domus praepositi, templum tamen non nihil distans” – azaz az egykori domonkos templomtól. (Fontes I. 1911. 222.)

1583. A jezsuiták megkapják a prépostság kertjét a Sz. György kapuval szemben. (l. a 66. lapon.)

Giorgio Blandrata háza.

1574. júl. 12. Gyfehérvár. Pierre Lescalopier: „Le 12 de Juillet le sieur Blandrata docteur medecin et 1-er comseiller du prince nous festoya dilitieusement avec musique long de disner.” (Studi și material de istorie medie. IV. 1960. 454.) – Blandrata tanácsuri tisztségéről: TRÓCSÁNYI 1980. 26, 103/140, 281/843.

1584. Franco Sivori genovai nemes 1590-ben írt Memorialeja gyulafehérvári tártózkodásáról: „Et il Lunedì seguente fui convitato dal Signor medico Blandrata consigliere di Sua Altezza in casa sua ad'un sontuoso banchetto, in quale furon anche convitati li Signori Stefano e Gabriello Battori, cugini del Principe, che parlavano bene italiano.” (PASCU, Ș.: Petru Cercel și Tara Românească. Sibiu, 1944. 190.)

1591. ápr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve az elhunyt G. Blandrata háza „in theatro civitatis”, melyet a fejedelem Simone Gengának adományozott. (BALOGH J.: Varadinum. Kézirat. 1978.)

Giovanandrea Gromo Blandrata lengyelországi és erdélyi működéséről, valamint jelleméről: „Compendio della Transilvania. Apulum. II. 1946. 198–199.

Irodalom: Dr. N. IGNA: Un medic italian la Alba-Julia in secolul al XVI-lea. Apulum. II. 1946. 399.

Castillio lapicida háza

1569. júl. 2. Gyfehérvár. János Zsigmond adomány levelében említve. (Adattár 76. 1.).

Zalatnai pénzváltó olaszok háza

1577. ápr. 7. Wladyslawów. Báthory István Báthory Kristófhhoz: „Irtanak az Zalatnay olazok is nekwnk az haz feleol, kyt mi nekik Feyervarot attunk wolt miert hogy lattiwk wala, hogy annakwl semmikeppen nem lehetnek, holot amykor be jwttenek onnan vagy keneseot vagy araniat hozthanak be egiebeoue nem volt wolna io, hogy zallottanak wolna vele. . .” – „Kegyelmed tarcha megh eoket benne, mind addig, mig abban az tiztben leznek, mert mys csak vgy attwk nekyk hogy addig meeg abban az zolgalatba leznek, biriak azt az hazat.” (VERESS 1944. 71–72.) – 1574-ben – Pierre Lescalopier szerint – a zalatnai aranybánya bérlői „Jacomo Grisoni Venetien” és „Fausto Guai Romain”. (op. cit. 850.)

Turbulya Tamás festő háza

1579. nov. 1. Gorod vára. Báthory István lengyel király Turbulya Tamás képírónak (pictori nostri), aki öt hosszú ideig udvarában lengyel földön is szolgált. Czegán előnévvel nemességet adományozott, ezen kívül adómentes házat Gyulafehérvárt a Téglá utcában *Apadi István és Útőkezü János* szomszédságában és Borpatakon (promontorium) egy szőlőt. (LEHOCZKY T. közlése a vásárosnaményi Eötvös család levéltárából. Századok. 1880. 834.) – A román festészet kezdetéről szóló tanulmányban Toma Turbulea (Turbulya) néven. (Művészettört.Ért. 1956. 85.)

Ház a fejedelmi palota mellett.

1581. szept. 1. Kvár. P. Szántó István P. Claudio Aquaviva jezsuita generálisnak: „Patres degunt in domo quadam aulae principis coniuncta.” (Fontes II. 174.)

Szeben városának háza

1583. márc. 30. Niepolomice. Báthory István király a szebeni magistrátusnak, – mivel az országgyűlések miatt gyakran kell neki Gyfnehérvárt tartózkodni –, egy házat adományoz: „integram domum intra muros praefatae civitatis Albensis Transylvaniae, in vicinitatibus domorum Egregii quondam Gregorii Doczi et Archidiaconatus de Küküllő, olim canonicaem”, melyet egykor János Zsigmond *Monaki György*nek adományozott, annak halála után pedig visszazállt a fiscusra. (VERESS: Doc. II. 1930. 246.) – Veress szerint a ház első tulajdonosa Martinuzzi volt, utána a fiscusra szállt. (VERESS 1944. II. 224.)

Dóczi Gergely háza

1583. máj. 30. Niepolomice. Báthory István oklevelében említve Dóczi Gergely háza a falakon belül a küküllői főesperesség háza és a szebeni magistratus háza szomszédságában. (uo. 246.)

A küküllői főesperesség háza

1583. márc. 30. Niepolomice. Báthory István király oklevelében említve a küküllői főesperesség háza a falakon belül Dóczi Gergely háza és a szebeni magistratus háza szomszédságában. (uo. 246.)

Külföldi követek fogadására rendelt ház

1584. Franco Sivori genovai nemes Memorialeja (1590) gyfnehérvári tartózkodásáról: „dove mi fu assegnato per me e per miei gentil’homini una bona casa, solita di servire per li ambasciatori.” (PASCU, S.: Petru Cercel și Țara Românească. Sibiu, 1944. 185.)

Kovacsóczy Farkas kancellár háza

1584. Franco Sivori genovai nemes Memorialeja (1590) erdélyi útjáról: „E perchè per lettere, sendo in Valachia, havevo già prima fatta stretta amicitia col Signor Volgango Chovachiochij, Gran Cancelliero e terso presidente del Regno, persona di grandissima autorità e prudenza versata molto tempo nelli studij di Padova, e che possedeva benissimo la lingua italiana, fui visitato de esso e convitato l’indomani a banchetto in casa sua privatamente. . .” (PASCU op. cit. 1944. 185.)

1589. ápr. 5. Alba Julia. Báthory Zsigmond oklevele: „Donatio Egregij Joannis Kowachoczij super domo lapidea Albensi.” (O.L.F. I. Gyfnehérvári Kápt. Orsz. Ltár. Erd. fejed.

kancellária. II. Liber Regius Sig. Báthory. 407.) – Kérdés, hogy azonos-e Kovacsóczy Farkas házával, mely a várban volt a fegyvertár és Bánfi György háza szomszédságában. (SZÁDECZKY L.; Kovacsóczy Farkas. Bp., 1891. 70.)

1590. aug. és okt. Kovacsóczy Farkas végrendelete: „az fehérvári házat ha vagy az fejedelem, avagy ki utánam cancellarius leszen kívánja tőlek [gyermekei gyámjától], jó aron adjak oda és az pénzét tegyék az gyermekek summájához.” A végrendeletben említve: „Könyves ház”, a kincsek „az bótban”, és az „ebédlőház”. (SZÁDECZKY: i. m. 65, 66.)

1598. Joannes Bongarsius feljegyzése a Gyulafehérvárt látható római feliratos kövekről: „In aedibus cancellarii Wolfgangi Kowachoczii.” (SCHWANDTNER II. 1746. 880.)

Kovacsóczy Farkas 1540 körül született Erdélyben. Forgách Ferenc pártfogoltja. 1562–1571-ben Itáliában, Padovában tanult, majd visszatérése után Forgách mellett títár. 1572–1574-ben ismét Padovában az ifj. Báthory Istvánnal. Utána Krakóban Báthory István király mellett az erdélyi kancellária titkára. 1576-ban visszatér Erdélybe, 1581-ben Báthory Kristóf egyik végrendeleti végrehajtója. 1583-ban a hármaskormánytanács tagja, 1585-től kancellár. Báthory Zsigmond 1594-ben kivégeztette. Itáliai tanulmányairól, rendkívüli műveltségéről, irodalmi munkásságáról, levelezéséről, a neki dedikált könyvekről: SZÁDECZKY L.: Kovacsóczy Farkas. Bp., 1891. 82–91; VERESS E.: Matricula et acta. I. Padova. Bp., 1915. 68, 76–77, 206–213; VERESS E.: Matricula et acta. Bp., 1941. 196, 201, 211, 574–575; A magy. irodalomtört. bibliográfiája. I. Bp., 1972. 319; RMNY. I. 786. lap (a nyomtatványok felsorolása). Szamosközy neki ajánlotta az erdélyi római régiségekről írott művét (Analecta lapidum. Padova, 1593) és verset írt címeréről. Gyulafehérvári palotájában „könyves ház” volt. 1584-ben P. Ferrante Capeci így nyilatkozott róla: „parla italiano cosi come nativo; ha ritenuto l’habito italiano insin’ a questo Natale.” (Fontes II. 1913. 59.) Hasonlóképpen írt róla Possevino: „ch’egli essendo stato lungamente in Italia, et havendo praticato coi migliori, et essendo anco stato a Vostra Santità ambasciadore a nome del re, ha pure veduto la grandezza dell’ingegno di molti, et la frequenza de’ migliori popoli della christianità si grande et si unita in una fede.” Kovacsóczy tisztségeiről: TRÓCSÁNYI 1980. 30.

Bartholomaeus Olah háza

1585. ápr. 3. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond megerősíti Bartholomaeus Olah adományát, mely szerint házát „in suburbio Albensi” a jezsuitáknak adta. – 1585. júl. 20. a jezsuiták beiktatása a házba „in platea Nagybódogasszony nuncupata”, melyet Barth. Olah végrendeletileg nekik hagyott. (Adattár. 67.)

Bánffy György háza

1589. ápr. 5. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond adománylevelében említve Bánfi György háza a várban Kovacsóczy háza szomszédságában. (SZÁDECZKY: i. m. 70.) Bánffy György udvari főkapitány 1572–1575; 1575-ben tanácsúr (TRÓCSÁNYI 1980. 24.).

Simone Genga fejedelmi fundátor háza

1591. ápr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond Simone Gengának adományozza az elhunyt Blandrata orvos házát „in theatro civitatis Albensis”, Kolozsvári Gábor fejedelmi titkár háza és Ambrosius Hyppolitus pharmacopol háza szomszédságában. (BALOGH J.: Varadinum. Kézirat. 1978.)

Kolozsvári Gábor fejedelmi titkár háza

1590. ápr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve Kolozsvári Gábor háza „in theatro civitatis Albensis” S. Genga házának a szomszédságában. (uo.)

Ambrosius Hyppolitus pharmacopol háza

1591. ápr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve Ambrosius Hyppolitus pharmacopol háza „in theatro civitatis Albensis”, S. Genga háza szomszédságában. (uo.)

Apaffi Miklós szállása

1591. Kiss János szerződése, melynek értelmében Gyulafehérvárt épülő házát nov. 24-én átadja Apaffi Miklósnak [Apaffi Gergely fiának] élethossziglan. (O.L. Erd. Fiscalis Ltár. F 234. I. Fasc. 25. A.) Apaffi Miklós tanácsúr, Küküllő megyei főispán (TRÓCSÁNYI 1980. 23.).

Báthory Boldizsár háza

1594. Szamosközy István feljegyzése: „Bátori Boldizsár mikor az uj házát az prépostház ellenében építette Fejérváratt, a boltása néki szakadt, tizenhat kék darabontnál többet opprimált.” (IV. 1880. 41.)

Pietro Busto udvari zenész háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond zenészt Pietro Bustot megerősíti a neki adományozott ház birtokában: „integram domum suam lapideam in platea Olasz utcza vocata, intra muros civitatis huius Albensis, in vicinitatibus domorum ab una Generosi Ioannis Baptistae Musto magistri chori musicorum nostrorum, parte vero ab altera nobilis Francisci Kovach in comitatu Albensi Transsylvaniae existenti habitam ab Egregio Nicolao Zolyomi in rationem nostram emptam, a nobisque eidem Pietro Busto donatam.” (VERESS: Doc. IV. 1932. 216.) – Busto 1595 jan. 21-én kelt jelentésében említi a gyfehérvári római régiségeket. (Tört. Tár. 1878. 970.)

Kolozsvár város háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond fenti adománylevelének a hátára jegyzve: „Fejérvári házhoz való.” (Kvár város levéltára. Fasc. IV/104. – VERESS: Doc. IV. 1932. 217.) Vagyis Busto háza utóbb Kolozsvár tulajdonába került.

Zólyomi Miklós háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve egregius Nicolaus Zolyomi háza: „in platea Olasz utca vocata, intra muros civitatis Albensis”, melyet a fejedelem megvásárolt és Pietro Busto-nak adományozta. (VERESS: Doc. IV. 1932. 216.)

1633. aug. 29. Rákóczy György oklevele *Zólyomi Dávid* notaperéről, melynek során az egyik tanú Perneszi Erzsébet vallja: „Mikor még Zoliomi uram kezénél nem volna Gyalu vára, egykor itt Fejérvárat maga házánál lévén . . . azt hallottam . . .” (Erd. Orsz. Eml. IX. 1883. 361.) – A Zólyomi családnak ez az újabb háza nem azonos a fentemlítetttel.

Johannes Batista Musto (Mosto) udvari zenész háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond adománylevelében említve: „In platea Olasz utca vocata, intra muros civitatis huius Albensis, in vicinitatibus domorum ab una Generosi Ioannis Baptistae Musto magistri chori musicorum nostrorum.” (VERESS: Doc. IV. 1932. 216.)

Kovach Ferenc nemes háza

1595. máj. 8. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond oklevelében említve Busto háza szomszédságában „parte vero ab altera nobilis Francisci Kovach” háza az Olasz utcában. (uo. 216.)

Pompeio Panichi, utóbb Dominico Panichi háza

1595. jún. 20. Gyfehérvár. Instrumentum, quo Sigismundus princeps domum certam Albae cum iure regio donat Pompeio Panichi. (Fontes V. App. VI. No. 125.)

1596. aug. 16. Litterae pro domo dominici Panichi empta a collegio Albensi. (uo. No. 134.)

Petrus Bailla de Keoreosbanya pixidarius háza

1598. febr. 18. Gyfehérvár. Báthory Zsigmond gyalogpuskásának Petrus Bailla de Keoreosbanyának a házát „extra muros huius civitatis nostrae Albensis in platea Teowis uca vocata” felmenti mindennemű adó alól. (VERESS: Doc. V. 1932. 143.)

Kochis Pál háza

1598. febr. 18. Báthory Zsigmond oklevelében említve „domus . . . Pauli Kochis auri-gae nostrae” a falakon kívül a Tövis utcában. (uo.)

Keresy Péter gyalogpuskás háza

1598. febr. 18. Gyfehérvár. A Báthory Zsigmond oklevelében említve „domus . . . Pet-ri Keresy peditis nostri pixidarii” a falakon kívül a Tövis utcában.(uo.)

Bodonyi István kincstárnok háza

1598. máj. 1. Gyfehérvár. Mária Christierna oklevele arról, hogy Stephanus Bodoni thesaurarius „domum et curiam suam nobilitaren vicinam collegii Albensi” eladta a jezsuitáknak ötszáz forintért. (Fontes V. 1921. App. VI. No. 180.)

1599. máj. 1. Gyfehérvár. A káptalan oklevele arról, hogy Stephanus Bodonyi eladta ötszáz forintért a jezsuitáknak „Domum suam Albensem, collegio Patrum Societatis Jesu contiguam.” (uo. No. 213.)

Praefectus regni háza

1598. Joh. Bongarsius feljegyzése a római feliratos kövekről, amelyek láthatók „Ad aedes praefecti regni.” (Schwandtner I. 174. 879.) A ház gazdája valószínűleg Jósika Istvánnal azonos (TRÓCSÁNYI 1980. 181, 337.).

A lovassági parancsnok háza

1598. Joh. Bongarsius feljegyzése a római feliratos kövekről, amelyek láthatók „in aedibus praefecti equitum.” (uo. 880.) A ház gazdája talán Sibrik Gáspár udvari főkapitányal azonos. (TRÓCSÁNYI 1980. 339.)

Kornis Gáspár palotája

1600. ápr. 8. Róma. Giovanni Mocenigo követ a velencei dogenak: „et che in Albai-ua haveva tolto [Mihály vajda] al Cornis, che fu quello che tradi il Cardinal Bathori, un bellissimo palazzo, et appropriatolo alla sua medesima persona per sua habitatione.” (VERESS: Doc. VI. 1933. 77.)

Kornis Gáspár huszti főkapitány volt. 1577-ben a vár kapuját építtette (I. a VIII. Közleményben, A H. 1980/2.) 1594-ben is ezt a tisztséget töltötte be. (VERESS: Doc. IV. 1932. 67.) Egyéb tisztségei: 1575 máramarosi alispán, 1595–1601 tanácsur, 1599-ben főgeneralis. (TRÓCSÁNYI 1980. 30.)

Geszthy ház

1607. okt. 5. Gyfehérvár. Rákóczy Zsigmond Szamosközy Istvánnak adományozta Fehérvárt az ún. Geszthy házat. (SZAMOSKÖZY I. tört. maradványai. I. Bp., 1876. VIII. lap.)

Valószínűleg Geszthy Ferenc generális, dévai kapitány háza volt, aki 1595-ben halt meg.

Gálffi ház

1627. jan. 18. A török követséget Gyulafehérvárt a „Gálffi házban” szállásolták el. (Erd. Orsz. Eml. VIII. 1882. 76.) – Ez a ház feltehetőleg a XVI. század utolsó negyedében Gálffi Jánosé volt, Báthory Zsigmond egykori nevelőjéé, akit 1594-ben kivégeztek.

Szamosközy István történetíró háza

1607. okt. 3. Gyfehérvár. Rákóczy Zsigmond fejedelem Szamosközynek adományozta az ún. Geszthy házat. (Szamosközy tört. maradványai. I. 1876. VIII. lap.)

Szamosközy itáliai, padovai tanulmányairól, műveiről, közöttük régészeti kiadványáról (Analecta Lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum. Patavii, 1593.) l.: VERESS E.: *Matricula et Acta*. Bp., 1941. 211, 273–274, 574–575.

Szamosközy régészeti műve megírására a gyulafehérvári antik gyűjtemények (Megyericei János, Várday Ferenc, János Zsigmond, Báthory István, Kovacsóczy Farkas stb. gyűjtései) ösztönözhatték. Munkáját Kovacsóczy kancellárnak ajánlotta 1593. febr. 20-án.

Bocskay István Szamosközyt a gyfehérvári káptalan levéltára egyik konzervátorának és országos történetírónak nevezte ki. Bocskay végrendeletében 2000 forintot hagyott a kolozsvári konvent jövedelméből történeti műve kinyomtatására. Szamosközy 1598-ban már erősen előrehaladt a munkájában (uo. VIII. lap).

A főurak házai

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése az 1603-iki ostromkor támadt tűzvészről: „Inde deinde velut e sublimi torridae turris culmine dejectum in inferiora malum, omnes magnatum domos ob tegulas ligneas concipiendo ignj obnoxias, populando peruasit tam repentino impetu, ut mirum fuerit, nec interualla longiuscula aedium, nec vicorum laxitatem ullam remoram ad cohibendum ignem praestare potuisse.” (III. 1877. 40.)

A polgárság házai

A gyfehérvári polgárság építkezéséről eddig még nem került elő adat, a város története sincs feldolgozva. Némi tájékoztatás szolgálhat azonban Báthory Zsigmond keltezetlen oklevele (1590-es évek), amely közli a bírák és az esküdt polgárok névsorát: „Stephanus

Nyrew, Martinus literatus notarius, Jacobus Chizmazia, Jonas literatus, Martinus Mezaros.” (Latin formularium. XVI. század vége. Kvár, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ms. 999. fol. 27^v–28^v.)

Gyulafehérvár, nagy templom (székesegyház), sírkövek (XVI. század)

Források és irodalom: VETT 1697 = Johannes Georgius VETT kézírata a sírkő-feliratokról, amelyeket 1696. szept. 28–29-én jegyzett le. (Kvár, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár. Ms. 977. Napló 1697-ből. –FASCHING 1743=FASCHING, F.: Nova Dacia. Claudiopoli, 1743. –SZEREDAI 1791=SZEREDAI, A.: Collectio continens tabulas vetustorum et recentiorum monumentorum, quae in templo Albae olim Juliensi nunc Carolinensi in Transilvania sunt fueruntque locata. Albae-Carolinae, 1791. – KŐVÁRI 1866.–BALOGH 1943. – ENTZ 1958 = ENTZ G.: A gyulafehérvári székesegyház. Bp., 1958.

Megyericsei János kolozsi főesperes sírköve. 1507. (elpusztult.)

A sírkő felirata: VETT 1697. FASCHING 1743. 55–56. („negro incisa marmorii.”) BARABÁS M.: Megyericsei János kolozsi főesperes. Erd. Múz. 1907. 115–121. BALOGH 1943. 249–250. ENTZ 1958. 171.

Várdy Ferenc püspök sírköve 1524. (elpusztult.)

A sírkő felirata: VETT 1697 (közli a sírkő köriratát: „Episcopus Ecclesiae Albensis Transylvaniae: Franciscus de Kis Varda.” és az epitaphium verset). KŐVÁRI 1866. 279. BALOGH 1943. 350–351. ENTZ 1958. 242, 271.

Statileo János püspök sírköve 1542.

Felirata és irodalom: BALOGH 1943. 251. l. 170 kép. ENTZ 1958. 168, 214.

Címeres sírkő töredéke. XVI. század első fele. (elpusztult.)

A címerben ágat tartó madár és N T betűk. Hasonló címer egy párkány töredéken (l. a 81–82. lapon) és a Lázói kápolnán. A Wolphard címerhez hasonlít.

Irodalom: SZEREDAI 1791. 37. ENTZ. 1958. 173.

Martinuzzi György síremléke 1552. (elpusztult.)

Sírkőlap Martinuzzi címerével. A címerpajzs felső mezejében holló, alsó mezejében unicornis, a pajzson mitra és kardinális kalap; a címer alatt felirat (SZEREDAI 1791.25.):
MORIENDVM EST OMNIBVS

1552

Helye: az 1826-i leltár szerint: „Ad columnam chori ex parte Evangelii lapis sepulchralis in quo haec sunt sculpta: Moriendum est omnibus 1555.” (ENTZ 1958. 214.)

Megrendelője Ascanio Centorio szerint I. Ferdinánd: „Al Frate Giorgio . . . fu pur al fine data stanza nella chiesa d’Albagiulia, ove da alcuni Suoi amici portato, fu posto in

una sepoltura di pietra in mezzo la nave maggiore della chiesa – appresso a quella del Re Giovanni Uniade Corvino, – ch'in l'ultimo a spese di Ferdinando l'have fatto ponere il Castaldo.” (CENTORIO, A.: Commentarii della Guerra di Transilvania. Velence, 1565. 148.)

Említi Giovanandrea Gromo 1565-ben: „tre seulture de fino marmo sottilmente intagliate l'una d'Huniade, l'altra di Gio. Sepusco, padre del Re presente, poi quella del Cardinale fra Giorgio.” (Apulum. II. 1946. 175.)

Irodalom: SZEREDAI 1971. 25. KÖVÁRI 1866. 279. ENTZ 1958. 172. Korunk. 1968. 1261. (Kazinczy Ferenc feljegyzése a helyéről, valamint Bitay Árpád feltevése arról, hogy a XIX. század elején a padlózat felemelésekor a föld alá kerülhetett.)

Kendi Ferenc és Antal síremléke. 1558. (Részben elpusztult.)

Kőszarkofág volt, amelyből két rövid oldallap maradt fenn, beillesztve a Hunyadi szarkofágokba; újabban ezekről leválasztva külön vannak a falba illesztve.

Kendi címeres töredék (66. kép): a címerben F & A K betűk, jobb szélén növényi ornamentikával díszített (65. kép). Anyaga mészkő. Mérete 48×75×19 cm.

Kendi Ferenc erdélyi vajda pecsétje közölve: VERESS E.: Izabella királyné, Bp. 1901. 363.

Maszkos töredék, közepén két egymásra helyezett pajzs, a felsőben félig emberi, félig állati arc. Anyaga mészkő. Mérete 49×76×14 cm. Megjegyzendő, hogy a két dombormű stílusa nem azonos, aligha tartózhattak egy síremlékhez.

A vajdai tisztséget Kendi Ferenc 1553-ban kapta I. Ferdinándtól Dobó Istvánnal együtt. Mindkét Kendi tagja volt a helytartói illetve a fejedelmi tanácsnak. Antal 1542–1551, 1556–1558, Ferenc 1542–1548, 1556–1558. Mindkettőt 1558-ban kivégezték. (TRÓCSÁNYI 1980. 20.)

Irodalom: SZEREDAI 1791. 34. (már akkor a Hunyadi szarkofágokhoz voltak illesztve). VERESS E.: A Hunyadiak síremlékei és Csataldo. Magyarország Műemlékei. I. 1905. BALOGH 1934. 134. BIRÓ 1941. 93. ENTZ 1958. 214. l. 183 kép.

Sírkő-töredék 1558 (Gyulafehérvár, Múzeum)

Sírkő maradványa, egyszerűen profilált keret szegélyében antiqua betűs felirat. Anyaga mészkő. Mérete 22×53×6 cm. Felirata (feloldva a ligatúrákat) AE ANNO 1558 I DIES.

Izabella királyné (†1559) síremléke

Kőszarkofág (67. kép), fedőlapján az elhunyt fekvő alakja, lábánál címere négyelt pajzsban; homlokfalán dombormű az irgalmas szamaritánus történetének a jeleneteivel (Lukács evangéliuma 10. 30–37). Anyaga kemény mészkő, Kővári és Bágyuj szerint szürke márvány. Mérete 69×215×112 cm; a felső rész magassága 45–49 cm. Valószínűleg a másik hosszú oldalra vagy a rövid oldalak egyikére volt felvéve Csáky Mihály epitaphium verse.

1565. Giovanandrea Gromo feljegyzése: „un humil deposito della Regina Isabella in un cantone il piu scuro della Chiesa.” (Apulum, II. 1946. 175.)

1605. jún. 12. Kassa. Bocskay István levele Thurzó Györgyhöz: „Az Gyula Fejérvári Szentegyházban eltemetett böcsületes személyeknek sírjainak feltörése, Hunyadi Jánosnak, Ivatskonak, János király Fiának s az édes Anyjának tagjai és csontjai kihányása. . . Mindezeket penig az ő felsége vezéri és hada hadnagyi jelenlétében cselekedték az ő felsége Ország oltalmára bocsátott vitézi.” (ECKHARDT S.: Rimay János összes művei. Bp., 1955. 299.)

Irodalom: FASCHING 1743. 55. SZEREDAI 1791. 24, 49. KŐVÁRI 1866. 278. VERESS E.: Izabella királyné, Bp., 1901. 486 (közli Csáky Mihály epitaphium versét). ÉBER L.: Erdélyi szobrászati emlékek. Művészet. VIII. 1909. 182 (a Zápolya síremlékek egy mester művei, olasz és német hatás mutatkozik rajtuk; talán lengyel eredetűek). DIVALD K.: Magyarország művészeti emlékei. Bp., 1927. 189, 206. képpel. PÉTER A.: A magyar művészet története. II. 1930. 14. 1. képpel. BALOGH 1934. 148. 1940. 560. (német hatás mellett helyi hatások, talán kolozsvári munka), 555. képpel. BIRÓ 1941. 43. BALOGH 1956. 313. ENTZ 1958. 168. BALOGH 1964. 357. Istoria I. 1968. 420. BALOGH 1973. 247. BÁGYUJ L.: A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása. Korunk. 1978. 12. sz. 1039, 1040.

Dávidnak, Izabella királyné étékfogójának sírköve. XVI. század 3. negyede. (Elpusztult.)

Címeres sírkő lap, címerében hattyú. Felirata:

GENEROS . . . LAO . . . DIVAE . . . GINAE
PA . . . DAPIFER . . . DAVID
SBC PRO MEM

Irodalom: SZEREDAI 1791. 38. ENTZ 1958. 173.

Varkocs Tamás bihari főispán sírköve 1566. (Elpusztult.)

Felirata:

HIC. IACET. AN. . . . IM. PANNONIAE. THOMAS.
DE. STEMMATE. VARKOTZ.
NON. MINVS. HIC. PATRIAE. PACEM.
STVDIOSVS. AM . . .
. . . ENT. MONVMENTA. DVORVM. MARTE.
POTENS. CONSTANSQVE. FIDE. SPECTA. . .
ET. PIETATE. GRAVIS. CVNCTANDO.
RESTITVIT. REM.
IVDICII. DIVES. . .
NITA. . . DICERE. PAR. . . VS
. . . TAMEN, IVSTVM. SOLIVS. AB. CRE.
PEPENDIT.
POSTERITAS. MOERET. LVGETQVE. SILESIA.
NIOPSIAE. AT.

VIRTVTIS HONOS. ET. FAMA. MANEBIT.
IN. AEVVM.
MOLLITER. OSSA. CVBENT. SVPERA. MENS.
GAVDEAT. AVLA.
VIVIT. NICOLEOS. HAERES VIRTVTIS.
AVITAE.

Irodalom: SZEREDAI 1791. 41. KÖVÁRI 1866. 279. ENTZ 1958. 172.

Krisztina asszony sírköve. 1570. (Elpusztult)

Felírata:

INDITA TELLVRIS CHRISTINA · P . . .
GO · BVDAE
HOC RECVBO · STEPHANI NVPTA
PUDICA . . . . OS
VIX · BENE · QVINQVE · MEI LACHESIS
COMPLEVERAT AEVI
LVSTRA FERA . . . . CVM MEA
FATA · MAN . . .
FEB. II. 1570.

Irodalom: SZEREDAI 1791. 31. ENTZ 1958. 172.

János Zsigmond fejedelem síremléke. 1571.

Kőszarkofág (68. kép), fedőlapján az elhunyt páncélos alakja. Mindkét hosszoldalán dombormű csatajelenettel; négy sarkán szárnyas géniuszok dombormű faragással. A fedőlap alsó végében címer, ágaskodó oroszlán, az elhunyt két oldalán egy-egy félig előbúvó angyal (VII. Közl. 1980. . . . 1.) Anyaga kemény mészkő, Kővári és Bágyuj szerint szürke márvány. Mérete 84X220X96 cm; a felső rész magassága 62. cm.

Az egykori epitaphium vers közölve: Archiv des Vereins für Sieb. Landeskunde. N. F. Jakab II. 1888. 94.

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése a temetési pompáról: „Vbi in Basilica urbis maiore, ad tumbam peruentum est, quae e regione arae maioris ad sinistram sita est, habito peractoque panegyrico corpus terrae redditum est. . .” (I. 1866. 118.)

Irodalom: FASHING 1743. 55. SZEREDAI 1794. 23. KÖVÁRI 1866. 278. ÉBER L.: A Hunyadiak tumbája. Arch. Ért. 1904. 332–340. ENTZ 1958. 168. l. 186 kép. SEBES-TYÉN 1963. 73. lap 40. kép. BÁGYUJ L.: A gyulafehérvári székesegyház helyreállítása. Korunk. 1978/12. 1039 (a dombormű a hadadi csatát ábrázolja), 1040 (új helye a Várday kápolnában, ahol a tumba mindkét domborműves oldala látható).

János Zsigmond tanácsosának sírköve. 1574. (Elpusztult.)

Felirata:

CONSILIAR. DD IOANNIS SECVNDI RE
GIS. . . ANNO AETATIS SVAE
SVPRA. . . ANNO MDLXXIII IVNII
DIE XXIII HORA III POMERIDIANA
ALBAE IVLIAE

Irodalom: SZEREDAI 1791. 27–28. ENTZ 1958. 172.

Báthory Miklós sírköve. 1576. (Elpusztult.)

Epitaphium

Nicolai Bathorei, Generosae Indolis
Pueri, filii illustrissimi Principis Cristophori
Bathorei, Vayvodae Transilvaniae, qui
Obiit anno M D LXX VI. Aetatis suae
IX. die Junii ultimo.

Hic jacet eximiae puer indolis, ortus ab alto
Stemmate Bathoridum, nomine Nicolaus.
Sarmatiae Stephanus Rex est huic sanguine junctus,
Dacicus est pater est Vayvoda Christophorus,
Bocskaianae generosae parens Elisabethe stirpis;
Huic tamen brevis haec vita caduca fuit.

Irodalom: VETT 1697. SZEREDAI 1791. 49.

Giczi (Ghyczy, Géczy) János kormányzó síremléke. 1588. (Elpusztult.)

Sírkő töredéke, felirata:

. . . ANNIS · GICZI . . . ANSILVAN . . .
AC · PATRIS · D . . . FELIX . . .
SVMMA . . .

Ghyczy tisztségei: 1572 váradi vicekapitány, majd főkapitány, 1585–1588 kormányzó, 1585–1580 tanácsur. (TRÓCSÁNYI 1980. 27.)

Irodalom: BOD Péter: Hungarus Tymbaules. Nagyenyed 1764. 50. SZEREDAI 1791. 42. KÖVÁRI 1866. 279. ENTZ 1958. 173.

Vitézi sírkő XVI. század 2. fele.

Kőszarkofág fedőlapja (71. kép), rajta fekvő alak, hosszú dolmányban, köpenyben, tol-
las süvegben, jobbában buzogány, bal keze kardján nyugszik. A sírkő alsó része csonka. Ré-

János Zsigmond fejedelem sírmléke (háttoldal). 1571. Gyulafehérvár, székesgyház, Várdy kapolna.

gebben tévesen Hunyadi János sírkövének tartották. A sírkő alsó végén kőfaragójel (70. kép). Anyaga: mészkő, mérete 191×88 cm.

A mesterjegy a Seres család jegyéhez hasonló, de nem azonos vele. Mindazáltal a hasonlóság alapján feltételezhető, hogy a Seres-műhelyből, vagy legalábbis Seres János köréből származik.

Irodalom: 1. Seres János címszó alatt: *Ars Hungarica* 1974. 373. Továbbá: KŐVÁRI 1866. 278. (nem Hunyadi sírköve). ENTZ 1958. 140. l. 184. kép. BALOGH J.: Késő renaissance kőfaragó műhelyek. *Ars Hungarica*, 1974. 372–373. Korunk (Kvár) 1968. 1260–1261. (Bitay szerint Bocskay István síremléke 1608-ból).

Bocskay Erzsébet sírköve. 1581. (Elpusztult.)

XVII. század 2. fele. Bethlen Farkas feljegyzése: „Eodem (a nagy templomban) antea conditi sunt. . . Elizabetha Bocskai demortui Principis [Bocskay István] soror eademque Christophori [Báthory] Principis uxor.” (BETHLEN F.: *Historia de rebus Transilvanicis*. VI. Cibinii, 1789. 494.)

Gabriel Literatus de Kolosvar fejedelmi titkár síremléke. 1591. (89. kép). Elkallódott.

A sírkő bal széle és jobb alsó sarka hiányzott. A széles sírkő-táblát cannelurás pilaszterek keretelték, a mezeje közepén címer, felette és alatta feliratok. A címer feletti felirat kiegészítve Vett 1697. évi feljegyzésével:

EPITAPHIVM GABRIELLIS LITERATI DE KOLOSVAR
SECRETARII ILLVSTRIS · PRINCIPIS · DNI · D · SIGIS-
MVNDI BATHORI TRANS · ET SICVUL[ORVM] . . .

A címer két oldalán: MEMENTO MORI

A címer alatt újabb felirat:

HOC GABRIEL TVMVLO PROPE PIGNORA CHARA QVIESCVNT
FRANCISCI ET MEMBRA TENELLA SARAE
[CLAR]VS ET CVNCTIS FVIT IN SERVIRE PARATVS
..... AGENS INTEGRITATE FIDE
..... SERERE PISSIME IESV
QUANDO ..... ANTE TRIBVNAL ... ER
OBDOR [MIVIT] ..... [DO]MINO ANNO :: :
ANNO M D LXXXXI ...
CATHERINA ZEGEDI RELICTA
THOMAS AC GEORGIVS FR(ATRES) ...

Kolozsvári Gábor Báthory István familiariusus volt, 1573-ban Padovában tanult (VERESS E.: *Matricula et acta*. Bp., 1941. 83.) Tisztségei: 1567–1572-ben a nagyobbik kancellária irnoka (TRÓCSÁNYI 1980. 192.); 1575-ben kancelláriai titkár (uo. 185.); később Báthory Zsigmond titkára lett.

Valószínűleg ugyanehhez a családhoz tartozott Joannes Literatus Kolozsvári camerarius Thordensis, akinek a nevét az 1590. dec. 20-án kelt oklevél említi.

Gabriel Literatus sírköve 1931-ben a székesegyház déli kereszthajójában volt több darabban, akkor fényképeztem; 1969-ben már nem találtam, Entz Géza sem említi könyvében (1958). A sírkövet Vett kézírata említi, de már akkor (1697) is töredékes állapotban lehetett. Darabjai feltehetőleg a székesegyház 1907–1916 évi restaurálásakor kerültek elő.

Irodalom: VETT 1697. SZEREDAI 1791. 50. (tévesen 1581-es évszámmal).

Kovacsóczy Farkas kancellár síremléke 1594.

1590. aug. 3. Gyfehérvár. Kovacsóczy Farkas végrendelete: „temessenek el ott, ahol helt csináltattam neki [a holttestnek], Fejérváratt, a koporsót is kőből csináltassák meg, amint én elrendeltem volt, kinek jegyzését megtalálják; Gienga is az én barátom jobban elejekbe tudja adni.” (Tört. Tár. 1893. 56.)

1591. okt. 25. Gyfehérvár, Kovacsóczy Farkas kancellár végrendelete: „Testemet mikor annak ideje lezen, aggiak meg az ew annianak a földnek. Az mellij rakot sijrt Feijeruarat a templomban chinaltattam, kyben ijmmar a zegen Aniammal Egnehanian feköznek oda tegiek, kőből chinaltassanak kijwöl valami memoriat chak illien Inscriptioual

Volffgangus Kouachoczy iaceo hic cum
meis, quis fuerim si bene quid egi, scient
posterii.”

(Kvár, Akad. Ltár., régebben Erd. Múz. Levéltár, br. Bálintitt levéltárban Kovácsóczy eredeti végrendelete. — Kelemen Lajos közlése.)

A síremlékről egyéb feljegyzés nincsen, kérdés egyáltalán, hogy elkészült-e.

Irodalom: SZÁDECZKY L.: Kovacsóczy Farkas, Bp., 1891. 76. (a síremlék tervezője Genga).

Lenczies Györgynek és feleségének Szenfalvi Annának síremléke. 1594. (Elpusztult.)

A síremléket Lenczies György fiai, Mihály és Gábor állították szüleiknek. Feliratai:

MOLE. SVB. HAC PROBITATE. NITES,
PIETATE. GEORGI.
LENTZIES. CUM. CASTA. CONIVGE.
PONE. IACES
HIC. DOMINAE. ILLA. VIRO. PARITER.
VIXERE. FIDELES.
AMBO, IN. LEGE. PII. CONSERVERE.
DEI.
HVIVS. ET. AETERNOS. SVPERAVIT'
VITA. CATONES.
IN. PATRIAM. PIETAS. IN. DOMINVMQVE
FIDES. (A felső mezőben.)

GEORGIO. LENCZIES. ANNAEQVE. SZENFALVAI.
PAREN. DESIDERAT.
AETATE. IN. SENILI. DEFVNCT.
MICHAEL. ET. GABRIEL. MOESTISSI. FRATRES.
POSVERVNT. A. D. 1594.
VIXIT. PATER. ANNOS. 63. GENITRIX.
ANNOS. 55 OBIERVNT.
PATER. VI. MATER. VERO. XXXI. DIE.
MENSIS. MAY. 1593. (Az alsó mezőben.)

Lencsés György tisztségei: 1581 előtt Báthory Kristóf feleségének Bocskay Erzsébetnek az udvarmestere, 1587–1593-ban kincstári számvevő. Fia Gábor 1587-ben a kisebb kancellária írnoka. (TRÓCSÁNYI 1980. 332, 368, 392.)

Irodalom: SZEREDAI 1791. 14. KŐVÁRI 1866. 279. (1593-as évszámmal). ENTZ 1958. 172. (sajtóhibából 1549-es évszámmal.)

Báthory Boldizsár (†1594) castrum doloris-a. 1599.

XVI. század eleje. Szamosközy István feljegyzése: „Curaverat etiam [Báthory András 1599-ben] sepulcrum Balthasari Bathorio fratri fabricandum, quem quadriennio ante Sigismundus Princeps, in nova arce, quae ad Zamosum [Szamosújvár] est, indicta causa necaverat, eiusque ossa Cardinalis Albam transferre solemnibus exequiis destinaverat, ut ex infami, ignobilique sepulcro erutum de integro in conditorium Bathoriorum Principum inferret, ac quae posset, pro tempore iusta fratri germano persolueret. Id monumentum ligneum quidem, sed artis ministerio in apsidem laqueatum aliasque figuras eleganti opere formatum erat. Totum sepulcri aedificium atro holoserico panno indutum erat, quod per seriem argentei clavuli, in eum usum conflati, materiae adstringebant. Hos clavos Andreas Princeps, uti ocium quodammodo in negocium verteret, ac fraternae pietati deditum officium faceret, ipse suis manibus beneficio malleolorum, monumento ligneo ordinatim incuciebat, totosque dies ei solum negotio vacabat. Miserabili instabilitatis rerum humanarum documento, ferale monumentum fraternis ossibus parans, in quo paucis post diebus magno cum fortunae ludibrio ipse qui fecerat, conderetur.” (II. 1876. 279–280.)

Báthory András Báthory Boldizsár tetemeinek ezüst koporsót csináltatott, amelybe utólag öt temették el. L. a feljegyzést 99. lapon.

Johannes Baptista Musto (Mosto) síremléke. 1596. (Elpusztult.)

Felirata Johannes Georgius Vett 1697. évi feljegyzése szerint:

„Nobili Johanni Babtistae mastro Veneto
Serenissimi Transylvaniae Principis Sigismundi
Chori Praefecto: Altima marito et Petrus
Angelus Musitanus socero dilectissimo

Et desideratissimo moerentes re . . . erunt
Vixit annos, menses huius Saeculi MD XC VI.”

Mosto gyfnehérvári madrigáljait 1978-ban hanglemezen kiadták. (G. B. Mosto: Il primo libro de' madrigali. Hungaroton. SLPX. 11867.) Múveit méltatta: BARLAY Ö. Sz.: G. B. Mosto gyulafehérvári madrigáljai. Magy. Zene. 1975. 173–182.

Báthori András síremléke 1599.

1599. dec. 14. Gyfnehérvár. Valentin Walawski, Mihály vajda kozák kapitánya Tharowski Andrászt értesíti Báthory András temetéséről. (VERESS: Doc. V. 1932. 365.) – 1599. dec. lengyelországi jelentés Báthory András haláláról és temetéséről. (uo. 368.)

1599–1600. Joannes Daraki jelentése: „Corpus Cardinalis magna pompa tempore comitiorum, una cum capite, quod ante allatum reliquum corpus duabus hebdomadis erat a Siculis abductum, sepulturae mandavit, in sepulcro argenteo, quod reliquijs Balthasaris Bathory pro quinque millibus florenorum extruxerat.” (HURMUZAKI, E.: Documenti privitóra la Istoria Románilor. III/1. Bukarest, 1880. 432. VERESS: Doc. V. 1932. 368.)

1600. Jezsuita jelentés: „Caput Albam allatum et in nostro templo asservatum, eosque dum reliquum corpus iussu vaivodae [Mihály vajda] adveheretur, 24. Novembris capiti aptatum, subcollantibus regni senatoribus, in maius templum delatum et terrae mandatum est. Prosecutus etiam funus vaivoda facem accensam gestans, et iustis (quae Reverendissimus electus episcopus Demetrius Napragii, octo ex nostris sacerdotibus praesentibus peregit) interfuit. Pompa fuit pro tempore magnifica, quae Hungaris maxime lachrymas excivit.” (Fontes V. 1921. 74.)

1600. ápr. 8. Róma. Giovanni Mocenigo követ a velencei dogénak: „Che haveva voluto vedere [Mihály vajda] la sepultura del Cardinal Bathori, la quale era due braccia solamente lontana da quella del fu Cardinale Sigr Georgio, che fu già ammazzato dal Sigr Palavicino.” (VERESS: Doc. VI. 1933. 77.)

XVII. század eleje. Szamosközy István feljegyzése: „e minori aede, in augustius templum elatum, ac fornicato conditorio Albae Juliae illatum, ad VIII. Kalendas Decembres. Tumuli vice, monumentum e materia non ineleganter fabrefactum, quod ipse Cardinalis ad Balthasari fratris funus decorandum, ut supra memoravimus, destinaverat, sepulturae inpositum est.” (II. 1876. 369–379.)

Báthory András és Boldizsár kenotaphiuma: Wartenburg (Varmia tartomány), egykori ferences templom, Sz. Antal kápolnája. Állította a felirat szerint Báthory András 1598 szeptember havában. Közölve: VERESS E.: Lengyelországi adalékok. Bp., 1896. 34–46 lap, képpel.

A gyulafehérvári sírkövek pusztulása

Bethlen Farkas (XVII. század 2 fele) feljegyzése az 1601. évi pusztításról: „sepulchra non solum privatorum, verum etiam Principium et regum aperuerunt. . .” (BETHLEN F.: Hist. de rebus Transylvanicis. V. Cibinii, 1789. 32.)

1605. jún. 12. Kassa. Bocskay István levele Thurzó Györgyhöz a gyulafehérvári síremlékek feltöréséről. (L. 82. lapon.)

Gyulafehérvár, jezsuita templom, sírkövek

Báthory Kristóf castrum doloris-a. 1583.

1583. márc. 24. Gyfehérvár. Jelentés Báthory Kristóf temetéséről: „In templo Divi Stephani, olim coenobio fratrum Dominicanorum, nunc Jesuitarum proprio, in eius scilicet sacrario Castrum doloris, in quadrata forma, panno nigro circumcirca una cum tecto pensili acuminato obductum, candelis cereis atris undique stipatum, confectum ea nimium forma, quam hic ex opposito depinximus. Parietes itidem templi ex utroque latere pannis nigris obducti et insignibus Principis, ac carminibus in laudem demortui compositis ornati.” (VERESS: Doc. II. 1930. 243.) – Ugyanebben a jelentésben közölve az a vers, amelyet a palotában egy apród az elhunyt nevében elmondott (244.)

1583. márc. 24. Gyfehérvár. Jelentés Báthory Kristóf temetéséről: „Tumba autem intra monumentum, quod in parte sinistra templi subtus terram testudinis instar est excitatum cum hastae fragmentis, clipeo exuviisque militaribus illata quiescit.” (VERESS: Doc. II. 1930. 245.)

Báthory Kristóf síremléke.

1583. okt. 20–nov. 12. Báthory István számadáskönyveiben feljegyzések a síremlék szállítási költségeiről. Erre a célra 1500 forintot irányoztak elő, 29 szekér és 124 ló vitte a síremlék darabjait, azaz 25 négylovas, 4 hatlovas szekér. (VERESS E.: Báthory István lengyel király udvari számadáskönyvei. Bp., 1918. 187, 197, 200–201, 211.)

1584. jún. 18. Danzig. Wilhelm Block szobrász levele Danzig város tanácsához, amelyben megírja, hogy a király (Báthory István) testvérének (Báthory Kristófnak), az erdélyi fejedelemnek a síremlékét elkészítette és fel is állította (da ich es auch aufgesetzt). „Soll Euer Ehrbarem Radt ich unterdienstlichen nicht vorhalten, demnach Ihrer Kön. Mt. ich in Anfertigunge ihres gottseligen Herrn Brudern, Fürsten weilandt in Siebenbürgen Epitaphii undt Begräbnuss ein zeitlang gedienet undt immer nach endtlicher Vollendunge desselbigen Werks aus Siebenbürgen, da ich es auch aufgesetzt, an die Kön. Mt. widerumb mit genugsamer Kundschaft meyner Vorrichtunge kommen, undt von hochgedachter Kön. Mt. Allernädigst abgefertiget bin worden, als habe ich nach solchem abgerichteten Werke undt gnädigster Abfertigunge dieser Löblichen Stadt undt E. Ehrb. Radt. meine geringe, iedoch getrewe Dienste nach dem Vermögen, dass mir der Allerhöchste in meyner Kunst und Handthabunge mitgetheilet, anzutragen. . .” Aláírás: „Wilhelm Block Steinhawer.” (VERESS: Doc. II. 1930. 304.)

Willem von dem Block Mechelnben született, Königsbergben és Danzigban működött, a svéd királynak is dolgozott. Meghalt 1628-ban. (THIEME, U.–BECKER, F.: Allg. Lexikon der bild. Künstler. IV. Leipzig, 1910. 123–124.)

1584. dec. 31. Grodno. Báthory István levele az erdélyi hármastanácshoz: testvérének Báthory Kristófnak a síremlékéhez vas rácsot rendelt Gedanumban (Danzigban). Eddig Tasnádra érkezett, onnan vitessék Gyfehérvárra. (VERESS 1948. 237.)

1585. máj. 12. Niepolomice. Báthory István végrendelete: „Deinde apud Magnum procuratorem propriae pecuniae meae restant florenorum octo millia, quae exponantur tem-

pore sepulturae in eleemosynam pauperum et sepulchri praeparationem, quod simile fiat sepulchro fratris mei nuper per me Albae erecto.” (VERESS 1944. II. 300.)

XVI. század vége. Szamosközy István feljegyzése: „Ei [Báthory Kristóf] Stephanus Rex Poloniae, frater non magis corpore quam animo coniunctissimus, monumentum insigne sane et magnificum, paucisque uel Italiae uel Germaniae postponendum in aede minore Albae ponendum curauit.” (I. 1876. 211.)

1622. máj. 13. Gyulafehérvár. Bethlen Gábor megbízza Alvinczi Péter kassai prédikátort, hogy szobrászt szerezzen neki elhalt felesége, Károlyi Zsuzsanna sírelmének a kifaragására. „Az Bathori Kristof monumentomának formájára hasonlót akarunk czinaltatni.” (Orsz. Levéltár. – Bethlen kiállítás, 1980.)

*

Az Adattár folytatása (H–Zs) megjelenik a VIII. Közleményben, az *Ars Hungarica* 1980/2. számában.

Sisa József

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI ROMANTIKUS KASTÉLYÉPÍTÉSZETHEZ

A hazai romantikus építészet mindezeideig a magyar művészettörténet kevésbé feldolgozott területe, ezen belül a korszak kastélyépítésze eddig – ha lehet – még inkább elkerülte a kutatás figyelmét. Az emlékek számbavétele sem történt még meg, a jelentősebb épületekről is csak szórványosak és esetlegesek adataink.

Jelen tanulmányunk célja hat nyugat-magyarországi megye, Fejér, Győr-Sopron, Komárom, Vas, Veszprém és Zala megye romantikus kastélyainak bemutatása és elemzése. A nagyobb kastélyokon kívül tárgyaljuk az említett országrész kúriáit, illetve néhány világot is. Bár ezek az emlékek kívül esnek a kastélyépítészet szorosan értelmezett műfaján, közös tartalmi és formai jegyek indokoltá teszik e három rokon épülettípus együttes vizsgálatát.

Minthogy tulajdonképpen ez az első kísérlet a hazai romantikus kastélyok egy viszonylag nagyobb csoportjának szisztematikusan áttekintésére, már az emlékek pusztán bemutatását, néhány velük kapcsolatos alapkérdés tisztázását, a tárgyalat alkotásának vázlatos összefüggésbe állítását is nyereségként könyvelhetjük el. Hiányosságai ugyancsak a vállalkozás ugyanezen jellegéből fakadnak: több kiegészítés lesz még szükséges, az sem kizárt, hogy egyes adatok némileg módosulni fognak, esetleg néhány további épülettel fog bővülni a bemutatandó emlékek köre. A kutatás előrehaladtával ez elemzés teljesebbé válhat, idővel nagyobb összefüggésekre derül majd fény.

NAGYSZABÁSÚ KASTÉLYOK

Vizsgálatunkat a nagyméretű, igényes külső és belső kialakítással rendelkező kastélyokkal kezdjük, amelyek a kor építészetében kulcsszerepet játszanak.

A későklasszicizmus emléke a *fehérvárurgói* (Fejér megye) Károlyi-kastély, egyes részleteiben azonban már a romantika szellemét idézi fel.

Magát a birtokot 1823-ban adta zálogba Perényi Imre Károlyi Györgynek, aki véglegesen 1853-ban szerezte meg az uradalmat.¹ A kastély építése 1844-ben kezdődött id. Heinrich Koch (1781–1861) bécsi építész tervei szerint, aki a Károlyi család más megbízásainak is leget tett.² A Bécsben élő Kochot Fehérvárgón Ybl Miklós képviselte; az építkezés vezetésén kívül, különösen a munkálatok késői szakaszában, számolhatunk a

fiatal építész önálló tervezői közreműködésével is.³ 1849-ből fennmaradt több számla, amelyeket a kastélyon dolgozó mesteremberek nyújtottak be; az elvégzett festő- és mázoló munkák között a torony és a kapusház kifestését is feltüntették,⁴ ami arra utal, hogy ekkor épületünk már készen állt.

Az U-alakú, cour d'honneurös, klasszicizáló architektúrájú kastély bal oldalszárnyában kapott helyet a kápolna, amely fölött egy körülbelül harminc méter magas torony emelkedik. Ezt a tornyot eredetileg felül mellvéddel és hangsúlyos sarokelemekkel látták el, amint ezt a korabeli ábrázolásokon láthatjuk.⁵ Ezzel a mellvédes-fiatornyos toronylezárással találkozunk a nagyhörccsökpusztai Anna-váron, amely nem sokkal később, 1852 és 1855 között épült Ybl tervei alapján; ez a rokon motívum is valószínűsíti Ybl tervezői közreműködését a fehérvárurgói kastélyon. A magas torony megbontja az épület szimmetriáját; ez a klasszicista kastélyokon egyébként szokatlan elem a romantikus épületek kedvelt motívuma lesz, a tornyok iránti előszeretet végigkíséri korszakunkat. Az épület jobb oldalszárnyának külső oldalán fémvázás-betétes, oszlopos veranda látható, amely mértéktartó, de gazdag kiképzése romantikus formanyelvet mutat.⁶

Az építtető, gróf Károlyi György (1802–1877) a reformkorban tevékeny politikus volt, Széchenyi barátja, a mérsékelt főrendi ellenzék tagja.⁷ Szimpátiájáért a szabadságharc ügye iránt 1849. aug. 11-én éppen fehérvárurgói birtokán vették őrizetbe és innen vitették Pestre.⁸ Csurugói kastélya a magyar későklasszicizmus egyik utolsó példája, kortárs a első nagy romantikus kastélyainknak.

A Szombathely közelében fekvő *Vépen* (Vas megye) nagyméretű, négyszöget bezáró, középkori eredetű várkastély állott,⁹ amelyet gróf Erdődy Sándor 1846–47-ben romantikus stílusban átalakíttatott.¹⁰ Az átépítés Johann Romano (1818–1882) bécsi építész tervei szerint történt, a munkálatokat ifj. Woita Donát vezette.

Az épületet fogazott mellvéddel látták el, kialakítása várszerű; ezt az angol nyelvű szakirodalomban „castellated”-nek nevezik. Korai emléke a hazai romantikus kastélyépítésznek, az 1848 előtti időből csak két másik nagyméretű, hasonló stílusú kastély ismeretes: az oroszvári (volt Moson vm.; Rusovce) Zichy-kastély (1841–44), melyet Franz Beer tervezett, valamint az Alois Pichl tervei alapján átépített nagyugróci (volt Bars vm.; Vel'ké Uherce) Keglevich-kastély (1845–50).¹¹

A Kálóztól délre fekvő *Nagyhörccsökpusztát* (Fejér megye, közigazgatásilag Kálózhoz tartozik) a szabadságharc előtti években gróf Zichy Ödön bírta.¹² (Zichy Jenő testvére volt, akit 1848. szept. 30-án Görgey Lórávnél felakasztattott.¹³) A korábban legelőnek használt terület¹⁴ Zichy Ödön unokatestvérének fia, Zichy Pál¹⁵ örökölte. A főúr Ybl Miklóst bízta meg az itt építendő kastély terveinek elkészítésével.¹⁶ A tervek és a költségvetés 1852-ben már megvoltak, további alaprajzi vázlatokon pedig az épületen dolgozó iparosok aláírásával feljegyzéseket találunk 1855 októberéből, amelyek a kastély elkészültére utalnak.¹⁷ Az épületen talán további módosítást is végeztek Weber Antal tervei alapján.¹⁸ A kastély az Anna-vár elnevezést kapta bizonyára Zichy Pál felesége, Kornis Anna neve után, akivel a főúr 1854-ben házasodott össze.

A hosszan elnyúló tömeget képező, bonyolult konfigurációjú kastély nagyrészt elpusztult; a fennmaradt alaprajzokat és archív fényképeket, valamint az Ybl Ervin által közölt tervrajzot összevetve megállapíthatjuk, hogy az épület elülső fő része kis módosítással az

eredeti elképzelés szerint valósult meg. Az Anna-várra jellemző a mozgalmas tömegkialakítás: a magas, fogazatos torony, laposszögű oromzattal lezárt, kiugró rizalitok, sokszögű fülkék változatos, aszimmetrikus egységet alkotnak; ugyanakkor a szögletes ki- és beugrások kubusos-mértánias jelleget kölcsönöznek az épületnek. A külső egységes gótizáló-romantikus részletképzést nyert. A belső földszintjén boltozott termek, nagyobb csarnokok helyezkedtek el, az emeleten kisebb helyiségek nyíltak.

A nagyhőrsöki Anna-vár eddigi ismereteink szerint az első nagyléptékű magyarországi romantikus kastély, amely nem korábbi épület felhasználásával készült, amelynek kialakítását tehát nem befolyásolta előtte itt álló kastély alaprajzi elrendezése, tömege, vagy részletformái. Ennek a ténynek is tudható be, hogy az Anna-vár szakít a barokk és klasszicista kastélyok ortodoxiájával, a főhomlokzat – középrizalit – oldalszárnyak sémáját a kötetlen változatossággal cseréli fel. Az épület egyike Ybl legsikerültebb romantikus alkotásainak, egyéniességben és kvalitásban későbbi, hasonló stílusban készült kastélyai (mint például a tápiósági, a fási vagy a zombolyai) sem múlják felül.

Vörösváron (volt Vas vm.; ma Rotenturm, Ausztria) korábban középkori eredetű kastély állott, az Erdődy család birtokába 1532-ben került.¹⁹ Az épületet rossz állapota miatt, esetleg csak részben, lebontották.²⁰ Az új, romantikus stílusú kastélyt Weber Antal építész tervezte, az épület 1862-re készült el.²¹ A munkákkal kapcsolatban egy múlt századi elbeszélő leírja, hogy a kastély „Wéber, az ismeretes pesti építész tervei szerint s felügyelete alatt épült, s csaknem kizárólag hazai iparosok szerelték fel. A gróf be is vésette mindnyájának nevét egy réztáblába, melyet a kápolnába a falhoz erősítettek, s melyen az is meg van említve, hogy a vörösvári község ingyen adta az építkezéshez a szükséges meszet.”²² Az igényes kialakítású kastély felszerelésében Lotz Károly festő, Weber Antal sógora is résztvett: az épület elkészülte után, 1863-ban az ajtók fölötti lunettákba vászonképeket festett, illetve Erdődy István budapesti palotájából a későbbiek folyamán több Lotz-kép került Vörösvárra.²³

A kastély alaprajza nagyjából szabályos négyzet, amelyhez hátul másik, keskeny épületrész kapcsolódott. A masszív főépület lehangsúlyosabb eleme a főhomlokzat bal sarkán emelkedő lapostetejű, háromemeletes torony, amelynek legfelső szintjét körbefutó loggia élénkíti. A jobb oldalrizalitot lépcsősen elhelyezett árkád koronázza, az épület közepén ötíves, felül kőrácsos árkád, fölötte az emeleten terasz látható.

Az épület megjelenésében a románkor és a velencei reneszánsz világát idézi, némi móros beütéssel. Ha egyáltalán be lehet sorolni valamelyik stílusáramlatba, a félköríves nyílások meghatározó jelenléte, a felidézett építészeti korok alapján talán leginkább a német nyelvterületen elterjedt „Rundbogenstil”-hez kapcsolhatjuk. Kvalitásos, invenciózus alkotás, a romantika korszakának egyik legeredetibb emléke. Jellegzetes, loggiás tornya igen hasonlít az ugyancsak Weber által épített galántai (Galanta) Eszterházy-kastély tornyához.

Az épületbe belépve boltozott, oszlopokkal tagolt, tágas előcsarnokba jutunk. A földszinten található a kastély kápolnája, az I. emeleten az ebédlőből lehet kijutni a balkonra. „(A vörösvári kastély) jellege a nagyszerűség. A szobák magasak, az arányok szélesek, a tagozatok diszítványai szintoly súlyosak, a mily gazdagok” – idézi fel a látottakat

Pulszky Ferenc. Leírása szerint a termekben különféle régiségeket és fegyvereket őriztek, a toronyban az értékes levéltár kapott helyet.²⁴

Az épülethez nagy angolkert és vadaskert csatlakozik, amely „több helyütt kilátást enged a körülfekvő hullámos völgyekre, melyeknek háttérét a láthatáron halványan kéklő stájer havasok képezik” – írja Pulszky. „A parknak egyik fénypontja egy óriási hársfa. . . Nemkevésbé érdekes egy fenyves, hol a fák a kedvező talajban óriási magasságra egyenesen nyúlnak fel.”²⁵

A kastély a 20. században többször is gazdát cserélt. 1924-ben belseje nagyrészt kiégett, a hátsó épületrészt lebontották. Ma állapota rossz.

Az építtető, gróf Erdődy István (1813–1896)²⁶ apja halála után, 1859-ben jutott a vörösvári birtokhoz, tehát az építéshez nem sokkal az örökség megszerzése után kezdett. A főrendiház tagja volt, több magas rangot viselt.

Weber Antal (1823–1889),²⁷ a vörösvári kastély tervezője és kivitelezője Bécsben tanult építészet, az Akadémián Pietro Nobite tanítványa volt. A szabadságharc bukását követően elsősorban vidéken tevékenykedett, több kastély építését ill. átépítését hozzák kapcsolatba nevével (Vörösvár, Galánta, Sárosd, Gyöngyös stb.). 1867 után főleg Budapesten működött, nagyszámú alkotásait tartózkodó reneszánsz stílus jellemzi.

Mikospusztán (Vas megye, közigazgatásilag Mikosszéplakhoz tartozik) „ős időktől fogva. . . egy jókora, szálas tölgyes erdő s ennek közepén egy dús forrásokkal bővelkedő szép hegylejtő állott” – emlékezik meg a Vasárnapi Ujság egy 1866-os írása. „E helyet szemelte ki néhány évvel ezelőtt b.(áró) Mikos (Ede) építendő kastélya számára. Akadályt nem ismerő kitarással és szorgalommal, roppant földhordásokkal és nagy költségekkel, a soha nem lakott pusztá vadonban a legkellemesebb lakóhelyek egyikét varázsolta elő.”²⁸

Az elbeszélés szerint tehát az építést 1860 körülre tehetjük, a jelenlegi kastély helyén nem állt korábbi épület.²⁹

A kastély alaprajza szabálytalan U-alakú, az egyemeletes épületet magas nyeregtető zárja le. A kastélyépület két homlokzatra komponált: a főhomlokzatot bástyaszerűen kiképzett, háromszintes középrizalit uralja, amelynek földszintjéhez vasos, csúcsíves kiképzésű kocsibehajtó kapcsolódik; a hosszú baloldali szárny tagolt homlokzatát meredek, lépcsőzetes oromzatok élénkítik. A nyílások döntő többsége egyenes záródású, amelyeket szögletes, ún. Tudor-szemöldökpárkányok hangsúlyoznak.

Az épület bal szárnyához a későbbiekben földszintes pálmaházat toldottak, illetve annak végéhez gótizáló kápolna épült. A hátsó homlokzat egyik tornyán egykor magas toronysisak állt, amelyet tűzveszély miatt lebontottak.

A belső több nagyobb helyiséget foglal magába, mint az egykori biliárdterem, a tágas ebédlő, a dohányzó, a bálterem és a könyvtár. A főlépcsőház háromkarú korlátja vasból készült. A termeket táblás parketta, egyes helyeken mozaik burkolja, több ablakot színes üveg díszített. Figyelmet érdemelnek a csúcsíves betétű ajtók, valamint a kazettás, függődíszes famennyezetek. Talán az épülettel egyidősek az ebédlőben ma is látható, nagyméretű gótizáló tálalószekrények. A kastély „berendezése pazar fényű és építőjének nagy műízlésére vall. Drága faragott bútorai, nagymértékű régi és újabb festményei egész vagyont képviselnek. Faragott szárnyajtóinak minden egyes kilincse mintázott szobrászati munka” – számol be a belsőről egy múlt század végi leírás.³⁰

Az épülettel egyidőben alakították ki az impozáns méretű angolkertet is, amelyet magas kerítés vesz körül. A már idézett, 1866-ban megjelent cikk a parkot a következőképpen írja le: „A parkban ízléssel épült egyes pavillonok vannak; a kastély előtt szép vízeséssel egy nagy halastó terül el. Igen csinos alakban és czélszerűen vannak építve a park különböző helyein álló vadászlak, istállók és kertészlak.”³¹ Az említett kerti épületek a kastélyhoz hasonlóan romantikus stílusban, azzal egyidőben készültek, még a kert főkapuját is kétoldrólól valószínűleg kis gótikus építmények fogják közre.

Az egységes külső és belső kialakítású mikosdpusztai épület jelentős romantikus kastélyunk, amelyet tervezője több kortárs nyugat-európai (pl. német) kastélyhoz hasonló szinten – még ha különösebb egyéni invenció nélkül is – alkotott meg.³² Egyes vonásaiban az angolos „cottage”-építészet hatása mutatható ki (erről a tanulmányban később bővebben lesz szó), ugyancsak angolos ízü a függődíszes, kazettás mennyezet, bár formálása kissé száraz. A kastélyépület a hozzátartozó parkkal és a változatos kerti építményekkel viszont összességében olyan homogén együtttestet alkot, amely igen ritka a magyar romantikus építőművészetben.

A *martonvásári* (Fejér megye) Brunszvik-kastély eredeti romantikus formájában egyik elsődrendű emléke a korszak hazai építészetének.³³ A martonvásári birtokot Brunszvik József szerezte meg a 18. század második felében, és korábbi épületek felhasználásával 1773–1775-ben barokk stílusú kastélyt emelt. Ezt a kastélyt egy 1861-ben kiadott könyv litografált ábrázolásából ismerjük.³⁴ A barokk épületet Brunszvik Géza (1834–1899)³⁵ 1870 körül gótizáló stílusban kívül-belül átalakította.

Az egyemeletes barokk kastély elrendezése megváltozott formában tovább él a romantikus épületen. Ez különösen akkor nyilvánvaló, ha a kastély főhomlokzatát vizsgáljuk, amely inkább utal a korábbi állapotra: a középrizalit és az oldalrizalitok elhelyezkedése, sőt még a tengelyek száma is megegyezik az átalakítás előtt és után. Ami az épület tömegét illeti, a legszembeütőbb változás felül történt: a magas barokk tetőt, amelyet a rizalitokon manzárdos kiképzés tett hangsúlyosabbá, igen lapos nyeregterő váltotta fel, amivel az épület magassági és hosszúsági arányai döntő módon megváltoztak.

A főhomlokzat kialakítása viszonylag mértéktartó: szabályosan előreugró rizalitok és mérműves mellvéddel koronázott oldalszárnyak alkotnak egységet, amelynek része a gótizáló átalakítástól nem érintett barokk templom. A tóra néző hátsó homlokzat kialakítása mozgalmassabb, zsúfoltabb, a főpákányt a romantikus átalakítást követően szeszélyes vonalú, lőréses mellvéddel látták el. Ezen az oldalon emeltek képtár és műterem céljára egy festői hatású épületet gazdag mérműves lépcsőkoriáttal, csúcsíves loggiával, valamint az ívsorral alátámasztott főpákányon nagyléptékű, fiatornyos-lőréses mellvéddel.^{35a}

Harmónikus arányai, finom, fantáziadús részletei a martonvásári kastélyt a magyar romantikus kastélyépítészet egyik legszebb, legartisztikusabb alkotásává avatják. Formavilága alapján építését az 1870-es évek helyett inkább egy-két évtizeddel korábbra tennénk; elképzelhető, hogy a romantikus átépítés korábbi eredetű mintakönyv vagy mintalap felhasználásával készült. Elegancia, artisztikum, művészi kvalitás szempontjából a martonvásári épületet a magyarországi példák közül leginkább a parnói (volt Zemplén vm.; Parchovany) Andrassy-kastéllyal rokoníthatjuk.

A martonvásári épület belső kiképzése – a fennmaradt archív felvételek tanúsága szerint³⁶ – szintén igen gondos volt. A főlépcső a középrizalitban nyert elhelyezést. A laposan emelkedő kétkarú lépcső, amelyet öntöttvas korlát kísér, egyfajta galériát képez a lépcsőházban, a lépcsőház maga ugyanakkor egy nagy előtér, pontosabban intimebb hatású hall is. Ez a lépcsőház-hall közeli rokonságot mutat az angliai kastélyok lépcsőházával, a szigetországban az Erzsébet- és Jakab-kori udvarházaktól kezdve egészen a Gothic Revival híres rezidenciáiig számtalan hasonló megoldással találkozunk. A martonvásári lépcsőház gyakorlatilag két szintet összefogó nagy ablaka, amely párjával együtt a hátsó homlokzaton szokatlanságával szembeötlő, nem kevésbé angolos reminiscenciájú. A belső helyiségek asztalosmunkája szintén gótizáló kiképzésű, a szobák famennyezete kazettás.

A kastély képtárában értékes képgyűjteményt őriztek, amely mintegy 400 darabot számlált. Jelentős a kastély mögött elterülő, változatos részleteket mutató nagy angolkert, létesítése a romantikus átépítés előtti időszakra esik.³⁷

A kastély az átépítés után nem sokáig maradt a Brunszvik család birtokában, többszörös átalakításon is átesett. Brunszvik Géza 1893-ban több mint 2 millió forintért eladta az uradalmat József főhercegnek. Ezt követően a kastély elhagyatva, elhanyagoltan állt pár évig, amikor is 1896-ban tatarozták, javították és új berendezéssel látták el.³⁸ A főhomlokzat középrizalitján ekkor alakították ki az erkélyt: ehhez az emeleti részt levágták, amely így majdnem belesimul a homlokzat síkjába, és a főpárkányt koronázó mérműves mellvéd-darabot áthelyezték, ez lett az erkély rácsa. A bal oldalrizalitot lapossá tették, nyílásait leegyszerűsítették. A martonvásári birtok hamarosan ismét gazdát cserélt, 1897-ben Dreher Jenő vette meg.³⁹ A 20. század elején a képtár épületét lebontották és a kastélyon további átalakításokat végeztek: a főhomlokzatról a kőrácsos mellvédet és a nagy vimpergát, a hátsó homlokzatról a kocsiáláhajtót eltávolították.

Nádasdladány (Fejér megye) korábban Ladány néven a Shmidigg család birtokában volt, a múlt század közepén került a nagymúltú Nádasdy család tulajdonába.⁴⁰

Egy székesfehérvári hírlap 1873. márciusában jelenti be az újságot: „Egy monumentális épülettel ismét gazdagabb leendő megyénk. Ugyanis: Linczbauer István cs. kir. udvari műépítész terve után gf. Nádasdy Ferencz ő méltósága által Nádasd-Ladányon építtetni szándékozott nagyszerű kastély építésével ismert nevű helybeli építész, Hübner Nándor bízott meg, ki azt el is fogadta. Az, hogy helyben az újabb időben épült nagyobb szerű házak, valamint az állandó színház is művezetése alatt emelkedik, elég garancia a nádasdladányi kastély építkezésére.”⁴¹ A kastélyhoz készült három tervlap dátumtalan, de Linczbauer körpecsétjét viseli, amelynek szövege a következő: „K. K. Hof-Architect Ritter St. von Linzbauer.”⁴² Az épület e tervek szerint valósult meg.

A kastély építését tehát 1873-tól számíthatjuk; 1876-ra az épület már állott,⁴³ 1878-ban a család levéltárát Agárdról ide szállították.⁴⁴

A további munkálatok még több évig elhúzódtak, bizonyára a tervező, Linczbauer halála (1880) szintén hátráltatta az épület teljes befejezését. A belső kiképzés Hauszmann Alajos (1847–1929), a később sokat foglalkoztatott eklektikus mester, műegyetemi tanár nevéhez fűződik. Önéletrajzában közreműködéséről így számol be: „az ún. Ősök terme, a rendkívül gazdag könyvtár és házikápolna részesültek [általam] művészi kialakításban.”⁴⁵ A könyvtárterem 1881-ben készült el,⁴⁶ a kastély kápolnáját pedig 1885-ben

szentelték fel;⁴⁷ ez utóbbi évszámot tekinthetjük az épület teljes elkészültének és berendezése évének.

A nagyszabású, reprezentatív hatást keltő kastély egyemeletes központi szárnyból és a főhomlokzathoz előlről merőlegesen kapcsolódó földszintes oldalszárnyból áll. Az épület mozgalmas tömege masszív bástyát, támpilléres kocsiáláhajtót, meredek oromzattal lezárt rizalitokat, hegyes tornyokat foglal magában, valóságos repertoárját adva a közép-korias elemeknek. A kissé száraz megfogalmazású, élesen metszett tagozatok a Tudor-kor világát idézik fel.

Az épület ma már részben elpusztult belsejét több részletes leírás⁴⁸ és archív felvétel⁴⁹ mutatja be. A földszinten kaptak helyet a nagyobb reprezentatív termek, mint a könyvtár, az ebédlő, az ősök csarnoka, a biliárdterem, a télikert, valamint a földszintes szárny végében a kápolna; az emeleten nyíltak a hálószobák és más kisebb helyiségek. A főkapun belépve az előcsarnokba jutunk, ahol „fehér karrarai márványba faragva – családi pantheonként – a Nádasdy-ősök legkiválóbbjainak mellszobrai fogadják a belépőt”.⁵⁰ A kastély legdíszesebb, legpazarabb kialakítású terme az ősök csarnoka, ahol a falakat a Nádasdy család történelmi nevezetességű tagjainak képe díszítette. A terem legfigyelemreméltóbb érdekessége a gazdagon kiképzett, ácsolt famennyezet, amely szabadon felfutó támíveivel és függő gyámjaival nyitott fedélszék érzetét kelti. Ez a megoldás Angliából terjedt el az európai kontinensen; klasszikus és a kortárs külföldön is jól ismert – bár kissé stilizált – példája a Sir Jeffrey Wyatville által 1823 és 1840 között újjáépített windsori kastély ún. Waterloo-terme. A terem nevét a falakon található festményekről kapta, amelyek a Napóleon-ellenes szövetség legkiemelkedőbb alakjait ábrázolják. Természetesen Angliában ez is helyi hagyományokra megy vissza, gondoljunk csak Hampton Court „Great Hall”-jának mesterművű nyitott fedélszékére, amelyet VIII. Henrik 1531 és 1536 között ácsoltatott, vagy akár szerényebb udvarházak nagy csarnokára.

Magyarországhoz közelebb is találkozunk a nádasdladányihoz hasonló, bár annál súlyosabb, gazdagabb nyitott fedélszék- és mennyezet-kialakítással: éspedig a Ferdinánd Miksa főherceg számára Trieszt mellett felépített Miramare kastély tróntermében. Az 1860-ban már álló épület belső kiképzését Julius Hofmann végezte.

E rövid kitérő után térjünk vissza a nádasdladányi kastélyhoz. Mint már említettük, az ősök termén kívül a könyvtárterem berendezését is Hauszmann Alajos tervezte. A család mintegy 25 000 kötetet számláló könyvtárát a falakat körben beborító csúcsíves stílusú üveges könyvszekrényekben helyezték el. (Később könyveket vittek át a kastély keleti tornyába is.) A többi termet igen változatos módon rendezték be: „Képviselve van itt minden stílus a nehéz ónémet faragású-bútoroktól a legtisztább francia különlegességig. Egyes termekben az olasz-, német-, francia renaissance bútorainak remekbe készült darabjaival találkozunk. . . hogy aztán megnyugodjék a szemünk az empire- és modern angol berendezésű bútorok tömörebb, egyszerűbb formáin”.⁵¹ Az épületben ezenkívül számos festményt és műtárgyat őriztek.

Említést érdemel a kastélyhoz kapcsolódó nagy kert is, amelyet az 1870-es években létesítettek.⁵² A nádasdladányi igen jelentős angolkert, amelyben a hazai növényfajták mellett sok egzotikus növény is helyet kapott. A parkban tavat is létrehoztak, rajta sziget, partján kis mesterséges vízesés volt; a fák közt grotto és más kerti építmények hú-

zódta meg. A századforduló után pár évvel született leírás⁵³ megemlékezik a szakemberről, aki a kert kialakítását irányította: Kálmán János, a korán elhunyt jeles főkertész. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a nádasdladányi könyvtárban ekkor viszonylag frissen publikált kertészeti szakkönyvet is őriztek, éspedig Abel, Lothar: Garten-Architektur (Wien, 1876) c. művét.⁵⁴

A kastély építtetője és tulajdonosa, gróf Nádasdy Ferenc (1842–1907)⁵⁵ sokoldalú arisztokrata volt, aki magas rangjának megfelelő társadalmi funkciók betöltése mellett szenvedélyes vadász és nagy sportember volt, valamint gazdasági intézmények igazgatásában is részt vállalt. Ő létesítette a Magyar Tudományos Akadémia irodalmi jellegű Nádasdy-alapítványát.

Linzbauer István lovag (1838–1880)⁵⁶, a tárgyaló kastély tervezője tanulmányait Bécsben végezte, az 1860-as évektől Pesten működött. Jelentősebb művei, mint a Haaspalota (1872), amely egykor a Vörösmarty téren állt, vagy a Dunaparton épült háromemeletes ház, (Bp. I. Bem rakpart 4.) amely gróf Andrássy Gyula számára készült (1875 körül), neoreneszánsz és neobarokk stílusban fogantak.

Hübner Nándor (1833–1886),⁵⁷ a nádasdladányi kastély kivitelezője, székesfehérvári építőmester volt. Mint ahogy a korábban idézett újsághír tanúsítja, több épület kivitelezési munkáit vezette Székesfehérváron, így például a városi színházét.

A nádasdladányi Nádasdy-kastély a nagyobb hazai romantikus kastélyok közül az egyik utolsó, vastagabb tömegformálásában, kissé száraz részleteiben az eklektika szellemét idézi. A hetvenes évek elejétől egyre-másra épülnek a nagy, gazdagon formált eklektikus kastélyok; az 1871-ben megkezdett, barokkosan hullámzó kernyesdi Kendeffy-kastély a Hátszeg völgyében, amely Lukse Fábri Béla tervei szerint épült,⁵⁸ vagy a német reneszánsz elemeket mutató Ybl-féle ókígyósi (ma Szabadkígyós, Békés m.) Wenckheim-kastély (1875–1879)⁵⁹ kortársai a nádasdladányi épületnek.

KISEBB KASTÉLYOK, KÚRIÁK

A továbbiakban először azon épületek csoportját tekintjük át, amelyek a romantika gótizáló-későközépkori modorában készültek, illetve átalakításuk vagy bővítésük gótizáló stílusban történt.

1840 körül épült Milkovich Zsigmond kúriája *Kisigmádon* (Komárom megye).⁶⁰ Az egyszerű, későklasszicista ízlésű építmény mellett magas, lőréses mellvéddel torony emelkedik, amely már a romantika felé mutat.

A *Mihályiban* (Győr-Sopron megye) álló Dőry-kastély⁶¹ helyén 15. századbeli udvarház emelkedett. 1567-ben egykorú források már castellumról, várkastélyról emlékeznek meg, amely várkastély négy saroktoronnyal és fallal körülvett udvarból, keleti oldalán egyemeletes lakóépületből állt. A 18. század közepe táján alakították ki a főhomlokzat szimmetrikus, középrizalitos formáját. Ez a négyzetes alaprajzú, középkori eredetű várkastély 1860-ban vagy az azt követő években került Dőry Miklós tulajdonába, aki ezután a homlokzatokat romantikus formában átépítette és a belsőben is radikális átalakítást végzett.⁶² 1969 és 1974 között korábbi épületrészek kibontásával ill. rekonstrukciójával

a kastélyt helyreállították, jelenleg a keletre néző főhomlokzat mutatja romantikus arculatát.

A lépcsőzetes oromzatú, nyolcszögű pillérekkel szegélyezett rizalit, amelyből Tudor-íves főkapu nyílik, valamint a kétoldalt húzódo, füles szemöldökpárkányokkal hangsúlyozott ablakok szerény, de finom kiképzésben részesültek.

A Mihályiban álló épülethez a *somlószőlősi* (Veszprém megye) Zichy-kastély mutat közelebbi rokonságot. Eredeti formájában a 18. században építették,⁶³ a múlt században a család oroszvári ágának a tulajdonában volt.⁶⁴ A kastély romantikus átalakítását, a stílusjegyek figyelembevételével, az 1850-es vagy 60-as évekre tehetjük. Az átépítést általában Zichy-Ferraris Emanuel (1808–1877) személyével, a pompás oroszvári kastély átépítőjével hozzák kapcsolatba.⁶⁵

Az egyemeletes kis kastély szabályos tömege egy bástyának kiképzett középrizalitból és két hegyes oromzattal lezárt oldalsó részből áll, baloldalt kapu csatlakozik hozzá. A főbejárat és a kapu Tudor-íves, a nyílásokat szakállas szemöldökpárkányok koronázzák. Mind a somlószőlősi, mind a mihályi épület angolos gótikájú, ám a Mihályiban látott finom részletképzéssel szemben itt a tagozatok szögletesebb, markánsabb formában jelennek meg.

Tordason (Fejér megye) eredetileg a Sajnovics család kis barokk kastélya állt,⁶⁶ amely a 19. század első felében már a Palocsay család birtokában volt.⁶⁷ A század közepe után Palocsay Horváth Ferdinántól a birtokot ifj. gróf Batthyány László vette meg,⁶⁸ aki az újonnan megszerzett uradalmon ezt követően romantikus kastélyát építtette.

Az épület mai formájában nem utal a korábbi barokk kastélyra, hacsaknem a szokatlan alaprajz nem tudható be az előtte itt álló épület felhasználásának; a hosszan elnyúló földszintes főépülethez a hátsó homlokzaton lépcsőzetesen mellékszárnyak kapcsolódnak. A főhomlokzat hosszú sávját középen bástyás-lőréses szakasz tagolja; kétoldalt oromzatos rizalitokkal bontakozik ki a kastély. Az épület szerény összhatása ellenére bővelkedik változatos, artisztikusan formált részletekben.

Vétel útján a kastély 1875-ben Dreher Antal sörgyáros birtokába került, az 1940-es évekig a család tulajdonában volt.⁶⁹

A Gyermely mellett fekvő *Gyarmatpuszta* (Komárom megye) levéltári források szerint már a 18. században a Sándor család birtokában volt.⁷⁰ Az itt található nagy vadaskertben egy valószínűleg a barokk-korból származó kis vadászkastély állott.⁷¹ Az uradalom a múlt század derekán gróf Sándor Móric (1805–1878),⁷² a lovasbravúrijairól híres főnemes, neves vadász és sportember, a lótenyésztés előmozdítója tulajdonát képezte, aki az épületeket romantikus részletekkel látta el.

A négyzetes alaprajzú, egyemeletes kis kastély sarkain átlós irányban elforgatott rizalitok helyezkednek el, az épület megmozgatott, de szimmetrikus tömege barokkos jellegét megőrizte. Az átformálás során a főpárkányt lőréses mellvéd váltotta fel, az ablakokat szakállas szemöldökpárkánnyal látták el, a főhomlokzatra pedig vasszerkezetű erkély került. Egy századforduló utáni leírás arról tudósít, hogy „E kastélyban sok relikviát őriznek a híres gróf Sándor Móricz idejéből. Van itt számos érdekes festmény és metszet, gróf Sándor Móricz gazdag vadászfegyver-gyűjteménye, egyéb reá vonatkozó és tőle származó emlék, stb.”⁷³

Az épületet kevésbé szakszerűen 1950-ben renoválták, romantikus jellegétől részben megfosztották.⁷⁴

A gyarmatpusztai kis kastély egyike a korszak kisszámú, kifejezetten vadászat céljait szolgáló építményeinek. A romantikus vadászkastélyok legreprezentatívabb darabja Galgamácsán (Pest m.) épült 1869–1870-ben Ferenc József számára, Schultz Ferenc tervei alapján, Bergh Károly kivitelezésében.⁷⁵

A *zsennyei* (Vas megye) Bezerédj-udvarház története a középkorig nyúlik vissza.⁷⁶ A századok folyamán többször átépítették, mai formáját az 1867-es romantikus átalakításkor kapta. Az eredetileg latinkereszt alakú épületet hosszanti irányban megnyújtották és egy további keresztzárnyal bővítették, vagyis megkettőzték az eredeti keresztet, és a már álló épületrészt is átformálták romantikus ízlésben.

Az építkezés időpontját leolvashatjuk a falra helyezett kronosztichonról, melynek a szövege a következő: DVpLICaVIt CrVCeM Alexius de Bezeréd. Ebből azonban nemcsak az 1867-es építési évszám olvasható ki, hanem jelen esetben a felirat szó szerint érthető: Bezerédj Elek, az épület ura az átépítés terveit saját maga készítette, sőt a részletformákat is meghatározta.

Bezerédj Elek (1823–1894)⁷⁷ személyéről, illetve a birtokain történt építkezésekről unokája, Hertelendy Gáborné elbeszéléséből értesülünk.⁷⁸ Bezerédj Elek a bécsi Theresianumban tanult, Bécsben doktorált sub ausp. reg. Diplomáciai pályára készült, de 1848-ban beállt nemzetőrnek, és 1849 után nem szegődött császári szolgálatba. Ekkor tanult építészetet. Építési hajlamait csak apja, Bezerédj György halála után (1863) élhette ki. Bezerédj Eleknek fennmaradt egy kis vázlatfüzete, ebben tervrajzok találhatóak.⁷⁹

Az elbeszélő szerint Zsennyén nemcsak az udvarház átalakításának tervezte meg a legkisebb részleteit, hanem az építkezést is személyesen ellenőrizte.

A kétemeletes épületet lépcsőzetes oromzatok koronázzák, az ablak- és ajtónyílások felváltva csúcsívesek ill. egyenes záródásúak, a két külső ajtó gótikus faragású szárnyai művészi igényességről tanúskodnak. A szerény kis udvarház kissé egyenetlen megjelenése lakályossággal párosul. Az épülethez tölgyekben gazdag őspark tartozik.

Bezeréd (Zala megye) a Bezerédj család ősi birtoka volt, amelynek tulajdonjogát 1456-ban királyi okmány erősítette meg.⁸⁰ Bezerédj Elek a zsennyei kis kastély átalakítása után foghatott neki a bezerédi földszintes udvarház építésének, természetesen újfent saját tervei és részletrajzai alapján.

Az épületet eredetileg nem állandó lakhelynek szánták, mindössze egy nagyobb szobából és két kis szobából állt, az alagsorban mellékhelyiségekkel. Gondosan megtervezett részletei – mint a szegmensíves záródású, romantikus stílusú betétekkel ellátott faragott ajtó, vagy a sokszögű pilléreket koronázó dísz – igen közeli rokonságot mutat a zsennyei épület részletformáival, ezzel is bizonyítva ugyanazon tervező szerzőségét. A belső pácolt, barna tölgyfabútorai szintén Bezerédj Elek tervei nyomán készültek, a falra festve családi címerek voltak láthatók.

1894-ben, Bezerédj Elek halála után a házat fia, Adorján örökölte, aki ezt állandó lakásul választotta, és az épületet megtoldotta. A 20. században további módosítások történtek.

Répcelakon (Vas megye) a Radó család kúriája állt. Az eredeti épületet a 15. században emelték, 1867-ben romantikus stílusban átalakították.⁸¹ Az azóta lebontott földszintes épület romantikus köntösben is egyértelműen elárulta egykori tornácos-timpanonos klasszicista kúria-mivoltát. Főpárkányára körben végigvonuló lőréses mellvéd került, egyenes záródású ablakait szakállas szemöldökpárkányok koronázták.

Az építtető, Radó Kálmán (1844–1899)⁸² 1867-ben lett a sárvári járás szolgabírája, nyilván ez alkalomból határozta el ugyanebben az évben régi lakhelye felújítását.

Hasonló léptékű a múlt századi kis kastély *Táplánszentkereszten* (Vas megye). Az épület az Inkey család birtokában volt, majd az 1870-es években a Batthyányak tulajdonába került.⁸³

A több tömbből álló épületet sokszögű, lőrésekben végződő pillérek és szakállas szemöldökpárkányok díszítették, ezektől a romantikus elemektől később megfosztották, egy részét lebontották.

Érdemes nyomon követni a *Pusztaszentlászlón* (Zala megye) álló kis kúria sorsát. A múlt század derekán Oszterhueber (1868-tól Tarányi) József birtokában volt, aki Deák Klárát, Deák Ferenc nővérét vette feleségül.⁸⁴ Sógora, a nagy politikus a hatvanas években a nyarakat Pusztaszentlászlón töltötte,⁸⁵ ahol őt közügyekben a kor kiemelkedő személyiségei gyakran felkeresték, így például Wesselényi, Mikó Imre, Kemény Zsigmond, Andrássy Gyula, Pulszky Ferenc.⁸⁶ Egy látogató, aki 1867-ben ment el Deákhoz, futólag leírja a kúriát is, és egy kis rajzot közöl róla.⁸⁷ A földszintes, „ambitusos” épület gazdasági épületektől övezett egyszerű udvarház, itt kapott helyet Deák Ferenc „antique egyszerűséggel bútorozott” dolgozószobája.

Tarányi József halálát (1869) követően birtokait unokaöccse, Tarányi Ferenc örökölte. Az új tulajdonos bizonyára a birtok megszerzése után, tehát az 1870-es évek elején átalakíttatta a falusias épületet. A ház hosszú oldalához lőréses pillérekkel szegélyezett oromzatos részt, az épület végéhez további pilléreket toldottak. Így alakult át kis romantikus kastéllá az egykori szerény kúria, ám régi énjére emlékeztet letagadhatatlanul az arányában domináló, meredek nyeregterítő.

A Tarányi család tulajdonában volt a Zalagyömrő melletti *Nyírlakpusztán* (Veszprém megye) álló nagyobb kastély is. Az L-alakú, egyemeletes épület a 17–18. században épült,⁸⁸ a múlt század második felében ezt is Tarányi Ferenc birtokolta,⁸⁹ akit a pusztaszentlászlói kúria átalakításával kapcsolatba hoztunk. A nyírlakpusztai kastély csak néhány romantikus részlettel bővült; az épület hangsúlyos, centrális pontján emelkedő, kétemeletes része mellé nyolcszögű, lőréses tornyot emeltek, az előtte elhelyezkedő kaput erődítményként, kétoldalt csúcsíves fiáléval képezték ki, az ablakokat a szögletes szemöldökpárkánnyal tették hangsúlyosabbá, anélkül azonban, hogy az épület barokk jellegén változtattak volna.

Kisebb romantikus átalakításon esett át a *sitkei* (Vas megye) Batthyány-kastély is.⁹⁰ Ez a 18. századi épület aszimmetrikusan elhelyezett középrizalitját érintette, illetve néhány egyéb kisebb részlet is utal a módosításra. A kert gótizáló ízlésű kapuján az 1851-es évszám olvasható, ez bizonyára a romantikus átalakítás dátuma.

Genthon István topográfija szerint *Mosonszentmiklóson* (Győr-Sopron megye) egy 18. század közepén épült kastély állott, amelyet 1850 körül romantikus stílusban átala-

kítottak.⁹¹ Leírás és ábrázolás híján az épület építészeti nem értékelhető, a romantikus átalakítás körülményei is némileg ellentmondásosak.⁹²

Vályi András a helységgel kapcsolatban így emlékezik meg a 18. század legvégén: „... földes-ura gr. Zichy uraság. . . s négy tornyú fényes Váraival ékesítettik”.⁹³ A 19. század első évtizedeiben a birtok Zichy Károly (1779–1834), Moson vármegye főispánja tulajdonában volt,⁹⁴ az 1840-es évek közepén már báró Sina János a kastély ura.⁹⁵

Sina János Simon (1804–1869)⁹⁶ balkáni eredetű gazdag család sarja, Sina György bankár öccse; osztrák báróságát 1832-ben Magyarországra is kiterjesztették. Bizonyára magas társadalmi rangja bírta rá, hogy szerezzen egy „ősi” birtokot és a kor divatjának megfelelően átalakíttassa az ott álló kastélyt.

Egyeden (Győr-Sopron megye) a Festetics család kastélya állt,⁹⁷ amely a múlt század utolsó harmadában Egyedy Artúr birtokába került. Az épületet 1880 körül Egyedy Artúr nagyrészt lebontatta és gótizáló stílusban újjáépíttette.⁹⁸ A saroktornyos, mértéktartó formákat mutató épület ezek szerint igen késői példája a hazai romantikus kastélyépítészetnek, és utal arra, hogy a kastélyépítészet műfajában tartósabban meghonosodott a gótizáló-romantikus irányzat, mint a közületi épületek vagy a városi magánpaloták esetében.

Általában a romantikus kastélyok közt tartják számon az Eszterházyak többszörösen átalakított *sárosdi* (Fejér megye) kastélyát.

Az épület 18. századi eredetű,⁹⁹ nagy kertjét 1810 körül létesítették, ahol Eszterházy Imre szobrokat állíttatott.¹⁰⁰ Később a kastélyban lakott fia, László, majd az ő fia, ifj. gróf Eszterházy László.¹⁰¹ Károly János könyvéből tudjuk, hogy Eszterházy László még a régi, egyszerű kastélyban lakott, azonban „Ma már, új kastély áll a régi helyen, nagyobb, díszesebb, ifjú László gróf építette.”¹⁰² E megjegyzés alapján arra következtettünk, hogy az említett átépítés a múlt század utolsó évtizedeiben történt, ifj. gróf Eszterházy László ugyanis 1857-ben született. Ezt az elképzelést a szóbanforgó könyvben található fényképek is igazolják: a képeken ugyanis egy terjedelmes, egyes részeiben középkorias, de összességében eklektikus kastélyt látunk. A Weber Antallal foglalkozó irodalom¹⁰³ úgy tartja számon, hogy az 1860-as években Weber dolgozott az Eszterházyak számára a sárosdi kastélyon. A kastélyt a 20. században Möller István tervei szerint átépítették, gótizáló részleteitől teljesen megfosztották.¹⁰⁴

A legutóbbi átalakítást megelőző időből fennmaradt archív fényképek valóban ábrázolnak néhány olyan részletet – itt elsősorban a bejárat kiképzésére gondolunk –, amelyek származhattak az 1860-as évekből (lehet, hogy egy kisebb romantikus átalakítás már korábban lezajlott); ám az épület egészét inkább eklektikusnak tekintjük, amely ebben a formájában talán az 1880-as években alakult ki.

A gótizáló romantikához kapcsolódnak leginkább azok a sajátos épületek, amelyek a kortárs angliai „cottage”-ek mintájára készültek. A „cottage” tulajdonképpen kunyhót, vidéki nyaralót jelent; ebben a korban a „cottage”-építészet olyan építkezési módot jelöl meg, amelynek sajátosságai a belső terek változatos elrendezése, a sima külső falak, nagy, meredek háromszögű oromzatok, a fal síkjából kiugró és belső helyiségekhez kapcsolódó, nagyablakos fülkék, az ún. zárterkélyek, valamint az egyenes záródású szögletes Tudor-szemöldökpárkánnyal ellátott ablakok. Az angolos „cottage” az egész európai

kontinensen elterjedt volt, számtalan illusztrált angol kiadvány, majd ezek fordítása szolgált mintaképekül a külföldi építészeknek és megrendelőknek. Ezek hazánkba is eljutottak: Eötvös József „A falu jegyzője”-ben (1845) bemutatja Bántornyi Jakabot, akiben felismerhetjük a kor szellemesen lefestett angolmániás nemesét; Bántornyi Jakab, vagy ahogy ő maga jobban szereti, Bántornyi James, „Loudon’ encyclopedia of cottage architecture szerint tervezett angol emeletes ház”-at épített magának.¹⁰⁵ Az említett könyv¹⁰⁶ egyike a kor legnépszerűbb építészeti kiadványainak, amelyek a „cottage”- és villa-építészetet tárgyalják (Hitchcock a legjelentősebb ilyen jellegű műnek tartja¹⁰⁷); a múlt században több kiadást is megért.

Egyébként Eötvös véleménye cseppet sem kedvező erről az építkezési formáról: bírálja a szerinte erőltetett szabálytalanságot, a „köszén égetésre épült kandalló”-t, a tűzveszélyes falépcsőt.

Hogy valójában ki használta, vagy használták-e egyáltalán ezt a mintakönyvet Magyarországon, nem tudjuk. Találtunk azonban a Festetics család keszthelyi levéltárából származó öt, 1855-ből datált kisméretű tervlapot, vagy inkább egyedileg rajzolt mintalapot, amelyeket William Burn, skót származású Londonban élő építész készített.¹⁰⁸ William Burn (1789–1870)¹⁰⁹ Robert Smirke, az angol klasszicizmus mesterének tanítványa volt, a 19. század derekán számtalan palota és udvarház épült tervei szerint Angliában és Skóciában. Fentemlített rajzai kisebb „cottage”-eket ábrázolnak, amelyek közül az építetőnek – jelen esetben a Festetics család valamelyik tagjának, aki a rajzokat megrendelte – ki kellett választania a neki tetsző változatot.

Hazánkban viszonylag ritka a „cottage”-modorú építkezés. A jelentősebb kastélyok közül több vonása is megjelenik a már tárgyalt mikosdpusztai épületen, pl. a nagy hegyes-szögű oromzatok és a zárterkély.

Nyugat-Magyarországon egymáshoz közel három épületet is találunk, amelyek ezt az irányzatot követik, eddigi tudásunk szerint hazánkban ez az egyetlen kisebb emlékcsoport képviseli tiszta formában a szóban forgó stílusáramlatot. A legkiemelkedőbb közülük a ma *Szombathelyhez tartozó bogáti* (Vas megye) Festetics-kastély. Eredetileg a Skerletz család kolonnádos, 19. század eleji épülete állt itt. Ezt „vásárolta meg 1856-ban gróf Festetics Dénes, aki 1860-ig jelenlegi alakjában felépíttette.”¹¹⁰ Az egyik oromzaton szélszélű volt látható, rajta az 1860-as évszám, az épület elkészülésének dátuma.

A szabálytalan alaprajzú és változatos tömegű épület rizalitjait fiatornyos, meredek oromzatok koronázzák, a sima falakat több zárterkély élénkíti, az egyenes záródású nyílásokat szögletes szemöldökpárkányok hangsúlyozzák. A bogáti kastély a magyarországi „cottage”-modorú építészet legkvalitásosabb példája.

Az épület földszintjén a nagyobb termek kaptak helyet, pl. a szalon, a biliárdszoba, az ebédlő és a kápolna; az I. emeleten voltak a hálószobák és a fürdőszoba. A gazdagon bebútorozott szobák, a belső kiképzés stílusát tekintve független volt a külső angolos gótikájától, mindössze a kápolna az itt lévő oltárral mutatott gótizáló formákat. Az épülethez zárt fatornác és ehhez kis télikert kapcsolódott, mindkettő csúcsíves kialakítású volt. – Hasonló, az épülethöz megközelíthető télikerttel találkoztunk Vében és Nádasladányban is, ezek jól tükrözik a korabeli életforma igényeit.

A bogáti kastély mögött kisebb franciakert terült el, az egész együttest nagyobb angolkert ölelte körül.¹¹¹

Festetics Dénes (1813–1891)¹¹² mint császári kamarás és a főrendház tagja működött. Bár többfelé voltak birtokai, állandó lakása Bogáton volt.

A bogátinál kisebb a *szelestei* (Vas megye) kastély. Tornyán az 1855-ös évszám látható, amely az építés dátuma. A kastély elkészültekor a birtok a Szentgyörgyi Horváth család birtokában volt.¹¹³

Az egyemeletes épület alaprajza viszonylag szabályos téglalap. A park felőli reprezentatívabb főhomlokzatot előreugró középrizalit tagolja, melyet hegyes oromzat koronáz. A többi, hegyes ormokkal díszített homlokzat síkban tartott. Az épület leghangsúlyosabb eleme a jobb hátsó sarokban emelkedő középkorias torony, amely robusztusságával eltér a kastély egészének nyugodt lakályosságától.

Később az épület Festetics Andor tulajdonába került, aki a kastély körül nagy, teraszos parkot létesített.¹¹⁴ Idővel a bal hátsó részt, amely eredetileg földszintes volt, egyemeletesre egészítették ki.

A mai *Püspökmolnáriban* (Vas megye) a Festetics család számára 1815-ben épült kastély.¹¹⁵ A század közepe után az épületet átalakították, az azt körülvevő parkot várfal-szerű kerítéssel kerítették körbe. A kerítés építésére vonatkozóan fennmaradt Feigl Adolf számtartó gróf Festetics Györgynek írt levele, amely az 1863. ápr. 3-i dátumot viseli:

„A Molnári angol kert falának átídomításáról készített Rajzra az Építésznek már most szüksége lévén — mély alázattal kéri a Vasvári uradalom tisztsege azon Rajznak kegyesen leendő kiküldését.”¹¹⁶

Kézenfekvő a feltevés, hogy az igényes kialakítású kerítés és a kastélyátalakítás egy időben, tehát az 1860-as évek elején készült, talán ugyanazon építész tervei szerint.

A kastély nagy négyszögletes tömböt képezett, sima falait hegyes oromzattal lezárt, enyhén előreugró rizalitik tagolták. Az oromzatokat, hasonlóan a bogáti kastélyhoz, fiatornyok díszítették. A homlokzatokat folyamatosan végighúzódo, szögletes szemöldök-párkány élénkítette. Az épületben 27 szoba kapott helyet, körülötte szép angolkert terült el.¹¹⁷ Az együttes külön érdekessége volt a sajátos kerítés, amelyet nagy lőréses bástyák, illetve ezekhez hasonló pillérek tagoltak.

A püspökmolnári kastélyt gróf Festetics László (1815–1883)¹¹⁸, cs. és kir. kamarás építtette át. Halála után leányára, Festetics Georginára és vejére, gróf Kinsky Zdenkóra szállt a birtok. 1925-ben a jó állapotban lévő kastélyt és a kertet eladták, majd az épületet lebontották, a park fáit kivágták, a földet felparcellázták.¹¹⁹

Egymástól mindössze néhány kilométerre fekszik Bakonyszentlászló és Gic; e helységekben két olyan kis kastély áll, amelynek arculatát meghatározza a félköríves záródású nyílások jelenléte. Ezt a románkort felidéző stílusáramlatot a németnyelvű szakirodalom „Rundbogenstil” néven szokta említeni; ez a tendencia Németországból eredt és nagyarányú elterjedésével ugyanott találkozunk.

Bakonyszentlászlóról (Veszprém megye) ezt írja Vályi András 1799-ben: „... földes Ura Gr. Eszterházy uraság. . . Az Uraságnak is szép épülettye, ’s nyári mulató helye van itten”.¹²⁰ Később az itt álló épület helyén, esetleg annak kis mértékű felhasználásával romantikus stílusban újabb kis kastély épült. Ez az 1850-es évek második felében történt,

ugyanis Rómer Flóris, mikor 1859 augusztusában itt járt, a látottakról a következőképen számolt be: „A gróf úrral átmentünk az urasági gróf Eszterházy Sándor – újonnan épült nyaralójába . . .”¹²¹

A földszintes épület főhomlokzatának középrizalitján három díszes szemöldökpárkánnyal lezárt félköríves záródású ablak húzódik, a középrészt felül összetett, lőréses pártázat koronázza. A hosszan hátranyúló épület bal oldalán további félköríves nyílások sorakoznak, a jobban tagolt jobb oldalhoz a későbbiekben alacsony raktáreépületet toldottak.

Rómer Flóris említi, hogy a házban gróf Eszterházy Sándor látta vendégül. Eszterházy Sándor (1810–1867)¹²² katonai pályát futott be: 1848–49-ben először a szabadságharcosok, majd az osztrákok oldalán harcolt, 1860-ban mint tábornoki őrnagy nyugdíjazták. Nőtlen volt, és Bakonyszentlászlón vele lakott bátyja, Imre (1808–1891), aki szintén katoná volt.

Gicen (Veszprém megye) található a Jankovich család földszintes kastélya, amely stílusjegyei alapján ugyancsak 1860- körül épülhetett.¹²³ A főhomlokzatot középen tompaszögű oromzattal lezárt rizalit, két szélről egy-egy torony tagolja. Ezen az elülső részen szemöldökpárkánnyal koronázott félköríves ablakok vonulnak végig. Az épület kiterjedt hátsó része többszörös átalakításon és bővítésen esett át.

A bakonyszentlászlói és a gici kastély két hasonló léptékű épület, amelyek az e műfajban egyébként kevésbé elterjedt „Rundbogenstil”-t képviselik. Megfigyelhetjük azt is, hogy mindkét épület középrizalitjának ablakait egymással hajszálpontosan megegyező, fűrészfogas, felül virágmotívummal díszített, gazdagon kialakított főköríves szemöldökpárkány hangsúlyozza. Mindez, valamint az a tény, hogy a két helységet mindössze körülbelül 10 km választja el egymástól, egyértelműen arra enged következtetni, hogy a két épület egyazon, bizonyára helybeli mester műve.

Szokatlan, egyéni megjelenésű a *Mogyorósbányán* (Komárom megye) álló kastély. A főkapu két oldalán egy-egy kőtábla látható, az egyikén az 1829-es évszám alatt a Weissenberger név vehető ki, a másikon az 1864-es évszám alatt a Brzorád Rezső név látható. Ez úgy értelmezhető, miszerint a korábbi épületet Brzorád Rezső 1864-ben átépítette.¹²⁴

Az egyemeletes, U-alakú kastély keskeny udvart fog közre, ahová a bejárás hármaskapuzaton át történik. Az épület érdekessége a hátsó és a baloldali homlokzat, amelynek minden egyes tengelye külön széles falisávot alkot. Az ablakok az I. emeleten szegmensíves, a földszinten félköríves fülkében helyezkednek el, az I. emeleti ablakokat mellvédmezők díszítik.

VILLÁK

A városiasodás meggyorsulása magával vonta a vidéki nyaralók és a hasonló léptékű, többnyire zöldövezetben álló városi villák építését; hazánkban számuk a század közepétől kezdve egyre növekszik. A vizsgált országrész néhány ilyen jellegű emlékének ismertetésekor nem törekszünk teljességre: célunk mindössze pár sajátos, a műfaj jellegzetességeit magukon viselő épület bemutatása.

A *szombathelyi Bagolyvár* (Vas megye) várkastélyszerű villa a város határában. A villát Czvitkovits Károly építtette az 1840-es években, mely 1848-ban már állott. Állítólag egy

Amerikában élő rokonától kapta az épület tervét, valamint az elkészítéshez szükséges pénzt.¹²⁵

A domboldalon álló villa aszimmetrikus elrendezésű, megjelenését a tömegek változatosága jellemzi. Legmarkánsabb eleme a négyszögletes torony, a nyílások egyenes záródásúak ill. félkörívesek.

A kis kastély többször gazdát cserélt, néhányszor át is alakították. A legjelentősebb változtatás a toronyra helyezett kisebb hengeres toldás, valamint a tulajdonképpeni épület szintje alatt az oldalsó fronton az utcával párhuzamos építmény kiegészítése.

Czvitkovits Károly, a villa építője köznemes volt, Szombathely város polgára, aki 1848 előtt mint vármegyebiztos, 1863-ban mint szolgabíró tevékenykedett.¹²⁶

Az 1848-ban már álló „Bagolyvár” korai romantikus kastélyaink és kastélyszerű épületeink körébe tartozik. Jellegében rokonítható az ugyancsak viszonylag korán, 1847–48-ban épült tornyos, lovagvárszerű budai Frivaldszky-villával, amelyet Brein Ferenc tervezett.¹²⁷

Keszthelyen (Veszprém megye) épült egy kisebb villa (ma: Balaton utca 17. sz.), amely hasonlít az olyan „cottage”-ekhez, mint amelyet a korábban említett Burn-féle rajzok ábrázolnak. Az egyemeletes épület háromszögű oromfalaival, a kiugró fölkébe vágott nagy ablakkal szemelláthatóan ezt a típust képviseli. A nyárilak Hencz Antal (1838–1899) és Bergh Károly (1830?–1889) dunántúli építészek tervei alapján készült 1861-ben.¹²⁸

Nem kevésbé angolos Ranolder János veszprémi püspök villája *Csopakon* (Veszprém megye). A nyaraló 1860-ban készült¹²⁹ a főpap rokona, Szentirmay József tervei alapján.¹³⁰ A földszinten árkádsor húzódik végig, mely fölött emelkedik az épület szögletes, partázattal lezárt tömbje. A középrizalit sok apró mezőre osztott nagy ablakai, a Tudor-szemöldökpárkányok éppúgy, mint az egész épület szögletes dobozszerűsége angol előképekre megy vissza. A bal oldalszárny végén torony kapott helyet. A homlokzaton egykor szobrok álltak, az épület előtt szökőkút helyezkedett el.

Ranolder Nep. János (1806–1875)¹³¹ Pesten, Pécsen és a bécsi Augusztinumban végezte tanulmányait, az 1840-es évek elején beutazta egész Európát. 1849-ben veszprémi püspök lett. Mint főpap híres volt jótékonyágáról, ezenkívül több vallásos művet írt és adott ki, valamint számos építkezés patronálása fűződik nevéhez.

Szentirmay József (1871-ig Schornbeck v. Scharenbeck József¹³²) Randolder sógora volt. Eredetileg mérnöknek készült, majd Firenzébe került, ahol Markó Károlynál tanult rajzot és építészet.¹³³

Hazatérve a veszprémi püspöki uradalom igazgatója lett, 1874-ben „darvastói” előnévvel nemességet kapott.¹³⁴ A csopaki nyaraló mellett másik ismert alkotása a veszprémi angol kisasszonyok temploma és iskolája (1860).¹³⁵

Pilismaróton (Komárom megye) található Heckenast Gusztáv (1811–1878),¹³⁶ a magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem egyik legnagyobb alakjának kis villája. Valószínű, hogy az 1850-es évek első felében épült, ugyanis Fényes Elek 1857-es kiadású topográfiájában a következőket írja: „Pilis-Marót, . . . Heckenast Gusztáv úr csinos kéjlakával és kertjével”¹³⁷

Az egyemeletes épület középrizalitjának díszítése – a pillér- és oszlopfeljezetek, az oromzat díszítményei – az ismeretlen tervező rendkívüli eredetiségére vallanak. Ugyanakkor érdemes megfigyelni a középrész I. emeletén a fából ácsolt, fedett teraszt, amely elő-

reveti a később, különösen a századforduló környékén oly kedvelté váló faszerkezetes, lombfűrészdiszes tornácú tiroli házikók divatját. Tiroli-svájci ízű ácsolt szerkezettel találkozunk a tárgyalt korszak más emlékein is, például a korábban már említett galgamácsai királyi vadászkastély (1869–1870) hátsó homlokzatán.¹³⁸

Balatonfüred (Veszprém megye) fürdőhellyé történő kiépítését, magánvillák létesítését az tette lehetővé, hogy Simon Zsigmond, aki 1865-ben lett tihanyi apát, kieszközölte, hogy telkeket adhassanak el magánosoknak.¹³⁹ A nyaralók tömeges építése a rákövetkező években megindult.¹⁴⁰ A Döry család villája a rk. templom közelében 1869-ben épült.¹⁴¹

A kétemeletes villa középrizalitján főköríves nyílások foglalnak helyet, felül védőoromzat-szerű mellvéd koronázza, így az épület összességében romantikus összhatású; több részletében azonban már a reneszánsz stílusvilágát felidéző koraeklektikára utal.

***

Miután az emlékek sorát áttekintettük, alkalmunk nyílik pár általános észrevételt tenni a tárgyalt országrészre vonatkozóan, valamint néhány tanulságot levonni a hazai romantikus kastélyépítészetről is.

Az első romantikus kastélyokkal az 1840-es években találkozunk (a gótizálás korábbi előzményei a proromantika külön fejezetében tartoznak), igen jelentős kastélyok épültek még a 70-es években is, amikor a fővárosban már a koraeklektika egyeduralomra tett szert. Ebben az évtizedben készültek nagy eklektikus kastélyok is, de a romantikus formák szívósan tartották magukat a kastélyépítészeti műfajában, később nemegyszer majdnem észrevétlenül összenőve a neogótikus eklektikával. Az ízlésváltás tehát ezen a területen később és kevésbé éles formában zajlott le, illetve a gótizáló ízlés továbbra is inkább megmaradt a kastélyépítészetben, míg a városi építészetben a neoreneszánsz vált általánossá.

Feltűnő ugyanakkor a nagyszabású, építészettörténetileg jelentős romantikus kastélyok viszonylag csekély száma. Ha ezeket összevetjük az előző korszak, a klasszicizmus emlékeivel, könnyen észrevehető az építési kedv, ill. az építkezés céljait szolgáló anyagi erők elapadása. Ez bizonyára a szabadságharc utáni kedvezőtlen gazdasági és társadalmi viszonyokkal magyarázható. Ugyanakkor ez betudható annak is, hogy egyfajta telítettség lépett fel az előző korszak nagy kastélyépítései nyomán.

Érdeemes összehasonlítani a klasszicista és a romantikus kastélyok alaprajzi- és tömegelrendezésének néhány vonását. (Természetesen itt azokat a romantikus kastélyokat vesszük figyelembe, amelyek terjedelmük és kvalitásuk alapján a korszak sajátosságait legtisztábban képviselik, és korábban ott álló épület nem játszott döntő szerepet kialakításuknál.) Míg a klasszicizmusban tovább él a barokk U-alakú alaprajz, ill. kisebb épületeknél általános a szabályos négyszög alakú alaprajz, a romantikus kastélyok többnyire mozgalmasabb konfigurációt mutatnak. Ehhez kapcsolódik a tömegek megjelenésének kérdése: az előző korszakban a szimmetrikus épületrészek, vagy legalábbis egyes szárnyak azonos magasságúak voltak, a romantika korában a tömegek gyakran ésszerűtlennek tűnő ki- és beugrása, hirtelen szintváltozása figyelhető meg. Míg korábban az erős egységet egy-

egy kupola is ritkán bontja meg, a romantikában divatos lesz a sokszor aszimmetrikusan elhelyezett torony.

A torony gyakorlati haszna minimális, ellenben szimbolikus-heraldikus jellege annál szembetűnőbb: valóságos vagy fiktív jogfolytonosságra, mintegy az ősök keresésére, illetve az ősökre való hivatkozásra utal.¹⁴² Renate Wagner-Rieger azt is kimutatja, hogy érvényesül ez a gondolat az épületbelsőben: a termeket múzeumszerűen rendezik be, és ez gyakran egy nagy emlékcarnokban kulminál, mint például az ősök gelériája.¹⁴³ Erre jó példa a Nádasdyak nádasdladányi kastélya. Ez a hangsúlyozottan „őskereső”, vagy ősökkel hivatkozó feudális jelleg reakciója annak a folyamatnak, amely során a nemesség pozíciója megrendül, társadalmi súlya csökken. A nemesek a Habsburg-monarchiában 1848 óta már csak tulajdonosai, de nem urai birtokaiknak, a jobbágyfelszabadítással ugyanis kiváltságaik megszűntek. Történelmi szerepüket, előjogaikat próbálják mintegy igazolni a magasba emelkedő tornyokkal, az ősapák felsorakoztatásával.

Az épületek kialakításánál felhasznált formák többnyire gótikus-későközépkori eredetűek, a vizsgált országrész kastélyai döntő többségükben a gótizáló romantika stílusjegyeit viselik magukon, jóval kisebb a „Rundbogenstil” és más tendenciák szerepe. Az emlékek bemutatása során többször történt utalás angolos formákra, angol előképekre. Az angolos hatás a kastélyépítészetben erősebben érvényesül, mint a többi építészeti műfajban. Azonban kevés olyan szálát találunk, amely közvetlenül Angliába fut vissza, az a néhány mester, akiket az egyes épületekhez tudunk kapcsolni, az általános európai áramlatot követte; sem Ybl, sem Weber, sem Linzbauer például nem rendelkezett angol képzettséggel, mindhárman Bécsben tanultak építészetet, akárcsak legtöbb magyar kortársuk.

A kastélyépítészet a 20. századig a magyar művészet egyik legfontosabb ága. A romantika korában ezen emlékek szerepe még jelentősebb. A kastélyok jellegükből adódóan kötetlenebb, egyénibb módon épülhettek, mint a középületek vagy a városi lakóházak; mi sem természetesebb, hogy a stílus, amelynek épp a kötetlenség az egyik fő sajátossága, a kastélyépítészetben találta meg legadekvátabb megjelenési formáját. (Angliában például már több évtizeden át készültek gótizáló kastélyok és udvarházak, amikor ez a fajta építési mód betört a világi középítkezés területére.) Várkastélyszerű épületek városainkban is megjelennek, mint például a szekszárdi (Tolna m.) Augusz-ház vagy a komáromi (Komárom) tiszti pavilon; de jól érzékelteti a kastélyépítészet döntő hatását az a tény is, hogy ebben a korban számtalan lakó- és középület a korabeli kastélyok rekvizitumait, apróbb formai megoldásait átveszi és alkalmazza.

Rövidítések jegyzéke

BFL	= Budapest Főváros Levéltára
Fejér vármegye [kötet, évszám]	= KÁROLY János: Fejér vármegye története. Székesfehérvár.
FÉNYES dunántúli [kötet, évszám]	= FÉNYES Elek: Magyarország ismertetése statistikai, földiratis történelmi szempontból. I. Dunántúli kerület. Pest.

- FÉNYES geographiai = FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.
[kötet]
- FÉNYES statisztikai = FÉNYES Elek: Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tarto-
[kötet, évszám] mányoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest.
- GENTHON 1959 = GENTHON István: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Bp., 1959.
- KEMPELEN = KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. Bp.
[kötet, évszám]
- MNZs = Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv. Főrangú családok. Bp., 1888.
- NAGY = NAGY Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzék-
[kötet, évszám] rendi táblákkal. Pest.
- OL = Magyar Országos Levéltár
- OMF = Országos Műemléki Felügyelőség
- SZINNYEI = SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp.
[kötet, évszám]
- Vasvármegye = Dr. SZIKLAY János és Dr. BOROVSZKY Samu (szerk.): Ma-
gyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye. Bp.,
MDCCCXCVIII. (1898).
- VU = „Vasárnapi Ujság”
- YBL 1956 = YBL Ervin: Ybl Miklós. Bp., 1956.

JEGYZETEK

¹ KÁROLYI L.: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, II. Bp., 1911. XXII., 126.

² Uo. p. 159. – KONDOR: Csurgó kastélya és vidéke. VU V. (1858) 171–173.

³ YBL 1956 15. – BFL: XV. 17. h. Ybl Miklós műépítész tervei, 2. tekercs; két datálatlan és szignálatlan részletrajz, az egyik a csurgói kastély biliárdtermének balusztrádjához. A 9. és 10. tekercs az Ybl-hagyatékban szintén a fehérvárcsurgói kastély részletrajzaiként vannak megjelölve, a tanulmányhoz történő anyaggyűjtés idején nem voltak hozzáférhetőek.

⁴ BFL: XIV. 13a. Ybl Miklós műépítész iratai. Vidéki építkezések.

⁵ VU V. (1858) 172. – „Az Ország Tükre” II. (1863) 249. – HUNFALVY J.–ROHBOCK L.: Magyarország és Erdély eredeti képekben, II. Darmstadt, 1860. 328. szemben.

⁶ YBL 1956. 120. említi, hogy 1851-ben ónöntvényeket küldtek Bécsből Csurgóra, Károlyi György címére. Feltehető, hogy a szóbanforgó veranda elemeit rendelte meg az építtető Bécsből.

⁷ Magyar Életrajzi Lexikon, I. Főszerk.: Kenyeres Á. Bp. 1967. 868.

⁸ Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület emlékkönyve, III. Szerk.: Galgóczi K. Bp. 1883. 14.

⁹ A várkastély történetét lásd „Magyarország és a Nagvilág” V. (1900) július p. 3.

¹⁰ A romantikus átépítés történetét lásd SISA J.: A vépi volt Erdődy-kastély Vas megyében. „Műemlékvédelem” XXI. (1977) 3. sz. 170–172.

¹¹ KOMÁRIK D.: A romantikus kastélyépítészet kezdetei Magyarországon. „Építés-Építészettudomány” VII. (1975) 3–4. sz. 431–451.

¹² FÉNYES geographiai, II. 170.

¹³ Révai Nagy Lexikona, XIX. Bp., 1926. p. 676. – A köztudatban Zichy Jenő és Ödön személye nemegyszer összezsérülődött.

- ¹⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben, XIII. Magyarország, IV. Bp., 1896. 574.
- ¹⁵ NAGY, XII. 1865. 375–378, 394.
- ¹⁶ HUNFALVY–ROHBOCK 5. sz. jegyzetben i. m. 331. – YBL 1956. 31.
- ¹⁷ BFL: XV. 17. h. Ybl Miklós műépítész tervei, 14. tekercs; alaprajzi vázlatok 1855-ből keltezett feljegyzésekkel, valamint részletrajzok. – YBL 1956. 48. sz. képen közölt alaprajz és távlati rajz 1852-ből a rendezés és restaurálás alatt álló Ybl-hagyatékából még nem került elő.
- ¹⁸ Így tartja számon a Weber-irodalom: pl. „Pesti Hírlap” VIII. (1886) 310. sz. 8. – JAKABFFY F.: Weber Antal és művei: „Magyar Építőművészet” 1907. 11. sz. 3. – YBL E.: Weber Antal. „Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények” I. (1957) 3–4. sz. 419.; stb.
- ¹⁹ A kastély teljes történetét részletesen tárgyalja az Österreichische Kunsttopographie Bd. XL. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Obenwart. Wien, 1974. 421–424.
- ²⁰ AGUSTICH I.: Két kép Vas megyéből. VU XXIII. (1876) 3. sz. 38.
- ²¹ Uo. – Ybl E. 18. sz. jegyzetben i. m. 418. – Az osztrák topográfia (I. a 19. sz. jegyzetben i. m.) megemlíti, hogy az építető, gróf Erdődy István először Ybl Miklóst kérte fel a tervek elkészítésére, aki azonban nem fogadta el a megbízatást. A magyar szakirodalom erről nem tud (Ybl 1956 nem említi). Az osztrák mű az építkezést 1862–64-re teszi.
- ²² PULSZKY F.: Két magyar úri lak. „Fővárosi lapok” 1877. 731.
- ²³ YBL E.: Lotz Károly élete és művészete. Bp., 1938. 48, 49, 82–87; 1/a sz. kép.
- ²⁴ PULSZKY F.: 22. sz. jegyzetben i. m.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ MNZs p. 92. – KEMPELEN, III. 1912. 457–458.
- ²⁷ Lásd a 18. sz. jegyzetet.
- ²⁸ A mikosdi kastély (Zala- és Vasvármegye határán). VU XIII. (1866) 468–469.
- ²⁹ Dr. Gerő László az 1920-as és 30-as években többször is járt a mikosdpusztai kastélyban. Viszsaemlékezése szerint a kastély könyvtárában őrizték az épület szignálban eredeti terveit, amelyeket a hagyomány szerint bécsi építész készített. A tervrajzok a II. világháború után elpusztultak. (Dr. Gerő László szóbeli közlése, 1976. – „Műemlékvédelem” XXI. (1977) 3. sz. 173.)
- ³⁰ Vasvármegye p. 66.
- ³¹ Lásd a 28. sz. jegyzetben i. m.
- ³² A mikosdpusztai kastély közeli rokonságot mutat pl. a herdringeni Fürstenberg-kastéllyal, amely a kölni dómépítő, E. F. Zwirner tervei alapján épült 1844–52 között. (MUMMENHOF, K. E.: Wasserburgen in Westfalen. 3. kiadás, h. n., 1968. 51, 61.; 128. sz. kép)
- ³³ A martonvásári kastélyról átfogóan: DOBOS J.: A martonvásári kastély. VU XLII. (1895) 257–258. – Delta: József Ágost főherceg úr otthona. „Székesfehérvár és Vidéke” XXIV. (1896) 58. sz. – Fejér vármegye, IV. 1901. 369–378. – GENTHON 1959. 192. – BALOGH A.: A martonvásári kastély és parkja. „Műemlékvédelem” X. (1966) 210–213. – B.(udai) A.: A martonvásári kastély helyreállítása. „Magyar Építőművészet” 1977/6. 50–55.
- ³⁴ KOTZ L.: Was ich erlebte! Was mir auffiel! Erinnerungen vermischten Inhaltes, III. Prag, 1861., címlappal szemben. A szerző rajzát Würbs ültette át litográfiába. – A litográfia egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában található I. 9086 ltsz. alatt.
- ³⁵ KEMPELEN, II. 1911. 447.
- ³⁵ ³⁵ Az OMF fotótárában található (negatív nélkül) egy sorozat archív fénykép, melyeken látható az eredeti romantikus architektúra.
- ³⁶ „Szalon Ujság” VI. (1911) feb. 15. 13–18.
- ³⁷ ZÁDOR A.: Az angolkert Magyarországon. „Építés-Építészettudomány” V. (1973) 47.
- ³⁸ „Székesfehérvár és Vidéke” XXIV. (1896) 46. sz. – VU XLIII. (1896) 457–458.
- ³⁹ LENCSÉS F.: Martonvásár története. Bp., 1965. 35.
- ⁴⁰ Ladányról emlékezik meg, melynek főura Schmidigg, FÉNYES geographiai, III. 5. – FÉNYES dunántúli, I. 1865. 104, 142–143. már Nádasdy-birtokról beszél.
- ⁴¹ „Vértesalja” I. (1873) 8. sz.
- ⁴² OL: T. 5. Nádasdy csal. lvt. tervei; Linzbauer István eredeti tervei, 200: a pince alaprajza, 201: az I. emelet alaprajza, 202: a földszint alaprajza.

⁴³HORVÁTH J.: A nádasdi gróf Nádasdy család nádas-ladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése. Bp., 1889. 45.

⁴⁴KÁROLY J.: Oklevelek gróf Nádasdy Ferencz nádas-ladányi levéltárából H. n., é. n. (Bp. 1879.) 4.

⁴⁵Hauszmann Alajos, életrajz. 1925. Kézirat a Magyar Építészeti Múzeumban. – Megemlékeznek Hauszmann közreműködéséről más, a könyvtárat leíró munkák is: HORVÁTH J. 43. jegyzetben i. m. 45. – BALLAGI A.: A nádasladányi könyvtár. „Magyar Könyv-Szemle” 1889. 316.

⁴⁶HORVÁTH J. 43. jegyzetben i. m. 45.

⁴⁷Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Wesprimiensis . . . ad annum Domini MCMXVI. Wesprimii, 1916. 12.

⁴⁸HORVÁTH J. 43. jegyzetben i. m. 45–46. – Fejér vármegye, IV. 1904. 17–26. – SZEGHALMI GY.: Dunántúli megyék. Bp., 1939. 329–330.

⁴⁹„Szalon Újság” VI. (1901) 23. és 24. sz. 6–9. – Uo. XVI. (1911/12. sz. 2–6. – OMF fotóarchívuma: 23 348–23 370.

⁵⁰SZEGHALMI GY. 48. sz. jegyzetben i. m. 329.

⁵¹Uo. 330.

⁵²RAPAICS R.: Magyar kertek. Bp., é. n. 223.

⁵³Fejér vármegye, V. 1904. 17–34.

⁵⁴HORVÁTH J. 43. sz. jegyzetben i. m. 107.

⁵⁵SZINNYEI, IX. 1903. 493–495. hasáb.

⁵⁶VU XX. (1873) 320–321. – ÉBER–GOMBOSI: Művészeti Lexikon, II. Bp., 1935. 36. – ZAKARIÁS G. S.: Magyarország művészeti emlékei 3. Budapest, Bp., 1961. 25.

⁵⁷VU XXXIII. (1886) 177.

⁵⁸„Az Építési Ipar” V. (1881) 63, 93; a7. és 11. sz. melléklete.

⁵⁹YBL 1956. 73.; 137 és 138. sz. képek.

⁶⁰BOROVSKY S. (szerk.): Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. Bp., é. n. (1907) 75.; képe 68.

⁶¹CSATKAI E.: Sopron és környéke műemlékei. 2. kiad. Bp. 1956. 559. képek 558. – KOPPÁNY T.: A mihályi kastély helyreállítása. „Műemlékvédelem” XXI. (1977) 3. sz. 162–169.

⁶²KOPPÁNY T. előző jegyzetben i. m.-ben, 166. levéltári forrásokra hivatkozva 1860-ra teszi a tulajdonosváltást. FÉNYES dunántúli; I. 1865. 63. így emlékezik meg a várkastélyról: „jelenleg pedig a Fiáth család tulajdona.” Számolhatunk azonban azzal, hogy az adatok Fényeshez több éves késéssel jutottak el.

⁶³GENTHON 1959. 295.

⁶⁴FÉNYES statisztikai, I. 1836. 464. Zichy–Ferraris Ferencet említi; FÉNYES geographiai, IV. 156. Zichy Istvánról emlékezik meg; FÉNYES dunántúli, II. 1866. 239, 275. Zichy Manót (Emánuel) jelöli meg birtokosként.

⁶⁵Lásd a 63. sz. jegyz. – Az orszvári kastélyról l. a 11. sz. jegyzetben i. m.

⁶⁶GENTHON 1959. 396.

⁶⁷FÉNYES statisztikai, I. 1836. 100.

⁶⁸Fejér vármegye, V. 1904. 405. – FÉNYES geographiai, IV. 211. még Palocsay Horváth Ferdinándot jelöli meg tulajdonosként. FÉNYES dunántúli I. 1865. 122. már ifj. gróf Batthyány Lászlót.

⁶⁹WÜNSCHER F.: Tordas. Debrecen – Bp., 1943. 159.

⁷⁰OL: P 592. Sándor (Bia) csal. lvt. Tomus F., Fasc. I. 1–15. Gyarmat és Gyermel birtokjoga 1717–1760.

⁷¹Hogy a romantikus periódust megelőzően már állt, bizonyíték FÉNYES statisztikai, I. 1836. 170. említése.

⁷²Sándor Móricról: SZINNYEI, XII. 1908. 143–144. hasáb.

⁷³BOROVSKY S. 60. jegyzetben i. m. 70.

⁷⁴FERENCZY K.: Kastélyok felhasználásra és helyreállítása. In: Magyar Műemlékvédelem 1949–1959. Bp. 1960. 60.

- ⁷⁵RÓMER F.: A mácsai gim-les, mint királyi vadásztanya VU XVI. (1869) 381–382. – BOROVSZKY S. (szerk.): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Bp., é. n. 68–69, képe 66.
- ⁷⁶Az épület romantikus átalakítás előtti történetét részletesen bemutatja KÁROLYI A.: A zsenyeyei Sennyeyi udvarház. „Vasi Szemle”XXV. (1971) 3. sz. 443–456.
- ⁷⁷JUHÁSZ I.: Szemelvények a Bezerédj-család történetéből (Genealogiai táblákkal). Bp., 1940. 29., I. és II. táblák.
- ⁷⁸Hertelendy Gáborné levélbeli közlése (1976. márc. 7.; 1977. nov. 6.)
- ⁷⁹Hertelendy Gáborné birtokában van Bezerédj Elek kis vázlatfüzete.
- ⁸⁰ÁLDÁSSY A.: Adalékok a Bezerédj-család történetéhez. Klny. a „Turul” 1929. évi XLIII. kötetéből, 3.
- ⁸¹Vasvármegye 88.
- ⁸²SZINNYEI, XI., 1906. 388. hasáb.
- ⁸³Vasvármegye 102, 104.
- ⁸⁴Az Oszterhauber (később Tarányi) családra vonatkozóan: „Nagy Iván Család-történeti Értesítő” III. (1901) 1–2. Füzet. 19–20. – KEMPELEN, X. 1931. 276.
- ⁸⁵Erről a helyi sajtó többször is beszámolt, pl.: „Zala-Somogyi Közlöny” II. (1863) 76. – Uo. V. (1866) 4. sz.
- ⁸⁶„Salon Ujság” VIII. (1903) 19. sz. 8. Uj. Fénykép a kúria átalakított formájáról.
- ⁸⁷HALÁSZ I.: Látogatás Deák Ferencnél Pusztá-Szent-Lászlón. In: Deák-album. Emlékkönyv. Bp. 1876. 19–23. A kúria képe 20.
- ⁸⁸GENTHON 1959. 434–435.
- ⁸⁹„Salon Ujság” VIII. (1903) 19. sz. 8.
- ⁹⁰Vasvármegye 57.
- ⁹¹GENTHON 1959. 208.
- ⁹²TSCHISCHKA, F.: Kunst und Altertum in dem österreichischen Kaiserstaate. Wien, 1836. 284. ezt írja a kastélyról: „Grosses prächtiges Schloss und Garten des Grafen Zichy, im neueren Baustyle.” – MAJOR P.: Moson megye monographiája, II. Magyar-Óvár, 1886. 150. így emlékezik meg: „Szt.-Miklós gr. Zichy-család birtoka. Ez utóbbi helyen néhány év előtt lett az urilak a kor kívánalmaihoz alkalmazottan kiépítve.”
- ⁹³VÁLYI A.: Magyarországnak leírása, III. Buda, 1799, 389.
- ⁹⁴NAGY, XII. 1865. 377, 394.
- ⁹⁵FÉNYES E.: Magyarország leírása, II. Pest, 1847. 14.
- ⁹⁶WURZBACH, C.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, XXXIV. Wien, 1877. 355–356. – KEMPELEN, IX. 1915. 373.
- ⁹⁷A Festetics-kastély utolsó említésével FLEISSIG, M. K.: Heimatkunde für die Schuljugend des Oedenburger Komitates. Oedenburg, 1872. 40. találkozunk.
- ⁹⁸CSATKAI E. 61. jegyzetben i. m. 488. – GENTHON 1959. 78
- ⁹⁹GENTHON 1959. 286.
- ¹⁰⁰KUNITS, M.: Topographische Beschreibungen des Königreichs Ungarn und seiner einverleibten Provinzen, I. Pest, 1824. 94–95.
- ¹⁰¹Az Eszterházy családról: ESZTERHÁZY J.: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901. 211, 213, 214, X. sz. tábla
- ¹⁰²Fejér vármegye, V., 1904. 260., az épület képe 261, 263.
- ¹⁰³L. a 18. sz. jegyzetet.
- ¹⁰⁴YBL E. 18. sz. jegyzetben i. m. 418–419.
- ¹⁰⁵EÖTVÖS J.: A falu jegyzője, I. Pest, 1845. 233.
- ¹⁰⁶LOUDON, J. C.: Encyclopaedia of Cottage, Farm and Villa Architecture and Furniture. London, 1833.
- ¹⁰⁷HITCHCOCK, H-R.: Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries. 2. kiad. Harmondsworth, 1963. 445.
- ¹⁰⁸OL: T3. A Festetics csal. lvt. terve. VI. Téka, 513/1–5.

¹⁰⁹William Burnröl: THIEME–BECKER: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler V. Leipzig, 1911. 264. – The Dictionary of National Biography. Founded in 1882 by George Smith. From the Earliest Times to 1900. Reprinted 1963–1964. III. London, 378–379.

¹¹⁰Vasvármegye 23.

¹¹¹A bogáti kastély leírását Koroknay István elbeszélése (1979) nyomán ismertettük.

¹¹²MNZs 112. – KEMPELEN, IV. 1912. 118.

¹¹³Ezt a családot jelöli meg tulajdonosnak FÉNYES geographiai, IV. 93., ill. FÉNYES dunántúli, II. 1866. 160.

¹¹⁴F. SZABÓ G. (szerk.): Vas vármegye, 1931–32. Bp., é. n. 235.

¹¹⁵Vasvármegye 67.

¹¹⁶OL: P 250. A Festetics csal. keszthelyi lvt. VIII. Festetics II. György iratai 3. Hozzáintézett levelek.

¹¹⁷L. a 114. sz. jegyzetben i. m. 478.

¹¹⁸MNZs 109. – KEMPELEN, IV. 1912. 117–118.

¹¹⁹L. a 114. sz. jegyzetben i. m. 478.

¹²⁰VÁLYI A. 93. sz. jegyzetben i. m., III. 1799. 377.

¹²¹RÓMER F.: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlata. Győr, 1860. 109.

¹²²ESZTERHÁZY J. 101. sz. jegyzetben i. m. 213., X. tábla.

¹²³GENTHON 1959. 105.

¹²⁴BOROVSKY S. (szerk.): Esztergom vármegye. Bp., é. n. (1910) 30. azt olvashatjuk, hogy „A helybeli kastélyt 1862-ben Brzorar (!) Rezső építtette, jelenleg Schelzenlechner Borbála tulajdona.”

¹²⁵BODÁNYI Ö.: Szombathely város fejlődése 1895–1910-ig és műszaki létesítményei. Kiny. az „Építő Ipar” 1910-i évfolyamából. Az írásban említett Wälder-féle építkezés nem valósult meg. – A kézikönyvek és utikalauzok általában sommásan megjegyzik, hogy a Bagolyvárat Czvitkovits Károly 1851-ben építtette. Ennél hitelt érdemlőbb Bogdányi Ödön, Szombathely egykori főmérnökének fentemlített beszámolója, amely több adattal is szolgál.

¹²⁶BALOGH GY.: Vasvármegye nemes családjai. Szombathely, 1901. 28.

¹²⁷KOMÁRIK D.: Brein Ferenc és a pesti Brein-család. „Építés-Építészettudomány” IV. (1973) 1–2. sz. 200–203.

¹²⁸RÁTH K.: Egy kéjlek Keszthelyen. VU IX. (1862) 232, képe 233.

¹²⁹JANCSIK E.: Kirándulások hazánkban. I. Füzet. Dunántúli tájrajzok. Pest, 1863. – ugyanez az írás megjelent: VU X. (1863) 317. a nyaraló képe ui.

¹³⁰DORNYAI B.–VIGYÁZÓ J.: Balaton és környéke részletes kalauza. Bp. 1934. 128. Itt leírást is találunk az épület akkori állapotáról. – RADNÓTI A.–GERŐ L.: A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 65.

¹³¹VU IV. (1857) 429–430. – Idősb KÁKAY Aranyos: Ujabb árny- és fényképek. Pest, 1866. 160. – VU XXII. (1875) 305–306. – SZINNYEI, XI. 1906. 542–545. hasáb.

¹³²„Zala-Somogyi Közlöny” X. (1871) 7. sz. hírt ad arról, hogy „Scharenbeck József veszprémi lakós Szentirmaira változtatta nevét.”

¹³³EÖTVÖS K.: Utazás a Balaton körül. 5. kiadás. Bp., MDCCCXVIII. (1908). II. köt. 111–126. Erre a műre Dr. Vargha László hívta fel a figyelmemet.

¹³⁴KEMPELEN, X. 1931. 134.

¹³⁵VU VIII. (1861) 569–570. – GENTHON 1959. 445.

¹³⁶Révai Nagy Lexikona, IX. 1913. 649.

¹³⁷FÉNYES E.: Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása, II. Pest, 1857. 273–274.

¹³⁸A kastély ma már nem áll. Archív fényképét l. „Szalon Újság” IX. (1904) 6. sz. 4, 5.

¹³⁹Balaton-Füred hajdan és most. VU XXVI. (1879) 462.

¹⁴⁰„Zala-Somogyi Közlöny” VI. (1867) 11. sz.

¹⁴¹Balaton és vidéke. Eggenberger-féle utikönyvek III–IV. Bp. é. n. (1909) 102. – LIPTÁK G.–ZÁKONYI F.: Balatonfüred. Veszprém, 1956. 103. – GENTHON 1959. 25.

¹⁴²A torony szerepéről l. MOJZER M.: Torony, kupola, kolonnád. Bp. 1971.

¹⁴³WAGNER–RIEGER, R.: Romantik und Historismus. In: Wagner–Rieger, R. – Krause, W. (Ed.): Historismus und Schlossbau. München, 1975. 11–18.

Kathy Imre

A KORSZERŰ NEMZETI ÉPÍTÉSZET ÚTJÁN (A magyar szecessziós építészet népi-nemzeti iránya)

A magyar századforduló építészetének kétséget kizáróan legjelentősebb irányzata az, amelynek a célkitűzése, hogy a megszületendő új építészet a kor színvonalán álló korszerű és egyben nemzeti jellegű legyen. A magyar századforduló – Európaszerte uralkodó – eszmeáramlatának a szecessziónak, ezen belül is különösen a magyar szecesszió építészetének alapvető jellegzetessége és megkülönböztető jegye, hogy már az induláskor is kifejezetten ezen az elvi alapon állt.¹ A későbbiekben pedig a korszak minden jelentős építészete vagy építészcsoportja – különböző alapállásból, vagy különböző mélységből kiindulva ugyan – a nemzeti építészet kiművelésének talaján állt, és eredményeit kifejezetten ennek útján érte el. A korszak legjobb építészeti és legjobb épületei a nemzeti építészet művelésének útján termelődtek.²

Az Iparművészeti Múzeum tervpályázatát 1890-ben írták ki, abban az évben, amelyet éppen korszakhatárnak tekintünk az eklektika és a szecesszió között. Ebben az évben született tehát az a terv – Lechner Ödön és Pártos Gyula keze nyomán – amelyet a szecesszió, s egyben a nemzeti építészeti törekvések elindítójának tekinthetünk Magyarországon. Ha ennek az indulásnak az előzményeit kutatnánk, az építészet területén kevesebb, de más területen annál több olyan kezdeményezéssel találkozhatnánk, amelyek búvópatakokként indulva végül is olyan folyóvá dagadtak, amely immár határozott medret vájt magának, s azt a medret többé már nem lehetett eltorlaszolni és a folyó sodrát is tudomásul kellett venni. Az előzményekből a legközelebbi és legközvetlenebb Huszka József munkássága, aki a magyar ornamentikával, annak eredetével foglalkozó tanulmányait néhány évvel azelőtt jelentette meg.³ Ez Lechner építészetének kiindulásánál döntő, mondhatni elengedhetetlen indíték, és egyben egész formakincsének forrása. A távolabbi, nem közvetlen, de átfogóbb nagyobb távlatot nyitó előzményt, a magyar élet egészét, múltját, jelenét, jövőjét magában hordó látnok, Széchenyi István „Pesti por és sár” című írásában találjuk: „... Magyarország építményeire kizárólag sem északi, sem déli minta nem tökéletes, s eképp, valamint a magyar nemzetnek eredeti képe, s éghajlatának, ha nem is szembeszökő, de mégis különös sajátossága van, úgy architektúrájának is önállásúnak szükséges lenni, s ennél fogva építményeinek is okvetlen különös ábrázattal kell bírniok, s ez sem olasz, sem germán nem lehet (. . .) Mert vajjon mi a jó, mi a szép emberi készítményben? – Semmi egyéb, mint célirányosság, s így azon idomok s formák, amelyek ehhez legközelebb visznek. Miből az következik, hogy valamint minden nemzetnek, mely

még kozmopolita zagyalékra nem olvadt egybe, sajátágainak megfelelő öltözte van, úgy külön-külön országra nézve is külön-külön lakóház, építési ízlés illik inkább, mit megint az éghajlat határoz el.” Ezeket a sorokat Széchenyi jóval a szecesszió megindulása előtt írta le, de a benne foglaltak akkor is, ma is érvényesek.⁴

Az előzményeket tekintve azonban ezek csak jellemző részletek, mert a nemzeti célok minden területen való érvényesítésének gondolata, mint a negyvennyolcas szabadságharc indítéka és vezérelve, a szabadságharc leverése utáni osztrák elnyomás alatt is továbbélt, és a kiegyezés után ha korlátozottan is, törvényes keretek között kereste a megvalósulás lehetőségét. Az építészet ezen belül részterület ugyan, de jelentősége annál nagyobb. Nem véletlen, hogy a legnagyobb csatákat ezen a területen kellett megvívni a nemzeti jelleg érvényrejtéséért.⁵

Lechner Ödönnek elvévülhetetlen érdeme, hogy az új építészeti irányzatnak a szecesszióknak már az induláskor olyan irányt szabott, hogy a századfordulón induló új nemzedék tagjai, amennyiben az eklektikával szemben az új építészeti útját kívánták járni, a nemzeti építészeti kérdését nem kerülhették ki, még akkor sem, ha szemben álltak azzal. Ma már tudjuk, hogy mindazok akik a századelőn jelentőset alkottak, így, vagy úgy, kisebb, vagy nagyobb mértékben követték tanításait, a legjobbak úgy, hogy meghaladták azt. Lechner útja végül is nem vezetett el az igazi értelemben vett nemzeti építészethez, ennek azonban rajta kívülálló okai vannak. A legalapvetőbb ok az, hogy a kornak akkor – nemcsak akkor – téves elképzelései voltak a magyar építészeti mibenlétéről, illetve egyáltalán annak létét vonták kétségbe, a népi építészetről pedig úgyszólván nem vettek tudomást.⁶ Így gyakorlatilag az új építészeti kiindulás lehetséges alapját eleve figyelmen kívül hagyták. Lechner tehát abból indult ki, hogy a nemzeti építészeti megteremtéséhez a magyar nép gazdag díszítőművészetét kell felhasználni, az építészeti formán keresztül lehet és kell tehát az építészeti nemzeti jellegét megadni.⁷ Ezen túl, Lechner felhasználva a Zsolnay gyár adta lehetőségeket, épületeit a nagyon gazdag hagyományokkal rendelkező népi kerámiák ihlette színes mázas burkolattal látta el.⁸ Maga az épülettest Lechnernél általában eklektikus felfogású, és a főformába, különösen az Iparművészeti Múzeumnál, belejátszik a magyarság keleti (indo-iráni) – származására utaló, főleg India meghatározott részein kifejlődött sajátos építészeti formák hatása is. Lechner épületei zseniális alkotások, kitűnő építészeti formáló készségnek bizonyítékai, és annyiban részei is a nemzeti építészetnek, amennyiben annak bizonyítékai, hogy akkor, abban az időben, és mindazok akik hittek benne, ilyennek hitték a sajátos magyar építészetet. Mai szemléletünk szerint annyiban része nemzeti építészetünknek, amennyiben elindítója volt egy olyan nagyarányú kísérletezésnek, amelyben később tisztultabb alapállásból kiindulva – hitünk szerint – valóban születtek is olyan alkotások, amelyek sajátos hazai levegőt árasztanak, nemzeti karakterük van.⁹ Lechner építészete ezen túlmenően magyar-nak, ha úgy tetszik nemzetinek is minősíthető annyiban is, hogy tévedései is csak itt, ilyen adottságok és lehetőségek között születhettek. Lechner Ödön egyébként elméletileg sokkal tisztábban látta a kérdéseket – különösen jelentős épületei megépülte után – mint az alkotásaiból kitetszik. Egyik 1906-ban megjelent írásában ez olvasható: „Az új szerkezetek lehetősége új formákat fejleszt, így ebben az új evolúcióban idő és alkalom kínálkozik, hogy nemzeti egyéniségünket belevigyük az új formanyelv megalkotásába.”

Ebben már nincs szó arról, hogy egy valamilyen módon létrejött épülettetést lássunk el népi díszítőművészetünk motívumkincsével, vagyis felületi jellegzetességekkel. Itt már lényegi kérdést érint, amikor „nemzeti egyéniségünket” az „új evolúcióban”, vagyis a kor építészetének új feltételei és lehetőségei között kívánja belevinni az új építészet formá nyelvébe.

Amikor azonban ezeket a sorokat írta, már nem vett részt a magyar építészet útjának irányításában, sőt ebben az időben már közvetlen tanítványai is – akik korábban szinte teljesen átvették építő modorát – különböző hatások alatt nagyjából már eltértek korábbi irányvonalától.¹⁰

Lechner legközvetlenebb tanítványai kezdetben szinte szószerint követték, nem elveit, stílusát. Különösen Lajta Béla néhány korai épülete. Márkus Géza kecskeméti épülete a „Cifraház”, Komor és Jakab Városház épülete Marosvásárhelyen, vagy Árkay Babochay villája jellemző ebből a szempontból.¹¹

A századfordulón azonban, főleg a gödöllőiek révén ismertté vált az angol preraffaeliták tanítása, de az ennek alapján már kifejlődött „modern” angol építészet is.¹² Az angol építészetéről már a kilencvenes években is jelentek meg ismertetések. Lechner abban az időben többször megfordult Angliában, Lajta pedig talán dolgozott Schaw-nál Londonban, így meglepő, hogy ez akkor rájuk nem volt hatással. Toroczkaí Wigand Ede mint a gödöllői Művésztelep tagja,¹³ a preraffaeliták szellemében már 1902-ben folytatott rendszeres népi építészeti tanulmányokat az ország különböző vidékein, így a Székelyföldön is. Egy családiház tervpályázaton 1903-ban már olyan pályatervet adott be, amelyen a zsűri észrevette a népi gyűjtőutak hatását, de ez bútorterveiben is érzékelhető.¹⁴ Gyűjtőútjainak közzétett anyaga, valamint jellegzetes rajzai majd a fiatalok indulásánál kap jelentős szerepet.¹⁵

Időközben Medgyaszay István ugyancsak a népi építészet tanulmányozásának útján építi, teljesen sajátos egyéni megközelítéssel, a nemzeti építészet útját.¹⁶ Ő már a század elején abból indult ki, hogy a nemzeti építészetet a népi építészet ismeretében, annak tanulmányozása és a benne rejlő lényegi összefüggések feltárása útján kell kifejleszteni.¹⁷ A magyar építő szellemet kell megtanulni a néptől és azt korszerű igények és szerkezetek révén kell új formákban kifejleszteni. Medgyaszay, aki kitűnő statikus is volt, az új építőanyagoknak, de különösen a vasbetonnak, a mérnöki szerkesztésen túli, az új építészeti formálásban, különösen pedig a nemzeti építészeti jelleg megformálásában való lehetőségeit kutatta, majd sikerrel alkalmazta.¹⁸ A Gödöllőn tervezett és épített (1904–06) két műteremháza funkcionális szerkezeti és formai szempontból is úttörő jelentőségű. További nemzetközi jelentőségű műveiben is a nemzeti jelleg organikusán, ellentmondás nélkül formálódik korszerű vasbeton épületekké.¹⁹

A század első éveiben tehát már körvonalazódott a nemzeti építészet megközelítésének a lechneritől eltérő mélyebb és igazabb útja, amely a nemzeti építészet kérdését nem kívülről, hanem belülről közelítette meg, nem a formában, hanem a formát is meghatározó tartalommal kereste a kiindulást.²⁰ Nem abból indult tehát ki, hogy egy feltételezett nemzeti jelleghez kereste a formát, hanem abból, hogy meg kell találni azt a biztos bázist, ahonnan elindulva, fokozatosan el lehet jutni a nemzeti jelleg kibontakoztatásához. Ezt a biztos bázist pedig a népi építészetben találták meg, mint a nép olyan ősi hagyományo-

kat őrző, külső hatásoktól kevésbé érintett alkotásában, amely magában hordja a magyarságnak, mint etnikumnak, olyan eredendő jellegzetességeit, amelyek a történelem viharai közepette is áthagyományozódtak.²¹ Itt azonban sokkal többről van szó, mint egyszerűen a népművészeti formakincs átadásáról, átvételéről; az emberi közösségről, a népről van szó, aki alkotója és használója a népművészetnek.²² Nem a pillanatnyi forma a lényeg, hanem az a szellemi-lelki magatartás, amely a forma mögött munkál és amelynek a pillanatnyi forma is engedelmeskedik.²³ A pillanatnyiság tehát nem véletlenszerűség, hanem egy fejlődésében is változatlan belső törvénynek adott pillanatban érvényes képlete. Kós Károly erről így ír 1909-ben: „Ennek a közösségnek a törvényeit kell tőlük eltanulnunk (. . .) Ez az amiért járom a földjüket, (. . .) azért akarom élni az ő életét, álmodni az ő álmait, akarok úgy gondolkozni mint ő, érezni tudni, mint ő. Mert ez az érzés, gondolat és emlékezés benne van cselekedetében akkor – ha öntudatlanul is – amikor kifaragja tornáca oszlopát, amikor kihímezi kapuját, amikor házát, csűrét, templomát építi.” Ezek a sorok később rögződtek mint megfogalmazódtak. Ezeket az elveket vallották korábban Toroczkai és Medgyaszay is, ilyen értelemben írtak, terveztek és építettek.

A fiatalok, de főleg Kós Károly 1907 körül új szint hoztak a nemzeti építészetbe. Kós írásaiból is, épületeiből is kitűnik, hogy az új nemzeti művészet alapjának a népművészetet tekintette, az alaphoz hozzávette ugyan a magyar középkor művészetét is, de könnyen belátható, hogy a „középkor művészete” alatt ő annak csak jól körvonalazható területét, nevezetesen középkori falusi templomainknak szinte népművészeti alkotásnak tekinthető csoportját, a kerített templomokat értette.²⁵ Tovább szűkítve a kört Kalotaszeg falvainak, nagyobbbrészt, valóban egyszerű népi mesterek kezén nyomán szerkesztettformált építészeti csodáit értette. Így lényegében csupán ugyanannak a jelenségnek két oldaláról van szó. A körösfői templom azért is lett jelkép. A Kós nemzedék elméleti bázisában nem nehéz felfedezni – amit Kós Károly írásaiban rögzít is – azokat a különböző irányokból jövő indításokat, amelyeknek átértékeléséből saját útjuk irányvonala egyértelműen kirajzolódott. Egyik a ruszini-morisi eszmék, amelyeket nagyrészt már hazai átértékelésben, sőt főleg a gödöllőiék révén hazai alkalmazásban ismerhettek meg. Másik a finnek világiállítási nagy sikere Párizsban 1900-ban, amely éppen az említett angol eszmék gyakorlati bizonyítéka volt.²⁶ Harmadik az itthon ez irányban már eredményes elméleti és gyakorlati munka, többek között a rendszeres népművészeti gyűjtőmunka.²⁷

A külföldi elméletek és példák azonban csak annyi szerepet játszottak, hogy ráébresztették Kóst, mint az új generáció szellemi vezérét is arra, hogy a népművészetre, népi építészetre alapozva valóban lehet nemzeti építészetet teremteni és ehhez kimeríthetetlen kincseshánya Kalotaszeg. Most ébredt rá igazán korábbi, eladdig megfogalmazatlan vonzalmára, amely őt ehhez a kis zárt, kerek, minden viszonylatában egyértelmű világhoz kötötte.²⁸ Az egész Európát átható preraffaelita eszmék, Finnországot kivéve, sehol nem valósultak meg olyan következetesen – mert sehol nem vágtak olyan mértékben egybe a kívánalmakkal és lehetőségekkel – mint éppen Magyarországon. Webu „Vörös ház”-a az angol középkori és a népi építészeti ötvözetéből születő, addig nem látott, korszerű nemzeti jellegű angol építészet első megfogalmazása. Kósnál is a népi építészet és közép-

kori építészet találkozásából születik a nemzeti jelleg. Csak az elvek azonosak, utánzás fel sem merülhet, a vörös nyerstéglás komor Red House, más világ, mint Kós derűt árasztó hófehér házai.²⁹ A finn hatások szerepe hasonló, bár az adottságok folytán a hasonlóságoknak nagyobb tere nyílik.³⁰

A nemzeti jellegű építészetet a magyar társadalom, végül is elsősorban Kós Károly épületein keresztül vette tudomásul. Ennek oka egyrészt az, hogy ekkor már nem volt vita tárgya a nemzeti építészet ügye, másrészt ez az építészeti karakter valahol mégis csak ott élt az emberi lelkek mélyén, a megütött hangra valami rezonált. Ezen túl azt is figyelembe kell vennünk, hogy az első e nemben megvalósult épületek tartalmukban a legkevésbé sem mutattak ellenállást az új építészeti formálással szemben.³¹ Egyébként is nagyon sok irányú kedvező körülmény és következetes tevékenység játszott közre abban, hogy felfedezték Kalotaszeget mint művészetünk megújulásának talán legbővebb forrását, és irányzatoktól függetlenül azt mintegy közös alapnak tekintették.³² Így lehetett 1906–07-től kezdve a nemzeti törekvéseknek néhány évig szinte egységes jellemzője az a Kalotaszeg ihlette jellegzetesség, amely legerőteljesebben talán Kós Károly műveiből sugárzik. Ez a Lajta műterem munkáin éppen úgy megfigyelhető, mint még a nemzeti törekvésektől távolállókén is, de ebben az időben érik Árkay építészetében a fasori templomhoz vezető fordulat is. Toroczkaí Wigand pedig, aki ennek a fordulatnak már a kezdeteknél egyik munkálója volt, ebben az időben kezdte meg néhány éves székelyföldi munkásságát, ahol egy újabb jelentős népművészeti terület értékein gazdagodva továbbvitte, és sajátos módján kiteljesítette a nemzeti építészetet.³³ Medgyaszay is ezen az úton éri el nemzetközi sikereit.³⁴

Ahogy szükséges volt, és mint láttuk; be is következett a különböző alapokból induló nemzeti törekvések egy mederbe terelődése, addig, ameddig a nemzeti építészet ügye vitatott volt, úgy ez a szükségesség az ügy győzelmével megszűnt.³⁵ Ezért 1910 körül már egy sokféleség, azonos törekvésen belüli sokféleség kezd kibontakozni. Ez szükségszerű és fölöttébb kíváncsoly folyamat, mert azonos nemzeti karakterű jelentős művek csak a művészek egyéniségén átáramolva, egyéni jelleggel ellátva jöhetnek létre. A nemzeti karakter pedig nem valami fitogtatni való felületi dísz, hanem egy népközösség, egy nemzet, önkifejezésének szükségszerű megnyilvánulása. De tovább is mehetünk, azt mondhatjuk, hogy létérdeke. Amikor Széchenyi korábban idézett soráiban ezt mondja: . . . „valamint a magyar nemzetnek eredeti képe (. . .) van, úgy architektúrájának is önállóságának szükséges lenni” . . . nemcsak az építészetre, az épületekre gondol, hanem a sokkal nagyobb épületekre a hazára, az országra is. Arra, hogy azt is úgy kell felépíteni, berendezni, hogy a benne lakók képének megfelelően, önállósága legyen. Ez pedig gazdasági, szociális, kulturális kérdés, létkérdés, a nemzet önállóságának kérdése. Így kapcsolódik a nemzeti építéstílus az önálló-lét, a gazdasági függetlenség, egyáltalán a lét kérdéséhez. Bobula János 1893-ban ezt írta: . . . „Senki sem vonhatja kétségbe, azt az elvitathatatlan tény, hogy az épületeinken alkalmazandó német stílus jobban germanizálja nemzetünket, mint akár ezerszámra menő fekete-sárga zászló.”³⁶

A magyar szecesszióknak többek között, ezért is van az európaiságon belül is sajátos arca, mert itt ebben az időben nem pusztán az új életérzés új kifejezőmódjáért, hanem részben magáért az életért, de legalább is az életnek olyanná alakításáért kellett hadakoz-

ni, amelyben a „nemzet önállása” lehetővé válik. Ehhez egyidejűleg a nemzet formálása, építése is szükségeltetett. A népművészetnek a nemzeti művészet rangjára emelése annak alkotóját is szükségszerűen oda emelte. A nemzeti művészet formálása tehát egyben a nemzet formálása is. Ezt jelenti a népművészetben alapuló nemzeti művészet. Így gondolták ezt ebben a korban az építészekon kívül Ady, Bartók és Kodály, Csontváry vagy Móricz Zsigmond is.

JEGYZETEK

¹ A nemzeti építészettel már korábban is foglalkoztak. Schauff János már a XVIII. sz. végén tervezett egy nemzeti oszloprendet. A klasszicizmus idején is felmerült a nemzeti jelleg kérdése (Péchy Mihály) a reformmozgalom, az ennek hatása alatt álló irodalmi népiesség valamint a zene (Mosonyi) hatására. A romantikában elsősorban Feszli Frigyes, de mások is kifejezetten törekedtek a nemzeti jellegű formarend megteremtésére. Azt is tudjuk, hogy a kozmopolitának minősített eklektika mestereit is foglalkoztatta a kérdés. Az eklektika felülmúlhatatlan zseniális mestere Ybl Miklós és kortársai is vitakoztak róla, bizonyára a hatvanhét körüli új reformszellem hatása alatt. (Ybl építészete ezért vagy nem ezért valóban nemzeti építészeti is.) A századfordulón azonban ez a kérdés egészében másképpen jelentkezik, mert mindenirányú korszakváltással egyidejűleg történik, és mert felfedezték a nemzeti jelleg kiművelésének forrását a népművészetet, népi építészetet. A nemzeti jellegű szecesszió elindítója Lechner Ödön és Pártos Gyula Iparművészeti Múzeuma (1893–97)

² Lechner Ödön, Lajta Béla, Toroczkai Wigand Ede, Medgyaszay István, Kós Károly, Árkay Aladár és mások.

³ Huszka József (1854–1934) nem volt építész. Írásaiban a magyar népi díszítő művészet formakincsének eredetét kutatta. Az élő népművészeti formakincs, valamint honfoglaláskori művészetünk formái alapján a magyar díszítő művészet keleti eredetét tárta fel, illetve bizonyította. Huszka hatása a magyar szecesszió építészetében de más téren is felmérhetetlen, hiszen e nélkül az egész fejlődés esetleg más irányt is vehetett volna. Lechner munkásságában meghatározó jelentőségű. A múlt század második felében felfedezett keleti művészetek hatása az egyetemes szecesszió kialakulásánál alapvető szerepet játszott. Huszka felfedezésében a Kelet művészete a magyar művészet ősforrása. A más helyen csak különleges, idegenszerű, (bár vonzó) keleti művészetekhez fordulás a kor felfogása szerint nálunk, művészetünk legősibb alapjainak való visszatérés. Ez döntő meghatározó a magyar szecesszió sajátos arculatának kialakulásában.

⁴ Széchenyi ezen sorainak közvetlen hatását az építészetben kimutatni nehéz lenne, de bizonyára ott munkált az Ybl nemzedék ilyen irányú érdeklődésében is.

⁵ Itt utalhatunk az Iparművészeti Múzeum megépülte után fellángolt éles sajtóvitákra, de az 1930-as években, az 1950-es évek első felében, vagy napjainkban újra és újra jelentkező, gyakran szélsőséges, vitákra.

⁶ Huszka művei építészeti vonatkozásban nem adtak, nem adhattak útmutatást, ő elsősorban a magyar díszítőművészet eredetét kutatta, annak felhasználása más kérdés.

⁷ Lechner első szecessziós jellegű műveinél kifejezetten formaművész, megelőző eklektikus alkotásai konstruktívabbak.

⁸ A Zsolnay kerámia jelentősége messze túlnő a pusztá lehetőségén, hiszen Zsolnayék még az épületkerámiák előtt felfedezték és alkalmazták a népművészetet. Ilyenformán ösztönözték az épületkerámiák motívumkincsét is. A Zsolnay gyárban már a nyolcvanas évek közepétől külön részleg foglalkozott az épületkerámiával illetve pirogránittal. A korszak jelentős építészeti Ybl Miklóstól Lechner Ödönig mind alkalmazták is, de jelentős mennyiségben eljutottak a gyár épületburkoló elemei Ausztriába, Bécsbe is.

⁹ Medgyaszay, Kós, Toroczkai Wigand Ede épületei jelentik ennek legjavát, de ezen túl is szép számmal vannak ide sorolható épületek.

¹⁰ A nagyarányú gyűjtések révén ekkorra már tisztábban látták a népművészet mibenlétét és főleg felfedezték a népi építészetet. Ettől kezdve a legjobbaknál a népi-nemzeti építészet már nem a népi díszítőművészet elemeinek alkalmazását jelentette.

¹¹ Néhány esetben ilyen „Lechner-stílusú” épületnél Lechner közreműködése kimutatható vagy feltételezhető.

¹² Egyrészt folyóiratok és kiállítások, másrészt utazások és személyes kapcsolatok révén is.

¹³ Azt, hogy adminisztratív értelemben tagja volt-e a művésztelpek többen vitatják, de hogy a lényegét illetően szoros szálak fűzték oda nem lehet vitás. Medgyaszay is a Művésztelpehez („Társasághoz”) tartozónak vallotta magát, az irodalom sehol nem említi.

¹⁴ „Igen eredetien kezeli a magyar motívumokat” (Művészet 1905). „Baillie Scotthoz és a többi vezető építőművészhez hasonlóan ő is értett ahhoz, hogy teljesen nemzeti építészetet teremtsen” (Der Architekt 1911).

¹⁵ A Kós nemzedék stílusirányának alapozásában az eddig ismertnél jelentősebb szerepe van.

¹⁶ Medgyaszay a magyar népművészet keleti kapcsolatait kutatta, a hagyományanyagot ezzel lényegesen kibővítette, színesítette. Építészetének sajátos levegőjét ez is adja.

¹⁷ . . . „törekedjünk arra, hogy az új anyagok szilárdsági viszonyait minél világosabban jellemezzük, műveink a mi népünk formanyelvén beszéljenek és azokban a mi korunk gyermekének lelke, a mi világnézetünk tükröződjék.” (M. I.)

¹⁸ A Veszprémi Színháznál (1907–08) mindezek kiteljesedését figyelhetjük meg. Az itt követett elveket elméletileg is megfogalmazta, leírta: „A vasbeton építészet művészi megoldásairól” című tanulmányában, ezt a Veszprémi Színházról bemutatott képekkel illusztrálta; „Die künstlerische Lösung des Eisenbetonbaues” címen a VIII. Nemzetközi építészkongresszuson ismertette nagy nemzetközi elismeréssel (Megjelent német nyelven a kongresszusi kiadványban.)

¹⁹ Veszprémi Színház (1907–08) Soproni Színház (1908–09), Moson elemi iskola (1909), Resicabánya iskola (1909), Rákosmulyad templom (1909–10)

²⁰ Ez elsősorban is a népi építészet jobb megismerésének következménye, de nem utolsó sorban a nép életével való közvetlen találkozásnak is.

²¹ Ezek az alaprajzi fejlődés, a szerkezetek és építőanyagok, valamint a díszítőmód és nem utolsó sorban a település rendjében egyaránt jellegzetesek. A java építészek éppen ezeket kutatták és kísérelték meg átültetni saját műveikbe.

²² Ilyen mélységekig a gyűjtőutak, a néppel való találkozás nélkül nem lehetett volna eljutni.

²³ A gyűjtőutaknak éppen ez volt, ez lehetett egyik leglényegesebb tanulsága, a különböző tájegységek és különböző korú épületek egybevetése révén.

²⁴ A magyar szecessziós építészet népi-nemzeti irányának éppen ez a szellemiség, a népi alkotások, a népi alkotásmód mibenlétének kutatásából-feltárásából átsugárzó lényeglátás a jellemzője.

²⁵ Ez a templomtípus, amely legtömegebben és legjellegzetesebben formában Kalotaszeg falvaiban maradt fenn, korábban szinte az egész Magyarországon elterjedt forma volt. Kós Károlyt – bár nem szülőföldje – rendkívül szoros szálak fűzték e vidékhez, formakincsének jelentős része innen eredeztethető, de a magyar romanika monumentális világhírű alkotásai (Ják, Gyulafehérvár) is nyomot hagytak épületein. Kalotaszeg különben az egész magyar szecessziós építészetében képző- és iparművészetében döntő hatású gyakorolt.

²⁶ Kós és a Fiatalok építészetében az angol és finn igazodás kétségtelenül kimutatható, de az angol–finn–magyar szecesszióban kimutatható egy olyan belső rokonság is, amely közvetlen hatásokkal egyértelműen semmiképpen nem magyarázható. Ennek tisztázása még a jövő feladata.

²⁷ Elsősorban is a Malonyai szervezte gyűjtőmunka, amelyben az építészek (Medgyaszay) fontos szerepet játszottak, majd az ennek feldolgozása révén megjelenő „A magyar nép művészetek” kötetei.

²⁸ Kós Károly egy diákkori kirándulás, illetve baráti meghívás alkalmával ismerte meg először Kalotaszeg falvait.

²⁹ Ez is bizonyítja, hogy a népi nemzeti jelleg sokkal mélyebb gyökerű mintsem, hogy felületi díszítéssel pótolható lenne. A sajátos használati kívánalmakon túl az éghajlat, az építőanyagok és felhasználásmódjuk a hagyományos színek és még sok más tényező határozzák meg elsősorban.

³⁰ Különösen a fa felhasználásában figyelhető meg.

³¹ Az állatkerti épületek, templomok, családiházak jellemzőek ebből a szempontból.

³² Kalotaszeg azért tölthette be ezt a szerepet, mert elzártsága folytán ott az életrend és a lakókörnyezet még sokkal nagyobb harmoniában volt mint az ország civilizáció által jobban érintett területein.

³³ Toroczkai Wigand Ede a „székely akció” keretében Székelyföldszerre sok népházat, iskolát, templomot, lakóházat stb. tervezett. Ezeknek az épületeknek a megformálásánál kifejezetten a székely népi építészet szelleméből indult ki, mintegy kiteljesítette azt.

³⁴ Különösen a Veszprémi Színház épülete aratott jelentős sikert, amelyben a vasbeton építésnek sok – mindmáig kiaknázatlan – szerkezeti-formai lehetőségét csillantotta meg.

³⁵ 1910 körül a legjelentősebb építészek mindenike, de a nagyközönség is, már természetesnek vette a nemzeti építészetet. A századelejei nagy viták elcsendesedtek, vagy más síkra terelődtek.

³⁶ Építészeti Szemle 1893 (9.)

Nemes Márta

A KÖBÁNYAI TEMPLOM TÖRTÉNETE

A TEMPLOM ÉPÍTÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI

Kőbánya 1873 előtt nem tartozott a fővároshoz, régen virágzó kőfajta-iparáról elnevezett település volt. Az ipari fejlődés fellendülésével, új iparágak létrejöttével lakóinak száma ugrásszerűen növekedni kezdett, és ez magával hozta egy új templom építésének igényét is. Először ugyan csupán az 1740 körül épült Kápolna téri kis kőkápolnát bővítették ki (1870-ben)¹, de miután ezzel együtt is tarthatatlanná vált a helyzet, a kőbányai polgárok 1883. november 17-én bizottságot alakítottak a templom-építés megszervezésére,² és írásban fordultak a főváros törvényhatósági bizottságához ügyük felkarolása végett.

1884-ben a törvényhatósági bizottság napirendre tűzte a kőbányaiak kérelmének megtárgyalását,³ és a főváros mérnöki hivatalának bevonásával 1855. májusára elkészült az épület elhelyezési variációinak terve.⁴ Eszerint a lehetőségek a következők voltak:

1. a Kápolna tér,
2. az egykori Dreher-féle sörfőzde telkéből kihalásandó háromszögű telekrész és
3. a Bánya tér.

A három változat közül az első kettő a közgyűlés képviselőinek óhaja,⁵ a harmadik pedig a Fővárosi Közmunkák Tanácsának – városrendezési elképzeléseibe illeszkedő – javaslata volt.⁶

1885-től 1887. június 15-ig tartott a templom helyének eldöntése körüli vita, s mivel megegyezni nem tudtak, végül a belügyminiszternek kellett az ügyben határoznia, aki a Bánya-téri változatot választotta.⁷

A bizottmány és a tanács nehezen tudott belenyugodni a döntésbe. A következő esztendőben újabb indítvánnyal álltak elő: legyen Kőbányán inkább két, kisebb templom, egy a Bánya-, egy pedig a Kápolna téren. Természetesen ilyen javaslat nem kaphatott helyet egy jogerős belügyminiszteri döntés után, mely kimondta: „. . . a kőbányai templom a bánya téren lesz elhelyezendő, mögötte hat öles új utcza lesz nyitandó, a plebániaépület számára a ligeti iskolaépület párjaként leendő megépíthetése céljából a templom másik oldalán a hely fentartandó. . .”⁸ stb.

Ezzel eldőlt a templom elhelyezésének kérdése.

A TEMPLOM TERVEI

A történeti kutatás eddig a kőbányai templom építésének kezdetét Lechner Ödön első tervének elkészültétől számította.⁹ A most bemutatásra kerülő anyag tükrében az épületre vonatkozó történeti adatok teljesebbé válnak, és fény derül arra is, miként nyerte a templom ezt a nem kimondottan Lechnerre jellemző „eklektikus-szeccessiós” formát mely annakidején és azóta is bírálóiból oly ellentétes és heves érzelmeket váltott ki.

Lechner Ödön építészeti törekvései köztudottak. Eredményeit a megelőző és rákövetkező korok hasonló törekvéseivel szemben itt nem célunk taglalni. Érdeklődésre tarthat számot azonban, hogy a kőbányai templom építésének története éppen ugyanazokért a célokért küzdő elődjének, Feszl Frigyesnek alakjával kezdődik.

Feszl Frigyes – akárcsak Lechner Ödön – huzamosabb ideig lakott Kőbányán, s így „élete utolsó éveiben a legmelegebb ragaszkodással csüggött a Kőbányai templom – már akkor is sokat hangoztatott – építésének eszméjén. Részt vett benne és előmozdította a kezdeményezést és az aláírások alkalmával 100 frt.-tal járult a tőkegyűjtéshez. A kőbányai polgárok bizalma és szeretete által felhivatván az új templom tervének elkészítésére, e felhívásnak készségesen meg is felelt” – olvashatjuk fiának 1889. májusában kelt levelében, melyben a főváros törvényhatósági bizottságának megvételre felajánlja az atyja által készített terveket.¹⁰

A templom első terve tehát már 1883 végén, 1884 elején elkészült, s ha nem is maradt fenn minden rajz, a meglévők világosan illusztrálják Feszl elgondolását (62–65. kép).¹¹ A három hosszhajós elrendezésű, hat boltszakaszból álló templomtest főhajója bazilikális megvilágítású, mellékhajói igen alacsonyak. A szentély a nyolcszög öt oldalával zárul, a mellékhajók félköríves lezárású kápolnában, illetve sekrestyében folytatódnak. A homlokzatok neoromán architektúrát kaptak. A főbejáratot két zömök torony fogja közre, melyek csak a harangház szintjével magasabbak a főhajónál, toronysisakjukat gazdagon csipkézett attikás főpárkány rejtje el. Az oldalhomlokzatokat támpillérek tagolják, a hajók boltozata fölött nyereg-, ill. félnyereg tető húzódik.

Az elképzelés tehát formát öltött, az épület helyének megválasztása körül azonban oly hosszúra nyúlt a vita, hogy mire a döntés megszületett, Feszl Frigyes már négy esztendeje nem élt. S bár fia 1889-ben felhívta a figyelmet apja meglévő munkájára, a törvényhatósági bizottság 1890-ben mégis új terveket készíttetett a főváros mérnöki hivatalának alkalmazottjával, Barcza Elek építésszel.¹²

Barcza elgondolása (66–68. kép) az akkoriban szokásos történeti stílusok divatjának hódolva neogót megfogalmazásban készült.¹³ Felépítése három hosszhajó egyhajós kereszt-házzal, szintén bazilikális elrendezésben. A főhajó hat-, a mellék- és kereszthajó pedig öt-öt boltszakaszból állt. A poligonális főszentélyt a sekrestyéből ill. kápolnából megközelíthető körüljáró övezte. A főbejárat kis, keresztboltozatos előcsarnokkal indult, melynek zömök falai a homlokzati tornyot tartották. Innen jobbra és balra a főtorony testéhez simuló lépcsőtornyocskák bejárata nyílt. A templombelső első boltszakasza fölött orgonakarzat húzódott, kétoldalt pedig a mellékhajók terét egy-egy kápolna bővítette.

Ez a klasszikus megfogalmazású, minden egyéni vonástól mentes templomterv határozta meg a ma is álló épület felépítését, s a hozzá való ragaszkodás hiúsította meg Lechner Ödön első, zseniális tervének megvalósulását.

A kőbányai polgárok gyűjtési akciója – bármennyire is lelkes volt – a templom költségeihez reális alapul nem szolgálhatott. Az építési szándék akkor lépett a megvalósulás útjára, mikor a kegyúr főváros 1890. okt. elsején 200 000.- forintot szavazott meg az építés költségeinek fedezésére.¹⁴ Ugyanekkor határozták el azt is, hogy a végleges tervek kidolgozását és az árlejtést is Barcza elgondolása alapján kell végrehajtani, mégpedig úgy, hogy az építkezés 1891 tavaszára megkezdhető legyen.

A mérnöki hivatal azonban a végleges tervek elkészítését már nem tudta vállalni,¹⁵ ezért a főváros 1891. április 15.-én úgy döntött, hogy a „templom részletes építési terveinek, költségvetéseinek és az ajánlati verseny feltételeinek haladéktalan elkészítését, s az egész építkezés vezetését Lechner Ödön helybeli magánépítész úrra bízta. . .”¹⁶ (Nincs szó tehát pályázatról, ahogy azt Vámos Ferenc 1927-ben megjelent monográfiájában állítja.¹⁷) A határozat kikötései továbbá, hogy „. . . az összes részletes terv és költségvetés a fővárosi mérnöki hivatal által készített, s miniszterileg jóváhagyott alapterv lehető figyelembe vételével készítendő el, és azokon – tekintettel a rendelkezésre álló költség aránylag csekély voltára – csak olynemű változtatások iránt tehessen esetleg előterjesztést, melyek a templomot egyszerűsítik ugyan, de annak szépségéből levonni mit sem fognak”.

Lechner amilyen örömmel vette a megbízást, annyira nem lehetett inyére, hogy alapjában véve azt várták tőle: adaptálja Barcza Elek tervét úgy, hogy annak kivitele minél kevesebbe kerüljön,¹⁸ a rendelkezésre álló keretet lehetőleg ne haladja meg.

Lechner Ödön egyéniségét és építészti törekvéseit ismerve nem csodálkozhatunk azon, hogy Barcza historizáló koncepcióját alapvetően elfogadhatatlannak minősítette. Feladata megoldását saját elképzelése szerint alkotott, a korszerű építési anyagok-, és technologiaadta lehetőségek alkalmazásával készült terv megvalósításában látta.

Nem törődve a megbízásban foglalt kikötésekkel, hozzálátott saját koncepciójának papírra vetéséhez, és 1892 elején jóváhagyás végett előterjesztette terveit¹⁹ (69–71. kép). Ez a megoldás – ha akkor megvalósul – a kontinens egyedülálló konstrukciója lett volna.

A bizánci építészeti jegyében fogant megoldás szerint a templom centrális belső terét közepén hatalmas kupola borította, melyhez a négy égtáj felé egy szinttel alacsonyabb félkupolák csatlakoztak, majd a 45 fokos átlók irányában elhelyezett kápolnákat újabb szinttel alacsonyabban negyedkupolák fedték. A főbejárathoz csatlakozó előcsarnok íves folyosókon keresztül kapcsolódott baloldalon a keresztelőkápolna, jobboldalon pedig a harangtorony tömegéhez. Tartószerkezete vasbetonból készült volna.

A terv benyújtásakor Lechner a bizánci stílus alkalmazásának jogosultságát a kereszténység keleti eredetével indokolta. Megbízóiban azonban nagy megrökönyödéssel fogadták mind óhajuk ilyen nyilvánvaló megtagadását, mind pedig az új, Magyarországon még kipróbálatlan konstrukciót, és – bár a képzőművészeti bizottmány a legjobb véleménnyel volt róla – a tervet visszautasították, és szigorúan megtiltották Lechnernek a Barcza tervétől való eltérést.²⁰ Álláspontjukon az a tény sem változtatott, hogy a neogót tervváltással ellentétben ez a megoldás csak 255 578 forintba került volna.²¹

Majd féléves huza-vona után Lechner engedett a megbízói követelésnek,²² és 1893. március 24-re elkészítette második tervét (72–74. kép).²³ Ez a változat már az 1890-ben elfogadott tervek tiszteletben tartásával készült, de csak felépítésében ragaszkodott a gótikához, az architektúra részletei már „lechnerire fordítva” kerültek az épületre. Az építés költségei 310 000 forintra rúgtak. Ez a terv még mindig nem felelt meg a bizottmány igényeinek, ezért – akkor már nagyon türelmetlenül – utasították Lechnert azok záros határidőn belüli átdolgozására.²⁴

Ennek Lechner megfelelt, és 1893. szeptember 14.-re elkészítette a harmadik, immár végleges tervváltozatot (75–76. kép), melyet jóváhagytak.²⁵ Jellemző, hogy ezúttal nem volt akadály a felmerülő többletköltség, a 310 000 forintos összeget elfogadták.²⁶

ÉPÍTÉSTÖRTÉNET

Amilyen nehezen tudtak megállapodni a templom helyének²⁷ és terveinek megválasztásában, olyan nehezen zajlott később az építkezés is.

A kivített árlejtés útján Szabó János építőmester vállalta el, a művezetéssel pedig a tervezőt bízták meg, azzal a kikötéssel, hogy az alapozást 1894-ben meg kell kezdenie, az átadásnak pedig 1895 végéig kell megtörténnie.²⁸

A munkálatokat 1894 áprilisában el is kezdték, június 12-én a szentély alatti falban elhelyezték a templom alapkövét.²⁹ A jó idő beálltával azonban a munka lendülete lanckadni kezdett, és ma már eldönthetetlen, hogy a tervező, vagy a kivitelező hibájából történt-e. Ők egymást okolták, véleményünk szerint azonban a felelősség mindkettőjüket terhelte: Lechner ugyanabban az időben az Iparművészeti Múzeum építkezésével is el volt foglalva, míg Szabó János a milleniumra készülő egyéb beruházások kivitelezésében volt érdekelt. Ráadásul előzetes talajmechanikai vizsgálat híján csak az alapok ásásakor derült ki, hogy a teherhordó talajréteg a tervezettnél jóval mélyebben található, s így a torony alapfalát 286 cm-rel, a hajóéét 142 cm-rel mélyebbre kellett vinni. Ez mintegy 23 200 forint többletköltséget jelentett, melyet a tanács és a bizottmány azonnal megszavazott,³⁰ a kivitelező azonban 1894. október 11-én megis beszüntette a munkát azzal az indokolással, hogy Lechner nem készítette el az építkezés részletes programját.³¹

A számvevőség Szabó János mentségét elfogadhatatlannak minősítette, a tervezőt pedig felkérte a mulasztás pótlására. A munka azonban csak 1895 nyarán folytatódott, mert Lechner – építési irodájának nehézségeire hivatkozva – csak késve tudta a programot összeállítani.

Ugyanebben az évben a főváros törvényhatósági bizottsága a fővárost megillető kegyúri jogánál fogva úgy döntött, hogy a templom védőszentjéül Szent Lászlót választja.³² 1896. június 27-re az építkezéssel odáig jutottak, hogy – Szent László napján – megtartották a falegyen ünnepélyt.

1897 januárjában egy vihar alkalmával a hajó oszlopai fölött levő nyers faltömeg deformálódása miatt két oszlop megsérült.³³ A hibát hamarosan kijavították, s 1897. augusztus 11-én felszentelték a templom keresztjét. A szertartást Bogisich Mihály c. püspök végezte.³⁴

Az eredeti elképzelés szerint, 'mint láttuk, az építkezésnek már 1895-re be kellett volna fejeződnie, és az a tény, hogy ez az időpont két évvel későbbre tolódott a hívek sorában türelmetlenséget keltett. Ezért a külső munkák befejezése után, amikor Lechner bejelentette, hogy a berendezés 1:10-es léptékű terveinek összeállítása hat-, a munka elkészítése pedig tizennyolc hónapot igényel, a főváros a további megbízást visszavonta tőle.

Ez az intézkedés építész- és művész körökben nagyfokú elégedetlenséget keltett. Száz művész – élükön Alpár Ignáccal – azzal a kérelemmel fordult a fővároshoz, hogy vonja vissza ezt a határozatot, mert a templom nem történeti stílusban épült, hanem Lechner egyéni elgondolása szerint, s ha a belsőt nem tervezheti ő, veszélyben forog az épület harmóniája, és pótolhatatlan értékkel lesz szegényebb a magyar építőművészet.³⁵

Lechner Ödönt is érzékenyen érintette a megbízás visszavonása, de hiába érvelt azzal, hogy az általa létrehozni kívánt stílus különleges tanulmányokat, és ezzel együtt több időt igényel, ez éppúgy nem ingatta meg a tanácsot döntésében, mint ahogy Alpárék beadványa is hatástalan maradt. Az építkezés sürgösségére hivatkozva a tanács – anélkül, hogy az ügyet a közgyűlés elé vitte volna – 1898. február 9-én megbízta Tandor Ottó³⁶ építész a belső berendezés megtervezésével és a további munkák művezetésével.³⁷

A tervek elkészítésére három hónap állt rendelkezésére, az átadás időpontját pedig az év végére tűzték ki. Egy korábbi határozat³⁸ a berendezés költségeire 120 000 forintot engedélyezett, és Tandor minden vele szemben támasztott követelménynek legjobb tudása szerint eleget tett: nem lépte túl az előirányzott költséget (sőt némi megtakarítást is fel tudott mutatni³⁹), és a befejezés időpontjával sem késétt sokat. Papíron tehát minden rendben volt, de azt nem számította ki senki: mennyivel csökkent az épület értéke amiatt, hogy Tandor legjobb tudása – a lechneri mű befejezésében – az anyaghoz való ragaszkodással ki is merült (77–78. kép). Mert sajnos attól, hogy a külsőt is és a belsőt is kerámiából mintázták, a templom még nem lett egységes, e két, homlokegyenest ellenkező „ars poetica”-jú művész alkotása – míg áll – figyelmeztetheti az utókort hasonló tévedések elkerülésének fontosságára.

Tandor Ottó a belső megtervezésekor nem tudta felvenni a „lechneri szálát”, és ha egy általa tervezett templomba került volna ez a berendezés, nem okozott volna stílustörést. Mint építész ismerte és alkalmazta a történeti stílusokat, de sem a szecessziónak, sem a nemzeti stílus kialakításának – alkotásaiból ítélve – nem volt harcosa. Ezért nem találunk magyarázatot arra, hogy ha Tandor ennyire kívül maradt saját korának stílustörévésein, miért vállalta el ezt a munkát, ha pedig megtette, miért zárkózott el annak formavilágától ennyire? !

Az igaz, hogy a vele együtt dolgozó társművészek szinte mindegyike az eklektika képviselője volt, a tervezés és az irányítás azonban az ő kezében összpontosult

A tervei szerint dolgozó művészek közül a legtöbb munka talán Marchenke Vilmos⁴⁰ szobrásznak jutott. Ő mintázta az oltárokat, a szószéket, a keresztelő medencét, melyeket Zsolnay kivitelezett (85. kép), sőt a fából kifaragott berendezési tárgyakat is, melyek Lingel Károly⁴¹ cégénél készültek. A padok, stallumok és gyóntatószékek közül ez utóbbiak oly elismerést váltottak ki, hogy azokat Lingel a párizsi világkiállításra is elküldte.⁴²

Az asztalosmunkát (szélfogók) Guilbrand Gregersen cége⁴³ kivitelezte, összesen 1500 forint értékben: 700 forintért a külső-, 800 forintért a belső ajtókat.⁴⁴ Utóbbiakat szí-

nes üvegbetétekkel, előbbieket pedig ornamentális rézdomborítással készítették a kor leg-foglalkoztatottabb mesterei, az üvegfestő Róth Miksa és Jungfer Gyula lakatosmester.

Róth Miksa⁴⁵ festette – egy kivétellel – a templom összes üveglakát is. Az üvegfestmények egy része ornamentális-, másik része figurális kompozíció volt. A figurálisak mind elpusztultak,⁴⁶ a geometrikus díszűek részben ma is megvannal. Az elpusztult alakos ábrázolásokat a Magyar Építészeti Múzeumban őrzött Róth kartonok között nem találtuk meg,⁴⁷ de egy részük, számszerint hét darab fekete-fehér fényképen ránkmaradt (79–84. kép).⁴⁸ Nincs ábrázolás, de leírásból tudjuk,⁴⁹ hogy a Szent Margit oltár melletti ablak alexandriai Szent Katalint jelenítette meg, és Schifdeck Katalin ajándéka volt, a Szent Antal oltár melletti ablak dr. Virava József ajándékaként Szent Józsefet mutatta be, és hogy a keresztház keleti ablaka – mely Glogovátz és Krause műhelyéből került ki – Benczúr Gyula Vajk megkeresztelése c. kompozíciója nyomán készült. A szentély négy ablaka virágmustrás volt, a középsőt pedig Magyarország királynéjának képe díszítette.

A Szent Antal mellékoltár oltárképe, valamint a főbejárat és a kereszthajó bejáratának oromzati díszét képező üvegmozaikok szintén Róth Miksa alkotásai. A mellékhajók és a kápolnák ablakainak, valamint a Szent Antal és Margit mellékoltároknak a költségeit a kőbányai polgárok adományaiából fedezték.

Jungfer Gyula⁵⁰ lakatosmester készítette a hét külső ajtó rézlemez díszítését. Ez a növényi motívumokat geometrizáló dekoráció nem borította be teljesen a fából készült ajtószárnyakat, s ennek következtében az esőtől nem védett helyeken az ajtószárnyak anyaga rövid időn belül korhadásnak indult. Már 1901 márciusában felmerült a megromgált ajtószárnyak sorsának kérdése,⁵¹ majd 1902. március 18-án Lepter János ajánlatát fogadták el a keresztház két, kétszárnyú és a sekrestye két darab egyszárnyú ajtajának kijavítására.⁵²

Lepter János⁵³ leszedte az ajtók díszítését, és a szárnyakat teljes felületen rézlemezrel fedte be. A munkával 1903. január 3-ra készült el.⁵⁴

Az épületen dolgozó lakatosmesterek sora Páder Nándorral⁵⁵ zárul, aki Jungfernek mesterségbeli tudásban közel egyenrangú társa volt, bár a kőbányai templomon nem végzett jelentős munkát.

Tandor irányítása alatt dolgozott Roskovics Ignác,⁵⁶ aki a főoltár Szent László apotheozisát ábrázoló oltárképet festette. Az ő műve a Szent Margit oltárkép is.

A belső berendezés darabjainak összhangját nagymértékben befolyásolta a falfestés. Mint említettük, ez eredetileg alkalmazkodott a majolika oltárok és az üveglakok színeihez. Alkotója Scholtz Róbert⁵⁷ volt. Az eredeti réteget azonban azóta háromszor is átfestették, s nem valószínű, hogy akár tenyérnyi összefüggő darabot fel lehet tární belőle. A templom vakolata tudniillik a sorozatos beázások és egy tűzoltósági beavatkozás következtében nagyon hiányos, ezért összefüggő darab felszínre kerülését még a később festett rétegek ornamentikájából is reménytelen várunk.

A berendezés tárgyainak említésekor nem feledkezhetünk meg az azóta már elpusztult hatalmas neogót csillárról, mely a négyezeti boltozatról csüngött alá. Készítője Kissling Rudolf volt.⁵⁸

A templom nagyon jó minőségű, ma is működő orgonáját a jägerdorfi származású Rieger testvérek készítették. Velük tulajdonképpen befejeződik a kőbányai templom ismertebb mestereinek sora.⁵⁹

Néhány beemelési tárgy még nem volt a helyén,⁶⁰ amikor 1899. március 21-én Kanovics Béla Mór apátplébános, ker. esperes egyháziilag megáldotta a templomot, és megtartotta benne az első szentmisét. Az épületet a közhasználatnak 1899. április 2-án adták át.⁶¹

Noha a művészek és mesterek mindegyike becsülettel elvégezte feladatát, a templom – mire elkészült – olyan heterogén belső képet adott, mintha annak elérése elsődleges szempontja lett volna tervezőjének. A történelem folyamán előforduló stílusok szinte összes neo-változata megtalálható e belsőben, méghozzá egyetlen tervező tollából, az egyes kivitelezők kezevonásának ötvözetében: neoreneszánsz majolika főoltár, neoromános mellékoltárok, neogót csillár, neobarokk gyertyatartók stb. Ilyen zaklatott összkép után a részletek megoldása sem adott megnyugvást: a majolikából mintázott drapéria anyag-szerűtlensége, a túldíszített falak stb.

Nem csoda, hogy az átadás után sem csitulak az építkezés folyamán felborzolódtok kedélyek, s egyre-másra követték egymást a sajtóban a különböző érzelmektől fűtött cikkek.⁶²

Alig három évvel az átadás után, 1902 nyarán a belső festés peregni kezdett a falakról.⁶³ A szöszék helye sem bizonyult a legalkalmasabbnak,⁶⁴ ezért még abban az évben áttették mai helyére. A falfestés pótlását, valamint a rossz szellőzés miatt felmerülő javításokat szintén Scholtz Róbert végezte el.

Ezt követően a levéltári és tervtári anyag hiányosságai miatt homályban marad a templomban végzett átalakítások története. A különböző korokban készült fényképek adnak ugyan némi tájékoztatást, ezeket a változásokat indokolni és pontosan datálni még sincs módunk.

A legtöbb károsodást úgysem a kisebb változtatások okozták, hanem a második világháborús sérülések, és az a tény, hogy ezek kijavítására, pótlására mostanáig nem kerülhetett sor. Akkor rongálódtak meg a homlokzati tornyok és semmisült meg a huszártorony. Leégett a fedélszék nagy része, és ezzel együtt elpusztult a tetőhéjalás. Ennek következtében a belső állandóan beázott. A homlokzat kerámia díszei megsérültek és szobrai megcsontultak.⁶⁵

Az 1945 és 1948 között eszközölt helyreállítás a szükséges nemesebb anyagok hiánya folytán csupán állagmegőrzésre szorítkozott. Csak az utóbbi években kezdődtek meg a szakszerű helyreállítási munkák.

AZ ÉPÜLET MŰEMLÉKI VÉDETTSÉGÉNEK TÖRTÉNETE

Az előzőekben már utaltunk arra, milyen kemény küzdelmet kellett vívnia Lechner Ödönnek célkitűzéseinek elérése érdekében. A kőbányai templom a túlságosan sok kötöttség miatt nem válhatott olyanná, amilyenné tervezője szerette volna alakítani. Említettük már, hogy Lechner sok művész-társa annakidején tisztában volt törekvéseivel, cél-

kitűzését helyesnek tartotta, és elvben többen mellette álltak. Idővel azonban ezek zömmel elfordultak tőle, és a Lechner által képviselt irányzat a neostilusok újabb erősödésével⁶ hanyatlani kezdett.

Részben ez, részben pedig a Lechner épületei körül lezajlott bonyodalmak (melyre a kőbányai templom az egyik legjobb példa^{6 7}) ismeretének hiánya építészetének lebecsülését, illetve félreértését okozta, melyet sokáig nehéz volt kitörölni a köztudatból.

Noha Lechnernek kezdettől fogva számos lelkes híve és halála után is sok (inkább a külsőségeket értékelő) követője volt, művészetét igazán helyesen elsőként Fülep Lajos ismerte fel és értékelte 1916-ban írt, és 1918-ban megjelent tanulmányában.^{6 8} Bár ez az írás 1923-ban könyvalakban is megjelent,^{6 9} gyakorlatilag hatástalan maradt, még a Lechner követők sem aknázták ki értékeit, sőt említésével sem találkozunk.^{7 0}

A kőbányai templom műemléki értékelésével sajátos módon mégis meglepően korán, már az első, kéziratos formában készült, félhivatalos műemléjegyzyékben^{7 1} találkozunk, melyet Lechner Ödön unokaöccse, Lechner Jenő állított össze 1924-ben. Ennek alapjául egy korábbi, 1917-ben szerkesztett javaslat szolgált.^{7 2}

Hivatalos formában első ízben az 1949-ben összeállított ideiglenes műemléjegyzyékben szerepel,^{7 3} rangsorolás nélkül, mivel ez a jegyzék nem alkalmaz még védettségi kategóriákat.

A Budapesti Városépítési Tervező Iroda által 1952-ben félhivatalosan összeállított, csak a fővárosra vonatkozó műemléjegyzyékben^{7 4} elsőrendű műemlékként szerepel. (A jegyzék terminológiája: elsőrendű műemlék = műemlék, másodrendű műemlék = műemlékjellegű épület).

Benne van az első országos, 1953-ban kiadott, csak az elsőrendű műemlékeket tartalmazó jegyzékben^{7 5} is, és ez az értékelés változatlan az 1952-es jegyzék 1955-ös, javított kiadásában is.^{7 6}

Dr. Borsos Béla-Sódor Alajos-Zádor Mihály 1959-ben megjelent könyve,^{7 7} mely magába foglalja a budapesti műemlékek listáját is, még elsőrendűként ismeri, de az 1960-ban megjelent országos műemléjegyzyékben^{7 8} már műemlékjellegű minősítéssel szerepel.

Az 1967-es, csak a fővárosra vonatkozó jegyzékben^{7 9} megmaradt ez a rangsorolás, és így tartalmazza a legutóbbi műemléjegyzyék is.^{8 0}

JEGYZETEK

¹ DAUSZ GY.: Kőbánya múltja és jelene, Bp. 1913. 91.

² SCHOEN A.: A kőbányai Szent László plébániatemplom. Magyar Főváros, 1939. júl. 7. 3–4.

³ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1884-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1915. 123.

⁴ Budapest főváros X-ik kerületében építendő templom elhelyezésének átnézeti térrajza, 1885. május BTM Várostarténeti Oszt. tervtárában.

⁵ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1886-ban tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1886. 97

⁶ Uo. 169.

⁷ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1887-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1887. 74.

⁸ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1888-ban tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1888. 170.

⁹ A korabeli sajtóban megjelent kisebb cikkeket leszámítva az épület történetével először Vámos F. foglalkozott. 1927-ben megjelent két kötetes Lechner monográfiájában Lechner első és harmadik tervét tárgyalja. Erre később még visszatérünk.

Schoen A. 2. jegyz.-ben idézett művében részletesebben követi az építkezést megelőző eseményeket, de csak Lechner terveit említi.

Az első, aki ír a fővárosi mérnöki hivatal által készített tervekről Seenger Ervin, de ő is csak megemlíti, évkör megjelölése nélkül. (Senger E.: Történelmi stílusú egyházi építészeti fővárosunkban és a kőbányai Szent László-plébániatemplom. Tanulmányok Budapest Múltjából X. 1943. 257.)

Lechner Ödön másik monográfiája, Kismarty–Lechner Jenő 1961-ben megjelent könyvében az építkezést szintén csak Lechner Ödön szempontjából tárgyalja, így elődeinek adatait nem bővítette. Megjegyzi: „A kőbányai Szent László plébániának nincsen Historia Domus-a, és így a templomépítés folyamatáról nincsenek hiteles feljegyzéseink. A Főváros tervtárában elfekvő terveken és kísérő okmányain olvasható dátumokon kívül csak a korabeli hírlapi közlésekre támaszkodhatunk.” (p. 74.)

¹⁰ BTM Várostartörténeti Oszt. tervtára: *Kőbánya 60.329*

¹¹ A szóbanforgó tervet az Országos Levéltár (a továbbiakban OL) őrzi: *T. 11. Feszli hagyaték 4. téka No. 3.* (Épülettervek 1–306.) fol. 75, 230, 231, 236 és 238.

¹² BARCZA E.: (1853–1913) életének és munkásságának összefoglalását I. SZENDREI–SZENT-IVÁNYI: Magyar képzőművészek lexikona I. Bp. 1915. 121–122.

¹³ Budapest Főv. Tan. VB. Városrendezési és Építészeti Főoszt. tervtára: 39124 hrsz.-ú tervcsomóban.

¹⁴ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1890-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1890. 153.

¹⁵ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) *IV. 1407/b. Tanácsi iratok: I. 5140/1884.*

¹⁶ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1891-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1891. 70.

¹⁷ VÁMOS F.: Lechner Ödön, Bp. 1927. 17. Ráadásul az évszám meghatározásába is tévedés csúszott mert – mint látni fogjuk – Lechner első tervét 1891. ápr. 15-én követően kezdte el, s 1892 első felében mutatta be, nem pedig „1893 végén, 1894 elején.”

¹⁸ Lechner számításai szerint Barcza tervének megvalósítása 297 835 forintba, a mérnöki hivatal szerint 270 000 forintba került volna (BFL, 15. jegyz.-ben id. iratcsomó).

¹⁹ Az eredeti tervet sajnos nem sikerült megtalálni, feltehetően elpusztultak. Több, 1930-ban megjelent lapban említik, hogy a XII. nemzetközi építész kongresszus alkalmából Lechner Ö. kőbányai templomának terveit is kiállították (MAGYAR V.: Magyaros építészeti törekvések a Nemzeti Szalonban. Magyar Építőművészet, 1930. 9. sz. 15–32. Uő: A XII. nemzetközi építész kongresszus tervkiállításának mérlege. A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye, 1930. 64. köt. 381., továbbá KÁRPÁTI A.: A magyaros építészeti törekvések kiállítása a Nemzeti Szalonban. Magyar Iparművészet, 1930. 161., Vállalkozók Lapja, 1930. szept. 6. 1.). Arra azonban nem derül fény, hogy mind a három változat szerepelt-e, vagy csak valamelyikük, s így nem tudhatjuk: a jelzett időpontban a tervek megvoltak-e még, vagy talán már a kiállításon is csak reprodukciójuk volt meg. Lehetőség mindkettőre van, hiszen az Építő Ipar 1893. jan. 12-i száma az első- (p. 7–8.), az 1894. jún. 13-i száma pedig a harmadik tervváltozatot közölte (p. 411. és 27–30. rajzmelléklet).

²⁰ BFL, *IV. 1407/b. I.5140/1884. 24678/92* ikt. számon.

²¹ Uo., Lechner Ö. 1893. jan. 15-én kelt levele szerint. Az igaz, hogy ez is jóval több az előirányzott 200 000 forintnál, de ezt a határt már 1890-ben irreálisan állapították meg, mert az alapterv kivitele a mérnöki hivatal számításai szerint is 270 000 forintra rúgott volna.

²² A 15. jegyz.-ben idézett forrás 32591/92 ikt. számú határozata szerint Lechner Ö. három havi halasztást kapott az új tervek elkészítésére.

²³ Bp. Főv. Tan. VB Városrendezési és Építészeti Főoszt. tervtára, 39124 hrsz. szerinti tervcsomó.

²⁴ BFL, *IV. 1407/b. I. 5140/1884. 3228/93* ikt. számon.

²⁵ Ezek eredeti példánya is feltehetően elpusztult. Az Építő Ipar 1894. évfolyama közli őket. L. még 19. jegyz.-ben mondottakat.

²⁶ L. 15. jegyz.-ben idézett forrás 14463 ikt. sz. határozatát.

²⁷ Az 1887-es döntés után – amikor végre a Bánya téri változat mellett kötöttek ki – csak 1893. jún. 9-én határozták meg, hogy milyen szögben álljon az épület az akkori Jászberényi úthoz viszonyítva. (L. 15. jegyz.-ben idézett forrást).

²⁸ L. 15. jegyz.

²⁹ Uo.

³⁰ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1894-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1894. 189.

³¹ L. 15. jegyz.

³² Uo., 1514 ikt. sz. határozat.

³³ L. 15. jegyz.

³⁴ Fővárosi Közlöny 1902. 978.

³⁵ A 15. jegyz.-ben idézett forrás, 3870/98 ikt. számon. Csak néhány a kérvény aláírói közül: Beniczúr Gyula, Csók István, Fadrusz János, Fényes Adolf, Ferenczy Károly, Feszty Árpád, Freund Vilmos, Gerster Kálmán, Giergl Kálmán, Glatz Oszkár, Grünwald Béla, Györgyi Kálmán, Huszka József, Jakab Dezső, Kallós Ede, Kernstok Károly, Komor Marcell, Korb Flóris, Kőrösi Albert, Lotz Károly, Pásztor János, Quittner Zsigmond, Ray Rezső, Sándy Gyula, Stróbl Alajos, Székely Bertalan, Thorma Sándor, Vaszary János, Zala György stb.

³⁶ Tandor Ottó (1852–1913) a műegyetem elvégzése után egykori tanára Steindl irodájába került, aki egyébként képességeit nagyra becsülte, és később irodájának vezetését is rá bízta. Csendes természetű embernek tartották, aki a súrlódások elkerülése végett megtette pl. azt, hogy az erzsébetvárosi plébániatemplom pályázatára készített tervét – miután megtudta, hogy Steindl is pályázik – nem nyújtotta be (Steindl a pályázatot megnyerte!). Később aztán felhasználta a tervet egy másik pályázaton, ahol első díjjal jutalmazták. Ilyen előzmények után nem könnyű megérteni, miért vállalta el a kőbányai templomra vonatkozó megbízást. Elképzelhetetlen, hogy nem volt tudomása a Lechner építészete, személye és a megbízás visszavonása körül viharossá korbácsolódott közvéleményről. Nekrológirója szerint Steindl tanácsára tette. A templom berendezésének befejezése után több megbízást nem vállalt, hanem a műegyetem tanára lett. Munkássága kezdetén főleg pályázatokon vett részt, 1886-ban a vingai templom pályázatán második díjat, 1890-ben a Magyar Mérnök- és Építészegylet pályázatán ismét templom tervvel első díjat, egy évvel később az iparművészeti múzeum- és iskola pályázatán, Lechner Pártos mögött második díjat kapott. 1893-ban a milleneumi kiállítás történelmi csarnokára kiírt pályázaton 1500 koronával jutalmazták munkáját. Mindezek mellett Steindl helyettes volt az országház építkezésénél. Helyreállítási munkái közül a szakirodalom főleg az ócsai templom restaurálásáról szól elismerően. 1911-től tagja volt a Műemlékek Országos Bizottságának is. (Irod.: Vállalkozók Lapja 1886. nov. 17. 2., 1891. júl. 1. 3., 1892. márc. 24. 2., 1911. febr. 1. 13., Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye, 1890. 493–496., Vasárnapi Ujság, 1891. 492., Építő Ipar 1893. 135., Magyar Génius, 1896. 387., 392. Budapesti építőmesterek ipartestületének VIII. évkönyve, Bp. 1912. 171. Művészet, 1913. 282.

³⁷ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1898. 69.

³⁸ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűléseinek jegyzőkönyvei, Bp. 1897. 499.

³⁹ A 15. jegyz.-ben idézett forrás szerint ez az összeg 5 671 forint volt. és ebből a pénzből a következő munkákra futotta még: a három timpanon mozaikjára, egy db. cibóriumra, két db. díszes zászlóra, egy feltámadási szoborra, két szenteltvíztartóra és két oltárszönyegre a mellékoltárokhoz.

⁴⁰ Marchenke Vilmos (1842?–1915) baráti viszonyban volt a Lechner családdal, Kismarty-Lechner Jenő véleménye szerint Lechner Ödön más épületein is dolgozott. Főleg díszítőszobrász-munkák mintázását vállalta, és a hetvenes évek közepétől korának egyik legfoglalkoztatottabb mestere volt. Ott találjuk az Egyetemi Könyvtár, az új városháza, az operaház, a lipótvárosi bazilika, a Sugár úti Karsay palota, a Wenkheim palota (ma Főv. Szabó E. Könyvtár) stb. építkezésének mesterei között. Tervek modellezésére is vállalkozott, ő készítette az országház és a budai Királyi Vár átépítési terveinek makettjét. (Irod.: Budapesti Bauzeitung und Wohnung-Anzeiger 1874. 9. sz. 64., 11. sz. 80. és

1875. 9. sz. 66., Bauzeitung für Ungarn, 1877. 232., 1882. 42., 1888. 189. és 1890. 2., Vállalkozók Lapja, 1882. jan. 18. 3., Építőipar-Építőművészet, 1915. 16. sz. 94., KISMARTY-LECHNER J.: Lechner Ödön, Bp. 1961. 15–16.)

⁴¹Id. Lingel Károly (1837–1913) az első magyar faáru- és bútorgyár alapítója. Esztergályosként kezdte, néhány évig Németországban, Nürnbergben dolgozott. Pesten, az 1864-ben alapított Rózsa utcai esztergályos műhelyét gyárrá fejlesztette. Ő volt az első, aki kézi erővel hajtott marógépet alkalmazott. 1874-ben gépeit már gőzerő hajtotta. Gyártmányaival hamarosan országos hírnevet szerzett magának. 1898-ban két fia, Károly és János a cég belfelügyeletté, akik apjuk halála után jelentősen kibővítették, és iparművészeti jellegű bútorkészítésre specializálták a gyárat. Id. Lingel K. visszavonulásakor, 1912-ben érdemeinek elismeréséül leányfalvi előnévvel nemességet és Ferenc József-rendet kapott. Ifj. Lingel K. 1944-ben bekövetkezett haláláig vezette a gyárat, mely 1948-ban állami tulajdonba került és beolvadt a Budapesti Bútoripari Vállalatba. Id. Lingel ismertebb alkotásai voltak: a Királyi Vár iparművészeti felszerelése és a Szent István bazilika, valamint az erzsébetvárosi templom berendezése. (Irod.: A Hét, 1899. 244., Magyar Iparművészet, 1903. 162., Építő Ipar, 1905. 391–394. és 1912. 495., Vasárnapi Újság, 1913. 136., Magyar Életrajzi Lexikon I. Bp. 1967. 75., Budapest Lexikon, Bp. 1973. 650.)

⁴²A Hét, 1899. 244. Megjegyezzük, hogy a stallumon később némi átalakítást végeztek, ma már nincs baldachinja, de az átalakítást az eredeti pártázat felhasználásával végezték, így nem zavaró.

⁴³Guilbrand Gregersen (1824–1910) ácsmesterként került 1847-ben Norvégiából Magyarországra, ahol először vasútépítkezéseknél dolgozott. 1848-ban honvédként állt be a magyar hadseregbe. A szabadságharc leverése után is főleg vasúti hidak építésében vett részt. Vállalkozásának alapítási éveként 1850-et tartják számon. Cégének nevéhez fűződő fontosabb építkezések: híd a Vág és Ipoly felett, vasútvonal Érsekújvár és Esztergom között, a szolnoki vasúti fehérszőlő híd, a szegedi híd stb. 1865-ben megvásárolta a Luzenbacher-féle fűrész- és fátelpeket, és ennek alapján bontakoztatta ki vállalkozását, mely 1875-ben 315, 1887-ben már 600 munkással dolgozott. 1873 után fiai bekapcsolódtak a cég vezetésébe, akik apjuk halála után a vállalkozást tovább fejlesztették. (Irod.: GELLÉRI M.: A magyar ipar úttörői. Bp. 1887. 113–116., LÉDERER E.: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952. 243., VÖRÖS K.: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából, XVIII. Bp. 1971. 264.)

⁴⁴Ld. 15. jegyzetben idézett forrást.

⁴⁵Róth Miksa (1865–1944) L. önéletrajzi munkáját: Egy üvegfestőművész emlékei, Bp. 1943.

⁴⁶A szentélyben látható három, ablakos üveglablak nem Róth alkotása. Ezek később kerültek oda, mesterük Palka József (1860–1952), ausztriai származású üvegfestő nemzedék tagja volt, aki tanulmányait Bécsben végezte. Tanára Kölber Dezső volt. Önálló műtermet 1894-ben nyitott Budapesten. Itt készítette el több ország (köztük Ausztria, Észtorország, Románia) mintegy 600 templomának üveglablakait. Az egyházi üvegfestészet terén szerzett érdemeiért X. Pius pápa „Pro Ecclesia et Pontifice” arany érdemkeresztellett tüntette ki. Az első magyar iparművészeti tárlaton az iparügyi minisztérium bronzérmét, az országos kézműipari kiállításon az arnykoszorús mesteri címet kapta. (Irod.: Vállalkozók Lapja, 1912. júl. 10. 15., THIEME–BECKER: Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler XXVI. Leipzig 1932. 162., ÉBER–GOMBOSI: Művészeti Lexikon II. Bp. 1935. 252., SÁGHELYI L.: A magyar üvegesipar története, Bp. 1938. 434., Uő.: Az üvegművészet könyve, Bp. 1948. 368.)

⁴⁷Ez az anyag nem a teljes Róth hagyaték, ezért felkerestük Róth Amáliát, a művész hagyatékának tulajdonosát, aki Róth Miksa számottevő mennyiségű munkáját őrzi. A kőbányai templom ablakainak kartonjai sajnos innen sem kerültek elő, csupán a kereszthajó egyik bejárata fölötti mozaikjának terve.

⁴⁸BTM Várostartörténeti Oszt. fotótára a meliékhajók hat ablakának fényképét őrzi, a keresztház nyugati ablakának tervét pedig a Magyar Géniusz 1899. ápr. 16-i száma reprodukálta.

⁴⁹SCHOEN A.: A kőbányai Szent László plébánia-templom. Magyar Főváros, 1939. júl. 7. 3–4.

⁵⁰Jungfer Gyula (1841–1908) Irod.: PEREÁZKY K.: Budapest utolsó száz esztendejének kovacsoltvas-művészete és jelentősebb mesterei, Építés-Építészettudomány, Bp. 1976. 3–4. sz. 395.

⁵¹L. 15. jegyzetben idézett forrást: a kőbányai templom építési bizottságának 1901. márc. 14-én tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

⁵² L. 15. jegyz.-ben idézett forrást, 52740/902. ikt. számon.

⁵³ Lepter János (1855–1934) munkásságának kutatása folyamatban van. Tevékenységének rövid összefoglalását l. Perekházy K. 50. jegyz.-ben idézett tanulmányában. Megjegyezzük, hogy a 15. jegyz.-ben idézett forrás adatokat tartalmaz Lepternek a X. ker. plébánia épületén és a volt Sziget és Ügynök utca sarkán lévő iskolán végzett munkáiról (14035/901. ikt. számon.).

⁵⁴ Lepter négy kapu fémdomborítását készítette el, ami a Jungfer által végzett munka mennyiségének több mint a fele. A számlák szerint Jungfer 5300 koronát, Lepter 2275 koronát kapott. Utóbbi valamivel kevesebb az előbbi felénél, de tudjuk, hogy Jungfer számlájának összegében a szentélyhez, a két kápolnához és a szószekekhez sárgarézből készült rácsainak ára is benne volt. (Ld. 15. jegyz.-ben idézett forrást: 58149/898., 30086/899., 52740/902., 10636/903. ikt. számokon). Lepter honoráriumiának összegéből ítélve valószínű, hogy a teljes fémdomborítást újra készítette. Ebben az esetben minden elismerést megérdemel, annyira tökéletesen sikerült utánoznia Jungfert. Fel kell azonban vetnünk annak a lehetőségét is, hogy – mivel az iratok csak a faanyag tönkrementeléről szólnak – Lepter az eredeti fémdíszítést újra felhasználta. Ez esetben szerzősége csupán a lemezborítás és a meglévő díszítmények összedolgozására zsugorodik.

⁵⁵ Páder Nándor (1850 k.-1912) tevékenységének rövid összefoglalását l. Perekházy K. 50. jegyz.-ben idézett tanulmányában.

⁵⁶ Roskovits Ignác (1854–1915) Irod.: LYKA Károly nekrológia a Művészet 1915-ös évfolyamában. (448.)

¹ ⁵⁷ Scholtz Róbert (1837–1912) sziléziai születésű szobafestő. Apja hivatalnok volt. Inasévei letelte után Bécsbe került, és a rajzakadémia tanfolyamait látogatta. Már bécsi tartózkodása alatt dolgozott magyarországi megrendelésekre. 1857-ben megtelepedett Pesten, s üzletet nyitott. Ettől kezdve lassan kiemelte a szobafestő ipart a mesterség szűk korlátai közül elsődrendű műiparrá fejlesztve azt. Maga képzett segédeket. Iparában szerzett érdemeit kiüntetésekkel és az udvari szobafestő cím adományozásával honorálták. Ő volt a budapesti szobafestők és mázolóok ipartestületének elnöke is. Munkái megtalálhatók a régi műcsarnok, a ferencvárosi-, a józsefvárosi-, a terézvárosi-, a kőbányai-, a Mátyás- és a belvárosi templomok, a lipótvárosi bazilika, az operaház, a vigadó, a keleti pályaudvar, a várkert-bazár, a volt New York kávéház, az egykori Kúria, a fővámház, az országház és számos budapesti bérpalota épületében. (Irod.: Budapesti Bauzeitung und Wohnungs-Anzeiger, 1874. 217., Bauzeitung für Ungarn, 1877. 195. és 371., 1878. 181., 1879. 222., 1881. 163., 1882. 195., 1889. 31., 159., 168., 1891. 116. és 1894. 246., KURTZ V.: A budapest-ferencvárosi rk. plébániatemplom, Bp. 1879. 44., Vasárnapi Újság, 1883. 733., EGYESI G.: A magyar kir. államvasútak központi személy-pályaudvara, Ország-Világ, 1884. 533., GELLÉRI M.: A magyar ipar úttörői, Bp. 1887. 221., Vállalkozók Lapja, 1895. máj. 14. l., 1897. ápr. 13. 5., Magyar Génius, 1896. 388., Építő Ipar, 1912. 246.)

⁵⁸ Ld. 15. jegyz.-ben idézett forrást.

⁵⁹ A teljesség kedvéért legalább neveik felsorolásával megemlékezünk az épület munkálatainak többi résztvevőjéről: Oppenheimer Ignác szobrász, Müller Ernő, Seenger Béla, Hauszmann Sándor és Áprily János kőfaragó mesterek, Melocco Péter padlóburkoló, Bodicsi Sándor és Walser Ferenc cége (harangok), Ozarovszky Henrik mázoló-, Hérmán Ödön kárpitos-, Sowinszky József órás-, Tóth Imre bádogos-, Wellisch Arnold ács- és Ehrlich kályhás mesterek.

⁶⁰ Pl. a nagy harang, mert a Bodicsinál megrendelt három harang közül csak kettőt vettek át, a nagy harangnak nemkívánt hangja lévén. Szűts és tsa. cégétől, akik a templomfelszereléseket szállították, csak némi huza-vona után vettek át különböző kandelábereket, a főoltár szőnyegét, egy koporsó-terítőt stb. (Ld. 15. jegyz. 1900. dec. 6-án kelt iratban).

⁶¹ L. 15. jegyz.-ben idézett forrást.

⁶² Itt jegyezzük meg, hogy a korabeli lapok és a levéltári forrásmunkákat nélkülöző szakirodalom egyes adatai nem egyeznek az általunk hitelesnek minősített adatokkal. Az építéstörténet leírásakor nem állt módunkban ezeket kitérni, ezért alább időrendben felsoroljuk azokat, melyek véleményünk szerint téves adatokat tartalmaznak, s amelyekről eddig még nem esett szó:

Vállalkozók Lapja, 1892. máj. 24. 3.: „Lechner Ödön kőbányai templom tervét – melyet már elfogadtak – a közgyűlés elő terjesztik, mivel az előírányzott 200 000 forintot csaknem kétszeresen túllépi. . .” Ezt az adatot átveszi Kismarty-Lechner J. Lechner Ödön c. monográfiájában (p. 67.).

„Építő Ipar” 1894. aug. 22. 411.: „A tervező a rendelkezésre álló összegre való tekintettel (400 000 forint) tartózkodott a részletezéstől. . .” írta Gerster K.

Vállalkozók Lapja, 1897. jún. 30. 2.: „Lechner Ödön készíti a kőbányai rk. templom díszítésére és berendezésére vonatkozó vázlatterveket, mely munkálatokra a felügyeleti bizottság 100 000 forintot szavazott meg.”

⁶³Nem Scholtz hibájából. Ld. 15. jegyz.-ben idézett forrást.

⁶⁴L. a hosszmetset tervét (a 13. jegyz.-ben megadott helyen).

⁶⁵SCHOEN A.–KARDOS GY.–ZAKARIÁS G.: Budapest műemléki kárai 1944/45-ben. Kézirat a Főv. Szabó Ervin Könyvtár Budapest gyűjteményében. Bp. 1950. 175–176.

⁶⁶Ennek egyik legjelentősebb képviselője éppen Alpár Ignác lett, aki 1898-ban még a leghatározottabban Lechner mellett állott.

⁶⁷Akadtt olyan bíráló is, aki Lechner számlájára írta a Tandor hibáit, amelyeket ugyan jogosan kifogásolt, csupán eredetük körülményeit mulasztotta el felkutatni. Így ír: „Ezért nem győz meg felelőtlen kőbányai temploma. . . Tekintsünk csak. . . a kőbányai példára, gótikus, reneszánsz, mór, indiai és magyar építészeti elemeivel. Csak a vak nem látja a kiáltó ellentétet, . . . a kapkodó válogatás korszakok keverék voltát. . .” (dr. HORVÁTH M.: A történeti templomépítészet Budapesten, Bp. 1946. 16–24.)

⁶⁸FÜLEP L.: A művészet forradalmától a nagy forradalomig I. Bp. 1974. 275–293. Ez a tanulmány először 1918-ban jelent meg a Nyugatban.

⁶⁹FÜLEP L.: Magyar művészet, Bp. 1923.

⁷⁰Pl. JÁNSZKY B.: A magyar formatörekvések története építészetünkben 1894–1914. Bp. 1929.

⁷¹Dr. LECHNER J.: Budapest székesfőváros műemlékeinek és műemlékszerű épületeinek lajstroma, Bp. 1924. 40. (kézirat)

⁷²Dr. KISMARTY-LECHNER J.: Budapest építőművészeti topográfiája, Bp. 1917. (kézirat). Épületünket már ez is tartalmazza.

⁷³Budapest műemlékjellegű épületeinek jegyzéke. Összeállította GENTHON I. és ZAKARIÁS G. S. (sokszorosítás) Bp. 1949. 74.

⁷⁴Budapest műemléképületeinek jegyzéke. Budapesti Városépítési Tervező Iroda, Bp. 1952. X/1.

⁷⁵Műemlékjegyzék az 1953. júniusi állapot szerint. Kiadja a Népművelési Minisztérium Múzeumi Főosztálya, Bp. 1953. 36. (sokszorosítás)

⁷⁶Budapest műemléképületeinek jegyzéke. Budapest városképi és műemléki vizsgálata (II. jav. kiad.) Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, Bp. 1955. 109.

⁷⁷Dr. BOROS B.–SÓDOR A.–ZÁDOR M.: Budapest építészettörténete, városképei és műemlékei, Bp. 1959. 328.

⁷⁸Országos Műemléki Felügyelőség: Műemlékjegyzék, Bp. 1960. 54.

⁷⁹Budapesti Műemlékfelügyelőség: Műemlékjegyzék, Bp. 1967. 62.

⁸⁰Magyarország műemlékjegyzéke. Összeállította az Országos Műemléki Felügyelőség és a Budapesti Műemlékfelügyelőség. Felelős szerk. dr. Tilinger István, az OMF igazgatója. Bp. 1976.

DOKUMENTUMOK

Baranyai Béláné:

ÚJABB ADATOK A DEBRECENI SZENT ANNA-TEPLOM
BERENDEZÉSÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ

Debrecen városa az 1715: 18. t. c. szerint a szabad királyi városi cím engedélyezése fejében egy r. katolikus plébániatemplom és (ferences) rendház építésére alkalmas fundus átadására kötelezte magát. Gróf Csáky Imre váradi püspök és kalocsai érsek, valamint a váradi káptalan hathatósan támogatta ezt. Csáky Imre, a templom alapítója, lipóczi Keczer István kanonokot annak plébánosává nevezte ki. Ugyanakkor Bakó János váradi kanonok szorgalmazta a piaristarend ottani letelepítését; ennek előmozdításához a püspökelemek csatlakozott. 1719. I. 17-én érkezett Debrecenbe Szlopnyay Elek piarista, hogy segítségére legyen Keczernek addig, amíg átvehették a piaristák – tanítás mellett – a plébániát is, amelyet 1807-ig vezettek. Ezután világi papok – mindig a váradi káptalan tagjai – voltak Debrecen plébánosai.

Az iskolai oktatást 1721-ben kezdték meg. Az első évben ötven tanulójuk volt. Bakó kanonok nagyösszegű alapítvánnyal segítette egy nemesi kollégium létesítését; ezt 1725-ben Koháry István további 10 000 forinttal támogatta. Akkor ugyanis már több vidéki nemes család – így Krucsay János és a Jósa család – fiait neveltették a piaristák internátusában.

A templom felépítésének költségét főként Csáky Imre viselte. Kébell Mihály c. püspök az ő megbízásából 1721. VII. 27-én – Szent Anna napján – helyezte el a hajó alapkövét. Az építőmester, az egri Giovanni Battista Carlone egész műhelyével itt dolgozott. A kőfaragók is egri mesterek voltak. Carlone építette az első, földszintes kis rendházat, a szentély keleti oldalán (a Szt. Anna-templom nem keletelt, hanem észak–déli irányú). A szentély alapkövét 1724. V. 15-én Csáky maga tette le. 1727-ben tűz rongálta meg az épületet; a károk helyrehozása után tovább folytatták a munkát. 1729-ben már a templom külsejét vakolták. Csáky Imre, az alapító 1732. VIII. 28-án halt meg, Szálkapusztán; halálának első évfordulóján testvére, Csáky Miklós váradi püspök a Szt. Anna-templom kriptájában temette el. Akkor csak két oltár volt a templomban: a főoltár és a Csáky Imre címerét viselő Szt. Háromság-oltár. 1746. május 5-én Szt. Háromság vasárnapján Csáky Miklós a főoltárral együtt felszentelte a templomot.¹ Az épületnek zsindegy fedésű tetője volt 1831-ig; csak akkor említi meg a Canonica Visitatio: „tectum novum imbricibus vestitum”. 1732-ben a templom belseje teljesen készen volt: ez év november 30-án ide temették el fr. Lucas piarista festőt,² aki azelőtt Nyitván, Privigyén és Nagykárolyban díszítette a rend templomait festésével. Itt Debrecenben a templom széles hevederíveit ékesítette geometrikus ornamensekkel. E kifestés nyomait – bár az 1807-es tűzvész miatt elég rongált állapotban – 1928-ban még magam is láttam. 1723. IX. 8-án a piaristák „ad rationem contractus statuarum” a templom homlokzatán álló 12 szoborért egy szintén egri statuariusnak 120.– forintot adnak, akinek munkáját a következő év végéig teljesen kifizetik.³ 1723-ban leteszik az alapkövet is az első rendházon, 1744. III. 30-án Carlonének 240.– forintot adnak, de csak 1748-ban ő „exolutus est . . . ab aedificio collegii . . . in florenis 123.60”.⁴

Végül itt csak röviden említünk két Szabó Erzsébettől publikált rajzot a templomról, amely 1774-ben készült.⁵ Ezek után a templom igényes belső berendezésében némi új adat:

A 18. század ötvenes éveiben a templomnak 7 oltára volt, a főoltár és egy-egy mellékoltár minden oldalkápolnában. Az 1817-es Canonica Visitatio ezeket sorolja fel, akkori titulusukat is említi:

azonban ebből sem helyük, sem keletkezési sorrendjük nem derül ki pontosan. Újabb időkben az evangélium-oldalán álló első oltár Jézus Szíve oltárrá, a harmadik Kis Szt. Terézé lett. A régi felsorolás szerint: a főoltár Szt. Anna-oltár. Az evangélium-oldalán egymás után: Szt. Háromság, Szt. Joakim- és nep. Szt. János-oltár, a lecke-oldalon Immaculata-kalazánci Szt. József- és Szt. család-oltár áll.

A Főoltár:

Eredeti korból való a kőből faragott stipes; ennek homlokzatán faragott színezett antependium van. Úgy látszik, sokáig a főoltár menzáján csak a barokk, kisebb angyalszobrokkal kísért tabernakulum állott. Csak az 1831-es Canonica Visitatio beszél egy rossz állapotban levő fa retabulumról.⁶ Lehetséges, hogy az az 1811-es tűz alatt ment tönkre. 1834-ben helyére – állítólag egri mesztertől készített – új fa-retabulumot emelt Kricsfalusy plébános; ennek festménye – Szt. Anna – a bécsi Rahl festőművész műve. Az egész oltár 8 000ft-ba került. A retabulum egyszerű, szürkére festett későklasszicista asztalosmunka volt; még 1928-ban a helyén állott. Az oltárkép szép, romantikus stílusú festmény, amelyet Wälder nagy templomrestaurálása után egy új, neo-barokk főoltárpítményébe helyzetetett át.

A mellékoltárok:

Úgy látszik, retabulumainak felépítése csak a negyvenes évektől kezdve történt. Valamennyien – szarkofág alakú stíppessel, retabulummal együtt – teljesen fából készültek, kétoldali kápolnában a főoltárral párhuzamosan felállítva.

Az evangéliumi oldalon: 1. Szent Háromság-oltár (most Jézus Szíve oltárképpel).

Az eredeti Szent Háromság-oltárképet kassai képiró festette 1749 előtt.⁷ Ez a legrégebbi, 1733-ban már álló mellékoltár. A stipes közepén Csáky Imre bíboros cimere bíboros kalappal, püspök süveggel. A menzán volutás sarkú barokk tabernakulum: faragott ajtaján felhők közt kehely és ostyá sugárkoszorúban. A zárópárkány alatt 4 kerubfej. A stipes mögött egyszerű, oldalt enyhén befelé ívelt oltárfalat magas talapzattól induló hosszú sarokvoluták keretelik, rajtuk s mellettük gazdag virág- s gyümölcsdíz. Az oltárképet sima pilaszterek fogják közre. A közepén megszakított főpárkány, oldalrészein egy-egy élénk mozdulatú angyal. Közöttük volutákból induló baldachinos, kagylós oromzat emelkedik, benne dicsfényvel övezett Istenszem. A fehérszínű oltár finoman aranyozott ornamentikája kiváló fafaragási munka.

2. *Szent József oltár* (eredetileg Szt. Joakim- vagy Nep. Szt. János oltár).⁸ A kartussal, lombfüzérékkel gazdagon díszített stípest az oltárfal körülfogja. Két magas, faragott oszlopszéken két kannelurás oszlop között van az oltárkép (újabb kép: Szt. József), hosszú füzérekkel keretelve. Kétoldalt volutás rácsdíz alatt evangélista és keresztelő Szent János kvalitásos faszobrai. Az erőteljes főpárkány fölött Istenszem sugárdíszben, felhőkkel. Kétoldalt egy-egy lendületes mozgású angyal puttóval. A régence-stílusú, kvalitásos oltár színezése sötétzöldeskék és arany.

3. *Kis Szent Teréz-oltár* (eredetileg Szt. Joakim- vagy nep. Szt. János-oltár). Újabb oltárképe Szt. Teréz a Madonna előtt.

Az erőteljes oltárpítmény felépítése, elegáns díszítése és színezése hasonló az előzőhöz. A stipes faragott kartus- és virágdíszel. A menzán barlangban fekvő Szent Rozália faszobra. Kétoldalt faragott oszlopszéken csavart oszlop virágfüzérrel. A két pestis-szent – Rókus és Sebestyén – kvalitásos faszobrai keretezik az oltárképet; felette gazdag kagylódíz röpködő két puttóval; a közepén emelkedő baldachin felett négy angyalka a kinszenvedés eszközeivel.

A lecke oldalon: 1. Immaculata oltár.

Mint megfelelője a másik oldalon – a Szent Háromság-oltár – fehér-arany színkontrasztú. Kissé nehézkes fastipes felett gazdagon faragott predella. Az ovális keretben levő eredeti oltárkép mestere nem ismerjük. Nincs oltárfal: az oltár nagyon szép felső ornamenszítésé teljesen szabadon függ a falon, ovális külső keretként körül fogja a két anyalkától koronázott képet. Ezt két nagyobb méretű, szabadon álló, lendületes mozdulatú angyal keretezi, aranyozott szárnyai erős mozgást érzékeltenek. Az angyalokat belső álló és külső mozgó lábbal ábrázolták; kezükben ovális kartust tartanak.

Az oltár Simone Grimiale kassai szobrász műve 1753-ból.⁹

2. Kalazánci Szent József oltár: Négy évvel a templom felszentelése után – 1750 májusában – volt kalazánci Szent József beatifikálásának napja: akkorra készült el a Szent Anna-templomban a piarista rendalapító oltára. A barokk kor szokásainak megfelelően ünnepelték ezt Debrecenben.¹⁰ Nem csoda, hogy ezt az oltárt a templom legkiválóbb képe díszíti, bécsi mester kiváló műve: a szent szegény és gazdag diákok között – ez utóbbiakat élénk pirosszínű magyar gála öltözetben ábrázolta a festő. A kép sötét meleg színekben van festve.¹¹ Felette kartus látható a rend monogramjával. Az oltár felépítésében hasonlít az előzőhöz: A faragott predellán kétoldalt egy-egy nagyobb álló angyal szobor, nyugodt testtartással, patétikus gesztussal.¹²

A kép felett szabadon a falon függő bravúrosan lazán faragott dísz: rács, virágok, középen kagyló, éleskontúrú levelek; az angyalok fölött dús gyümölcs- és virágfüzér.

3. Szent Család oltár: Az egyszerű szarkofág alakú stipes felett 19. századi romantikus oltárkép: a Szent Család menekülése Egyiptomba.

A templom szószékei:

A mostani Wälder neo-barokk szószéket éppúgy Wälder Gyula tervezte, mint a főoltárt. 1727-ben említik a számadáskönyvben: „Cathedra loco Ambonis”. 1735-ben mint új tárgyat „cathedra cum superficie . . .” Az 1817-es Canonica Visitatio csak említi: „datur cathedra”; úgy látszik, hogy ez az 1811-es tűz alkalmával megrongálódott; mert az 1823-as Canonica Visitatio szerint (habet „Cathedram Anno 1813 pictam et renovatam”. Végre az 1831-es Canonica Visitatio „Cathedram novam”-ot említi, „hoc Anno constructam, pictam et inauratam”!) Ez lehet az az egyszerű asztalosmű, amely még a Wälder-féle restaurálás előtt látható volt.

A piarista rendház számadáskönyvének bejegyzései szerint tehát a Szent Anna-templom 1723–24-től kezdve dolgoztak. 1723-ban már kész a szerződés az egrai „statuarius”-sal – nevét, sajnos, nem említik – a homlokzatra elhelyezendő 12 kőszobor elkészítésére. Számára az utolsó kifizetés 1742-ben történt. (Összesen 335.40 fl. a honorariuma.) Még 1743-ban „lapicidae Agriensi” dolgoztak Debrecenben. 1757–1759-ig elvégezték a templom külső-belső meszelését. 1754-ben a templom beüvegezését említik, egy évvel később új kőburkolatot nyert a belső térség; annak kőanyagát Pestről hozták Debrecenbe. 1752-ben készült a nagy monstrantia, Szilassy János lőcsei mester nagy műve, amelyért összesen 427.68 forintot fizettek ki neki. Ugyanazokban az években új egyházi hangszerekről találunk adatokat.¹³

A kollégium első épületén Carlone 1724–1748-ig dolgozott, tetejét 1750-ben fejezték be. 1755-ben felállították a kályhákat benne. Ugyanakkor a rendház helyi gazdasági épületeit is felállították. 1748-tól kezdve a ház könyvtárának gyarapodásáról is értesülünk. Velencén, Pesten is értékes műveket vettek.¹⁴

Honnan jöttek a mesterek?

Egerből való Giovanni Battista Carlone egész műhelyével együtt, a kőfaragó és a statuarius (kőszobrász) szintén onnan jött. 1735 júliustól novemberig „murarius Palczér” dolgozik a debreceni piaristák zeleméri birtokán. Még 1759-ben említenek egy „Craicz” (Kreuz?) nevű murariust, de lakóhely nélkül.

A Szent Anna-templom tornyain s főajtáján 1753-ban dolgozó *ácsmestert*, sajnos, csak név nélkül említik, feltehetően helyi, debreceni ember volt.

Vidéki, alföldi mesterek: „Georgius Kocsis, figulus Margitensis” (1735) és a „tegulifex Michaelis Barta” (1753).

Két asztalosról esik szó: az egyik, a bécsi piarista rendház rektorának a testvére 1726-ban hét hónapig dolgozott Debrecenben.^{1 5} A másik, „F. Godefridus”, szintén a rendhez tartozott: ő 1750 nyarán a debreceni háznak éjjel-nappal dolgozott; a nagykárolyi rendház tagja volt.^{1 6}

Két mellékoltár *faszobrászai* – nyilván a fafaragást is elkészítették – kassai mesterek: az egyiknek nevét említik is: Simone Grimiale; az ő művei az Immaculata-oltár szép, lendületes szobrai (1753; 120.– fl.). Sajnos, társának, a kalazánci Szt. József-oltár ezeknél merevebb szobrainak mesterét név szerint nem említik (1750; 144.– fl.). Nyitva marad továbbá az a kérdés, hogy kitől származik a két oltár finoman faragott, gazdag felső levéldíszítménye – vajjon egy kéztől? Esetleg mint a két szobrásznak dolgozó, csupán ornamentalsfaragást végző mester volt-e? – Azt sem tudjuk, ki az a „sculptor”, aki tervrajzokat adott az oltárokhöz 1742-ben. Szintén ismeretlen marad előttünk az evangéliumi oldalon álló második és harmadik oltár szobrászának neve: ezek mind stílusukat, mind minőségüket tekintve különböznek egymástól.

Képirót – festőművészt – hármat említ a számadáskönyv: nepomuki Szent János (eltűnt) képe egri festő műve volt 1748-ból; nyilván ugyanaz a mester készítette két évvel később, a beatifikálás ünnepére a diadalkaput; ő színezte ugyanakkor a főoltárstípeket és antependiumát. Kassai festőtől való a szintén eltűnt Szentháromság-kép.

A templom legkvalitásosabb festménye bécsi művész alkotása: kalazánci Szt. József sötét, mély tónusú barokk oltárképe. Lehetséges, hogy egy új szakszerű tisztítás a mester nevét napvilágra hozza. Ugyanaz történt a főoltár képével, a Wälder-féle restaurálás folyamán kiderült, hogy Rahl Károly (1779–1843) bécsi művész későklasszicista alkotása. A 19. század második feléből való romantikus felfogású Szent Család-oltár képe már kevésbé minőségű munka.

Összefoglalván az előzőben kimutatott adatokat, megállapíthatjuk: hogy építész, kő- és faszobrászok és az aranyműves észak- és északkelet-magyarországi városokból valók: egri, kassai és lőcsei mesterek voltak.

A harangok közül egyet 1726-ban Budán öntöttek; 1814-ben a váradi Horner Henrik újra öntött négy, az 1811-es tűznél elolvadt harangot (S. Annae–S. Josephae–S. Petro–S. Joannis Nep.-i, az 1823-as Canonica Visitatio szerint. 1831-ben egy újabb Canonica Visitatio öt harangot sorol fel, ezek közül négyet 1831-ben Eberhard Henrik öntött Budán (S. Joannis Nep.-i – S. Annae – S. Francisco Salesio – S. Josepho – Agonizantium).

1816-ban olvasható a rendház házitörténetében, hogy a templom új orgonát kapott, amely a váradi „híres” orgonaépítő Kremer János műve, szekrényét zöld–arany színűre festették.

JEGYZETEK

¹ A Szent Anna-templomra vonatkozó irodalom:

LÁNG N.: A debreceni Szent Anna-templom. Debrecen, 1930.

MÁLNÁSI Ö.: Gróf Csáky Imre bíbornok élete és kora (1672–1732). Kalocsa 1933/116. l.

ZOLTAI L.: A debreceni róm. kath. templom, a kegyestanítórend társháza és a plébánia területének 300 éves múltja. A debreceni kegyestanítórendi róm. kath. Calasanzii Szent József Reál Gimnázium Értesítője az 1934–35. iskolai évről. Debrecen, 1935.

BALANYI-BÍRÓ-TOMEK: A magyar piarista rendtartomány története. Budapest, 1943.

SZABÓ E.: Giovanni Battista Carlone. Műv. Ért. 1968. 3.–4. sz. 219–220. l. Carlone-t mint a templom építését a piarista számadáskönyvben levő bejegyzések is biztosítják. Azonban Carlone sajátkezű, szignált tervrajzát, a szerződést vagy arra vonatkozó költségvetési iratot alig láthatta az írók közül valaki. Amennyiben ezek el nem veszték, valószínű, hogy a Csáky-család szepesmindszenti (Bécs, Staatsarchiv) levéltárban vannak.

² Nyilván azonos fr. Hraditzky Lukáccsal; l.: CSÖSZ: A kegyes tanítórendiek Nyitrán. 1879. 241., 253. l. – GARAS K.: A Magyarországi festészet a XVIII. sz.-ban. Bp. 1955. 186., 224. l.

³ Bp.: Piarista levéltár: a debreceni rendház számadáskönyve (a továbbiakban rövidítve: Sz. Kv.). Kisebbségi részletfizetések után (1724. VII.–IX.-ig) 1724. X. 8.: „statuario . . . ad complanationem pretii 10 Statuarum dati 114.– fl.” – Statuario ad rationem residuarum Statuarum . . . fiendas future vero 19.20 fl.” azaz: a homlokzat oromzatán álló 10 szoborért 303 forintot, a lent két fülkében állók számára 19.20 forintot, összesen 322 forintot kapott az egri mester.

⁴ U. ott.

⁵ SZABÓ E.: i. m. 219. Most is ugyanazon a helyen vannak az Orsz. Levéltárban; a Helytartótanács C. 42. Acta Miscellanea 296. cs. fasc. 93 nr. 8 iratai között; ezek a gróf Forgách Miklós-féle bizottság 1774-i jelentése és ehhez tartozók „Commissio Oeconomica Mixta”. Az arra adott válaszszöveg 13. pontja a debreceni piaristákkal foglalkozik: „Quod Patres Piaristas . . . pro aliquo subsidio, ex quo primi quidem ecclesiam et collegium ad perfectionem deducere . . . possint . . . demum desuper una cum delineatione sumptuum proiectuo circumstantialium informationem submittat.” E szöveg mellett fekszik a két említett rajz, mind a kettő dátum, szignálás és szöveg nélkül, csak mércével ellátva. Szokatlanul kisméretűek, 18. század 2. feléből való, papírosra több színnel díszített tusrajzok. A templom homlokzatát mutatja az egyik, mint ahogy Szabó Erzsébet is mondja, ez az 1774-es évi állapotának felmérési rajza: a két toronynak még csak alsó két szintje áll. (22 x 29,5 cm.) A másik lap (39 x 30 cm), a templom és a kollégium már álló és még kiépítendő részeivel az utóbbiak számára tervrajz. Mind a két lap nyilván ehhez a beadványhoz készült, talán piarista rajztanár munkája. Nem tudni, hogy előtte feküdt akkor esetleg Carlone eredeti tervrajza, de ez nem valószínű.

⁶ Debrecen, Szt. Anna-plebánia, irattár: „. . . strues lignea vetusta ruinam minans”.

⁷ Sz. Kv.: 1749. XI. 14.: „exolutus est Pictor Cassoviensis ab imagine SS. mae Trinitatis . . . 22.80 fl.”

⁸ U. ott: 1748. VII. 20.: „Pictor Agriensis ad huc . . . ab altari S. Joannis Nepomuceni (exolutus) plene 16.80 fl.” Magam inkább azt hiszem, hogy az evangélium oldali középső mellékoltár volt Nep. Szt. János oltára; okaim: a magyar piarista rendtartomány e szentet különösen tisztelte, így, ezen a helyen, Kalazánci Szt. József oltárával párhuzamosan áll; régi eredeti oltárképével és a két Szt. János szobrával keretézve, a három Szent János oltára volt. Feltűnt nekem az is, hogy mind az 1817-es Canonica Visitatio, mind a piarista háztörténet (408. l.) a mellékoltárokat ilyen sorrendben adja: „SS. mae Trinitatis-Immaculatae Conceptionis – S. Joannis Nepomuceni – S. Joachimi – S. Calasantii – S. Familiae honoribus dicatae”; eszerint az evangéliumi oldalon álló 3. (pestis) oltár eredetileg Szt. Joachim oltára volt (most Kis Szt. Teréz-oltára).

⁹ Sz. Kv.: 175. II. „Cassoviam Sculptori Simoni Grimialem ad rationem Altaris transpositi fl. 29.70.” – 1753. X.: „Exolutus est Sculptor pro altari B.V.M. sine Macula Conceptae fl.64”. – „item P. Vice Rector dederat ei Cassoviae existentem duae Aureae”. – Ara ergo illa constat in toto Rhenenses 130 praeter Imaginem et . . . devectionem”.

¹⁰ Sz. Kv.: 1750. IV. 30.: „Pro 4 involucris crassae telae pro pictura ad frontispicium Ecclesiae praeparata triumphali fl. 11.40” – 1750. V. 30.: „Pictori (egri) . . . ad rationem laboris in Ecclesia nostra pro . . . Solemnitate dati fl. 12.–”. Két további részletfizetés után VI. 30.: „Pictor a laboribus occasione . . . beatificationis . . . item totius maioris arae coloratione exolutus . . . fl. 86.40”.

¹¹ Sz. Kv.: „Pro imagine D. Fundatoris in 65 Rhenenses conventa, dati anticipate duo aurei cremnicienses . . . fl. 10.–” – 1750. VI. 30.: „Pictori Viennensi ad exolutionem totalem Imaginis Beati Ordinis nostri missi per P. Vice Rectorem Viennam fl. 72.–”

¹² Sz. Kv.: 1751. I.: „pro ara D. Fundatoris dati Sculptori fl. 120.–”

¹³ Sz. Kv.: 1755. X. 31.: „pro instrumento Musico Fagoth dicto fl. 10.20”. – 1756. X. 16.: „Pestini pro 10 orificis ad Fagoth et Hubojáh (Oboe) fl. 2.04”. – 1757. II. 29.: „pro fidibus ad chorum emptis fl. 9.88”.

¹⁴ Sz. Kv.: 1748. VII. 20.: „pro libris Venetiis allatis . . . fl. 72.–”. – 1750. VIII. „pro . . . libris Pestino emptis, nempe Pallavicini, Seneca in 3 tomis, Confessio S. Augustini concionatore Paulo

Szegneri et Scriptoribus Historiam Romanae fl. 24.–“ – 1752. X.: „pro operibus S. Augustini in tomus undecim fl. 75.60.“ – 1755. V.: „pro omnibus operibus S. Ambrosii fl. 39.20 – pro Scriptoribus Rerum Hungaricarum fl. 24.–“

¹⁵ Sz. Kv.: 1726. XI. 12.: „Arculario Christophoro P. Rectoris Viennensis fratri . . . dati . . . pro laboribus hic praestitis per septem menses fl. 24.–“

¹⁶ Sz. Kv.: 1750. VI. 30.: „F. Godefrido arculario laboranti pro solomnitate Beatificationis uno integro mense totius diebus et fere noctibus, cum ad domum Karolyensem pertineret, dati pro discretione fl. 15.6.“

Zusammenfassung

Die St. Anna-Pfarrkirche in Debrecen
(Zur Geschichte ihrer Altäre.)

Der Großwardeiner (Várad, Oradea) Bischof Gr. Imre Csáky, zugleich Metropolit von Kalocsa, liess sie von 1723 an durch den Erlauer (Eger) bischöflichen Baumeister Giovanni Battista Carlone erbauen: eine barocke Kirche mit je drei Kapellen an den Langhausseiten, kurzem Sanktuarium und Orgelempore; die beiden Fassadentürme wurden bis 1746 (Weihejahr) nur bis zum Hauptgesims, erst 1834 völlig hochgeführt. Von 1719–1807 waren die Piaristen-neben Schule und Konvikt–zugleich die Pfarrer; danach waren dies Weltpriester, Domherren von Várad. Csáky starb 1731 und wurde im folgenden Jahr in der Krypta der Kirche beigesetzt.

Die Inneneinrichtung der Kirche wurde langsam, bis um 1750 fertig: die heute noch (teils mit anderen Altarblättern und Titel) stehenden 7 Altäre: Hochaltar und in jeder Kapelle ein Seitenaltar. Aus den Rechnungsbüchern des Piaristenkollegiums konnten dazu einige Angaben beigesteuert werden.

Der steinerne Hochaltar stand lange nur mit Tabernakel, ohne Retabel; er erhielt später eines, das beim Brand 1811 beschädigt, bald danach durch ein neues ersetzt wurde; Maler des Altarblattes war der Wiener Karl Rahl. Seit 1933 schmückt es das grosse neo-barocke Hochaltarretabel.

Künstlerisch wertvoll ist vor allem der ganz aus Holz gefertigte figürliche und ornamentale Schmuck der Seitenaltäre: an jedem Altar wird das Bild von Engel- bzw. Heiligenfiguren in mehr oder weniger schwungvoller Haltung seitlich gerahmt; den oberen Anschluss bildet bravurös geschnittenes Laubwerk mit herabhängenden Girlanden, teils noch mit Gitterwerk, teils mit sehr zurückhaltendem Rocaille vereint. Auch einige der sarkophagähnlichen Stipes zeigen reichen Laubwerkschmuck.

Wer waren die Künstler?

Ausser dem Baumeister Carlone und seiner Werkstatt stammt auch der Steinmetz sowie der Skulptor – Schöpfer der 12 Fassadenfiguren – aus Erlau. Ein Piarist – fr. Lucas – hatte um 1730 die Gurtbögen des Stichtonnengewölbes mit geometrischen Ornamenten bemalt, die noch um 1930 sichtbar waren (vor der neobarocken Stuckierung).

Je ein – mit Namen nicht genannter – Maler aus Erlau wie aus Kaschau (Kassa, Kosice) malte eines der Altarblätter: St. Johannes von Nepomuk und Hl. Dreifaltigkeit. Das qualitativste Bild, das des hl. Josef von Kalasanza (1750), schuf ein Wiener Maler, dessen Signatur vielleicht die Restaurierung jetzt herausbringen wird.

Zwei Holzbildhauer aus Kaschau schufen den Josef v. Kalasanza – und den Immaculataaltar; den letzteren nennt das Rechnungsbuch mit Namen: Simone Grimiale (1753).

Die dort erwähnten Zimmerleute, Töpfer und Ziegelbrenner sind ungarische Meister aus der Debrecener Gegend.

LEVELEK TOLNAY KÁROLYHOZ

Az Ars Hungarica 1978/2 számában közöltünk néhány fontos dokumentumot, melyet Tolnay Károly professzor bocsátott rendelkezésünkre. (Ferenczy Noémi önéletrajza és levele Tolnay Károlyhoz.) Most ezek sorát néhány levél követi. Közzétételüket az érintett művészettörténeti könyvek, tanulmányok, ill. kutatási témák fontosságával indokolja. A publikálásuk lehetővé tételéért ezúton mondunk köszönetet Tolnay Károlynak.

Fülep Lajos levele Tolnay Károlynak

Kedves Carlo,

tegnap valamiért Pécsre s az egyetemen jártam, ott láttam a Pannoniát, benne a cikkét s elhülve és felháborodva láttam a rettenetes marhaságot, amit csináltak Bernáth és Derkovits önarcképének összekeverésével stb. Én, mikor a kefelevonatot visszaküldtem a nyomdának, azt is írtam nekik, hogy a clichélevonatokat küldjék el nekem – nem tették, így lett ez a szörnyűség. Hát hiába: így jár, aki ilyenekkel kezd. Annak idején, mikor H. N. J. azt írta nekem, hogy 5, ha az Ars Hungarica-tól clichéket kap, 8 reprodukciót közölhet, kiválasztottam és megjelöltem a Maga fotóin az öt, sőt azon felül jónéhányat, amiket a cikk szempontjából legfontosabbnak tartottam – s kisült, hogy nem is mind azt közölték; hogy H. N. J. Artingerrel miképp csinálta a válogatást, nem tudom, még nem beszélhettem róla; ajánlottam neki, hogy legalább egy Ferenczy N.-t is közöljön, ebből se lett semmi. Ezek olyan marhák, hogy a legegyszerűbb mondatokat se értik meg, de meg se hallgatják, csak handabandáznak a saját buta fejük szerint. Hát most aztán nincs más mit csinálni, mint a Magának megküldött 50 példányban – mert tegnap azt is mondták nekem, hogy annyit már elküldtek Magának – tollal kijavítani a hibákat. Rina bizonyára szívesen meg fogja tenni.

Együttal meg is kérem valamire, ha nincs terhére. Mivel én csak 2 lenyomatot kaptam s azokat másra tartogatom, küldjön el egy példányt de ma part erre a címre: Baronne de Noirmont Montfleuri. Saint-Cyr-sur-Loire. Az én nagyon kedves, pár éve elhunyt abbé Vignot barátomnak hűséges barátnője volt, néha levelet váltunk s ügyeink iránt érdeklődik.

Közben a Bosch-t persze elolvastam. Azt kívánja tőlem, hogy részletesebben írjam meg véleményem – szívesen írnám is akár 100 íven, de nem érzem magam illetékesnek, nem

ismerem eléggé Bosch-t; igazában a Maga könyvéből ismertem meg; bár nagyon valószínű, hogy ha több képét ismerném, akkor is a Maga könyvéből ismerném meg igazán, annyira új és alapvető, amit Maga mond. Ezért hát inkább csak benyomásról beszélhetek, s az, hogy ez a könyv hasonló jelentőségű reveláció, mint a Bruegel – s megint azt mondom, amit akkor, hogy ha nem élnénk olyan marha világban, mint a mai, világszenzáció lenne ez a könyv; mert világra szóló dolog, mikor ilyen művészeket kap a világ; mert szerintem ezek a Maga könyvei óta *vannak* igazában. Bámultam azonban mindazt, amit a reprodukciók alapján is kontrollálhattam analízisében – hihetetlenül fején találja a szöveget s amit külön végtelenül szeretek, hogy, mint előző könyvében is, oly rendkívül röviden, pár szóval tudja megmondani a leglényegesebbeket; sehol egy felesleges szó, de ami kell, az aztán ott van. Hát, Carlo, én nem tudok mást mondani, mint hogy remek dolog, amit csinál. Szeretném megölelni érte.

Ha ráér és alkalmaslag hírt ad Magáról, nagy örömet szerez. Mindkettőjüket ölelő öreg barátjának

Fülepnek

Zvárkony, 1937. VII/14

A levélben említett Tolnay cikk: La peinture hongroise contemporaine, Pannonia, 1937
H. N. J. = Halasy Nagy József, a folyóirat szerkesztője

Jacques Maritain levele Tolnay Károlyhoz

Toulouse, 24 octobre 1963

Mon très cher ami,

J'ai reçu à Paris votre étude sur les Conceptions religieuses dans la peinture de *Piero della Francesca*.

Je voulais vous répondre tout de suite, mais j'ai été pris soudain d'une terrible fatigue du coeur, et j'ai dû demander aux Petits Frères de me ramener à Toulouse en voiture, étendu par un matelas. Je vais mieux maintenant, le coeur a repris son rythme normal, mais je suis encore extraordinairement fatigué, (sans doute le changement de climat? . . .) Pardonnez-moi donc de ne pouvoir vous écrire que quelques mots. Je veux vous dire combien chères me sont les deux dédicaces, – celle imprimée et celle écrite à la main, – et avec quelle joie j'ai lu cette admirable étude, qui m'a appris tant de choses. Sans parler sur votre incomparable érudition, votre analyse de toutes ces oeuvres est merveilleuse de pénétration et de précision, aussi bien en ce qui concerne l'oeil qu'en ce qui concerne l'esprit, vous faites vraiment découvrir l'âme du peintre et ses intentions secrètes. J'ai été très frappé de ce que vous dites de la part d'inspiration flamande – „élevée jusqu'à la dignité, la clarté et l'humanité de la tradition classique italienne” – dans l'oeuvre de Piero, et du sens religieux de la monumentalité de cette peinture, qui fait place à la fin à un style plus intime. Votre travail est un hommage magnifique rendu à

la Foi d'un grand Toscan, et vous avez montré d'une manière décisive que c'est la qualité de cette Foi explique l'originalité de son génie.

Merci encore, mon très cher ami. J'espère que Rina et vous allez bien. Je vous embrasse tous deux avec grande affection

Jacques

Lesznai Anna és Gergely Tibor levele Tolnay Károlynak

Darling Carlo and Rina, we wish you "both-to both" a merry Christmas health, fine work, peace inside and outside and the Lord's blessing for the New Year.

I have chosen this book for Carlo, because I am scared that it is better than my book: which Carlo reawakened in me. He gave me the first push to go on with it – and so he is kinds of responsible for its existence – and has to study thoroughly our rival!

Love Máli, Gerg.

(1963)

A levélben említett két könyv: Szabó Magda: Pilátus és Lesznai Anna: Kezdetben volt a kert

Kenneth Clark levele Tolnay Károlyhoz

Saltwood Castle,

Kent.

Hythe 67190.

27th January 1964

Dear Mr de Tolnay,

I am deeply grateful to you for sending me your inspiring article on Piero della Francesca. It seems to me to give a better idea than anything I have read of the action of his mind and the real character of his spirit. It contains many observations which I am ashamed not to have made when I was writing about him. For example, I did not see the symbolism of the pillar and the cloak in the Madonna de la Misericorde, which extend to the Madonna del Parto. Worse still, I do not think I mentioned, although I had actually noticed it, that the trees to the left of the Resurrection were bare, and those to the right were in leaf, an observation which would have greatly strengthened my description of the Christ as a risen God of antiquity.

At every point in your article I found illuminating insight. I suppose that someday I shall do another edition of my book on Piero, which has long been out of print, and if so I shall quote with acknowledgement many of your inspiring thoughts.

May I take this opportunity of saying how grateful I am for your great work on Michelangelo which has been my constant companion for many years.

Yours sincerely

Kenneth Clark

Lukács György levele Tolnay Károlyhoz

Budapest, den 29. 2. 64

Kedves Tolnay!

Nagyon köszönöm szíves küldeményét. Éppen ez a probléma engem személyesen rendkívül érdekel. Ugyan több, mint tíz éve elmúlt annak, hogy egy felejthetetlen napot töltöttem el a scuola di San Rocco-ban. De a Tintoretto-probléma még ma is izgat. Sajnos mindig gyenge olasz tudásom az idők folyamán szinte semmire fogyott. Nagy szerénytelenség volna, ha arra kérném, hogy – amennyiben ez a dolgozat német, angol vagy francia nyelven megjelenik – küldjön nekem abból egy példányt, mert szeretném áttanulmányozni.

Nagy örömömmre szolgált, hogy érdeklődéssel olvassa az Esztétikát. Remélem, ha végigolvasta, nem fog csalódást érezni, mert azt hiszem, hogy minden komoly művészettörténeti foglalkozásnak csak a mimézis-elmélet lehet az elméleti alapja.

Nyáron kapott kedves levelére csak Málin keresztül tudtam felelni. Most, hogy megvan a címe, egyenesen fejezem ki köszönetemet.

Melegen üdvözli, igaz híve

Lukács György

Lesznai Anna képeslapja Tolnay Károlynak

aug 3. 1965

Drága Carlo,

itt is szép. Nagyon szép kívül és belül mindaz, amit idehaza tapasztaltam. A régi barátok meghatóan hívek – és nagyon kedves új emberekkel és sok jóindulattal találkoztam hálásan. Te! tudom elfeledsz az olasz bűvös szépségben. Rinát ölelem. Téged is. Írj! Aug. 27-én utazom vissza. Rém nehéz Gergtől távol lenni.

Málid

Jacques Maritain levele Tolnay Károlyhoz

Toulouse, 31 janvier 1967

Mon très cher ami,

En retransant hier soir de Paris, où j'ai passé deux semaines, j'ai trouvé ici, pour mon émerveillement, votre splendide *Hieronimus Bosch*. Et je ne veux pas tarder à vous dire ma profonde gratitude de ce don magnifique que vous m'avez fait. C'est un incomparable monument. Je vais lire votre texte avec passion, et je suis déjà ébloui par l'admirable musée Bosch constitué par les photos.

J'espère que vous allez bien.

Quel travail prodigieux vous avez accompli! Merci encore de tout mon coeur.

Je vous embrasse avec toute ma fidèle affection.

Jacques Maritain

Fülep Lajos levele Tolnay Károlynak

Carissimo,

Bosch è arrivato – ne son tutto confusione. Come merito questo regalo regale e come posso ricambiarlo? non ci tengo alla vita, ma ci tengo all' occorrenza che cio mi sia ancora accondato, e non domando altro.

Intanto Vi ringrazio ed abbraccio mille volte

Vostro Lodovico

16, II.. 67

Lukács György levelei Tolnay Károlyhoz

Budapest, 1969. okt. 14.

Kedves Tolnay!

Hálásan köszönöm levelét és küldeményét. Most, hogy újra elolvastam Popper Leo szép cikkét, újra felelevenedtek bennem fiatal korom emlékei. Mit gondol, nem lehetne-e a magyar művészettörténészeknek javasolni, hogy legalább ezt a két cikket folyóiratukban közöljék? Talán ha alkalomilag Maga ezt megemlíti nekik, sikerülhet is.

Én is nagy örömmel gondolok vissza az együtt töltött estére, valamint a Maga érdekes előadására. Nagyon örülnék, ha májusban ismét itt lenne; emberi számítás szerint én akkor Pesten leszek.

A régi barátsággal üdvözlö:

Lukács György

L u k á c s G y ö r g y

Budapest, V.

Belgrád rakpart 2. V. em. 5.

Telefon: 186–366

Budapest, 1969. dec. 2.

Kedves Tolnay!

Köszönöm kedves levelét és nagyon örülnék, ha a Popper Leó kiadás megvalósulna. Csak abban nem osztom nézetét, hogy az előszót én írjam. Én az Esztétikámban behatóan értékeltem ez írások elméleti jelentőségét. De ebben az esetben az lenne a fontos,

hogy művészettörténészeink, főleg a fiatal nemzedék, elismert szakértőtől vennék tudomást, mit jelentenek ezek az írások művészettörténeti szempontból. Ilyen előszót csak Maga tudna írni a megfelelő hitelességgel. Én magam egyáltalában nem akarom magam a dologból kivonni. Popper Leó halála után a Pester Lloydban nekrológust írtam róla, erről igyekezni fogok másolatot szerezni és Magának elküldeni. Ezt lehet vagy Magának idézni, vagy a Maga bevezetése mellett külön közölni. (A cikk különben 1911 végén vagy 1912 elején a „Fackel”-ben is megjelent.)

Meleg üdvözetekkel híve

Lukács György

A levélben említett Popper Leó cikk-összeállítás megjelent: Acta Historiae Artium, 1971, 1–2. számában, magyarul: Magyar Filozófiai Szemle, 1972. 2. számában.

Robin M. Paisey

LÁSZLÓ MOHOLY-NAGY IN LEICESTER

A full appraisal of the life and work of the Hungarian-born artist and teacher László Moholy-Nagy is touring Great Britain in an exhibition organised by the country's Arts Council and on view in London, Leicester, Edinburgh and Newcastle-upon-Tyne from January through to May 1980.

The Leicester showing from 16 February – 16 March proved very popular, with many students and general visitors coming to the County Museum and Art Gallery to see the paintings, drawings, photographs, books and documentary material so essential in understanding one of the great exponents of the work of the German Bauhaus School of Design founded by Walter Gropius. Moholy-Nagy taught at the School from 1923 to 1928.

The exhibition is accompanied by a thorough essay on the early work of this amazing artist by the Hungarian art historian Mrs. Krisztina Passuth. Leicester was very happy recently to welcome Mrs. Passuth and two of her colleagues Mrs. Julia Szabó and Mr. János Brendel, to the exhibition, particularly as Moholy-Nagy had contributed four works to a major contemporary art show held here in 1936.¹ It is not for me to emulate Mrs. Passuth's comprehensive researches, but I am pleased to give a little information from Leicester's records about the 1936 event.

Moholy-Nagy came to London to learn the colour-copy process at the Kodak laboratories in August 1934, after a first visit in the previous November. In 1932 he had already met one of the British pioneers of abstract art, Ben Nicholson, when in Paris. Moholy-Nagy soon became involved in more design projects, photographic and film work, and exhibitions in London, Holland and Belgium. In May 1935 he arrived in London to stay, with occasional visits abroad, until July 1937 when, following Gropius, his former Bauhaus colleague, he went to America to his appointment as the head of the New Bauhaus School in Chicago. Gropius had come to England in 1934, working as a design consultant for various interior design schemes until his departure in March 1937 to take up his Chair in Architecture at Harvard University.

In 1936 Moholy-Nagy was particularly involved in the total design work for Simpson's new store for men in Piccadilly, London, a high-class establishment which flourishes to this day, retaining Moholy-Nagy's advertising logo for the firm's name. At this time he was also very interested in creating new work, paintings, reliefs and sculptures, four of which were lent to the Leicester exhibition from May to June. Moholy-Nagy later had a one-man show of 'Paintings, Drawings and Constructions' at the London Gallery, Cork Street, London, from December 1936 to January 1937.

The Leicester loan exhibition was significant for various reasons. In the 1930s the cause of modern art in Great Britain, whether representational or abstract, was struggling to gain ground. Artists such as Barbara Hepworth, Henry Moore, John Piper and Ben Nicholson, who all took part in the Leicester show, were, along with many others, glad of opportunities to show their new work. Moholy-Nagy was himself in a similar situation, finding Great Britain still under-developed in its attitudes to contemporary art and in particular art education. From the correspondence with the Art Assistant, A. C. Sewter, in Leicester's files,² we glimpse Moholy-Nagy's pleasure at being included in this show which was called "frankly adventurous" for a provincial gallery. We know also that he was able to visit

the exhibition one Sunday with Ben Nicholson and that he was not disappointed with what he found here (Note 2, No. 8). Charles Sewter had been able to help Moholy-Nagy display his new paintings which used plastic sheets to catch, reflect or contain light, such an important element for the artist. The sheets were projected two inches from the back-board of the picture held by metal claps like pegs. Moholy-Nagy used this method for a while, modifying it when in America to use wooden channels.³ Leicester's Art Assistant had also helped the artist by fixing some special screws to stabilise the Nickel Construction (Note 2, No. 6).

So far we have been unable to trace any photographs of the 1936 show but from the news cuttings it seems that the local citizens were quite amazed at the range and wealth of material on view. Several people wrote letters to the press protesting at the "outrageous" pictures exhibited but most were truly appreciative of the chance to see a comprehensive selection of work by many artists who have since risen to great fame.

The reunion of Moholy-Nagy with Leicester has been especially pleasing as the Arts Council exhibition has been so well received and attended, a tribute to the foresight of Charles Sewter in recognising the serious commitment of the Hungarian artist to the whole course of the 'modern movement' in the 1930s.

"It is important to realise that the artist is not concerned merely with the visual appearances of nature. Nor will a good artist be content to repeat for the present what seems to him good in the art of the past. If he is a LIVE person, conscious of his own environment in all its complexity, contemporary in Spirit, he is concerned also with social, political, economic events . . . And the artist's feelings, and ideas, and attitude to life BECOME his art."⁴

NOTES

¹ List of works by L. Moholy-Nagy exhibited in the exhibition 'Contemporary Art', 1st May to 20th June 1936 at the City of Leicester Museum and Art Gallery (now Leicestershire County Museum and Art Gallery).

Catalogue No. 171 Galilith Picture, No. 1, 1932
172 Painting A, XI, 1923
173 Celluloid Picture, No. 8, 1935
218 Nickel Construction, 1921

² László Moholy-Nagy's letters at Leicestershire Museum and Art Gallery. 1. From LM-N to A. C. Sewter (Art Assistant) 1. 3. 1936 (from 7 Farm Walk, Hampstead Garden Suburbs, London NW11) – 2. From ACS to LM-N 16. 3. 1936 (ACS's visit to London 18th March to select work and refer to Dr. Klingender, art historian and mutual friend). – 3. From Dr. K. to ACS 30. 3. 1936 Insurance valuations for three pictures (sent from address as No. 1) – 4. From Dr. K. to ACS 16. 4. 1936 LM-N happy to add nickel construction for show (sent from address as No. 1) – 5. Copy of receipt for LM-N works 21. 4. 1936 Three pictures, one sculpture; titles and insurance valuations for Leicester 'Loan Exhibition of Contemporary Art', 1936. – 6. From LM-N to ACS 21. 4. 1936 "My dear Sewter . . ." Details of nickel sculpture, four screws needed to fix lower part and new nickel coating required. (from address as No. 1) – 7. From ACS to LM-N 22. 4. 1936 Safe arrival of all works at Leicester; intention to fix nickel sculpture at the local Dryad Works. – 8. From H. S. Ede (art historian and collector) to ACS 19. 6. 1936 i) Reference to the return of pictures by another artist ii) "Moholy-Nagy told me that the Exhibition looked beautiful".

³ The British scholar, Terence Senter, describes this development in his Catalogue Commentary on the artist's life and the works on view in the current exhibition.

⁴ Extract from the unpublished 'Introduction' by A. CHARLES Sewter, Art Assistant, to the Contemporary Art exhibition catalogue (Leicester, 1936 Leicestershire Museums and Art Galleries' archives).

Kivonat

Robin M. Paisey: Moholy-Nagy László Leicesterben.

1980-ban az Arts Council szervezésében Moholy-Nagy László alkotótevékenységének minden oldalát bemutató kiállítás utazott Londonból Leicesterbe, majd Edinburghba és Newcastle-upon-Tyne városába. A Leicesterben rendezett bemutató elsősorban Moholy-Nagy Bauhaus tanári működését reprezentáló anyaga miatt volt igen népszerű a városban, másrészt azért is, mert a művész maga is járt 1936-ban Leicesterben, levelezett a helyi múzeum munkatársaival, s olyan művészekkel együtt szerepelt közösen Leicesterben egy modern művészeti kiállításon, mint Barbara Hepworth, Henry Moore, John Piper és Ben Nicholson.

Moholy-Nagy 1934. augusztusában jött Londonba, hogy a Kodak laboratóriumban a színes nyomás technikáját tanulmányozza, majd 1935 májusától 1937 júliusáig kisebb megszakításokkal állandóan Angliában tartózkodott. 1936-ban Simpson férfitársa házána^k teljes design tervezésével foglalkozott, de emellett festményeket és szobrokat, reliefeket készített, amelyek közül négyet adott kölcsön az 1936 május–júniusában rendezett leicesteri kiállításra. A leicesteri kiállítás a harmincas évekbeli modern angol művészeti élet fontos eseménye volt, mivel ebben az időben Nagy-Britannia a modern művészet eredményeinek ismeretében és elfogadásában még a kevésbé fejlett országokhoz tartozott, s annál nagyobb volt annak a jelentősége, hogy egy vidéki múzeum vállalta a bemutatás és népszerűsítés feladatát. Moholy-Nagy egy vasárnap Ben Nicholson társaságában megtekintette a leicesteri kiállítást, s mint az ezzel kapcsolatos levelezésből kiderül, nem volt elégedetlen a rendezéssel és válogatással. Charles Sewter, a múzeum munkatársa néhány technikai megoldással is segítette a művész festményeinek és plasztikáinak jobb bemutatását, amelyeket ezután Moholy-Nagy később Amerikában is tovább alkalmazott.

Moholy-Nagy László 1936-os és 1980-as leicesteri kiállítása egyaránt nagy hatással volt Leicester kulturális életére, s mindkét korszakban elősegítette a művész írásban is kifejtett eszméinek jobb megértését, a modern művészet komplexitását.

Dokumentumok

Moholy-Nagy László levele A. C. Sewternek, a leicesteri múzeum művészeti-asszisztensének.

1st. March 1936

Dear Mr. Sewter,

Miss Helen Wilson informed me about your exhibition plan.

I am very glad indeed to hear, thath you want me to join this exhibition and I should be very grateful if I could hear about number and size of the pictures you want.

Miss Wilson wrote me, that you want the pictures sent to Leicester so, that you may choose, but unfortunately all my paintings are so fragile, that a transport always endangers them.

I hope you stay often in London and it would be awfully nice, if you could spare the time, to call on my house in Golders Green, to choose those of my paintings you like. Telephone: Speedwell 8847.

I hope to hear when you come next time over here and I shall be very glad to meet you than.

Yours sincerely
L. Moholy-Nagy

1936. március 1.

Kedves Sewter úr,

Helen Wilson informált engem az ön kiállítási tervéről.

Nagyon örülök, hogy Ön engem is a kiállításhoz való csatlakozásra hív és nagyon hálás lennék, ha megtudhatnám az Ön által igényelt képek számát és méretét.

Wilson kisasszony azt írta nekem, hogy Ön szeretné, ha Leicesterbe küldeném képeimet, hogy ott válasszon közülök, de sajnos, minden festményem olyan törekeny, hogy a szállítás mindig veszélyes számukra.

Remélem, Ön sokszor van Londonban és az végtelenül kedves lenne Öntől, ha időt szakítana arra, hogy eljöjjön a Golders Green-ben lévő házamba, hogy kiválassza az Önnek tetsző képeket. (Telefon: 8847).

Szeretném megtudni, mikor jár legközelebb errefelé s nagyon örülnék, ha találkozhatnánk.

Öszinte híve:
Moholy-Nagy László

*

A. C. Sewter levele Moholy Nagy Lászlónak.

Museum 0331
before 5.

16th March 1936.

Dear Moholy-Nagy,

I am coming to town for a couple of days to arrange about pictures for our Loan Exhibition and hope to be able to call on you some time on Wednesday afternoon, March 18th, to select pictures of yours to come to Leicester.

I wonder if you could let Dr. Klingender, whom I believe you know, know that I am coming as he is a friend of mine and I should like his assistance in selecting from your work.

I am sorry I cannot give a definite time, but you must realise how difficult it is to plan journeys in London suburbs.

Yours sincerely
A. C. Sewter,
Art Assistant

Monsieur Ladislaus Moholy-Nagy,
7. Farm Walk,
Hampstead Garden City,
London N.W.11.
Speedwell 8847

1936. március 16.

Kedves Moholy-Nagy,

Bemegyek a városba néhány napra, hogy a kölcsön kiállítás képeinek ügyét intézzem s remélem, hogy szerda délután (március 18-án), valamikor eljutok Önhöz, hogy kiválasszam a leicesteri kiállításra a képeit.

Nem tudom, hogy értesíthetné-e Dr. Klingender, akit gondolom, Ön is ismer, hogy jövök, s mivel ő jóbarátom, szeretném, ha segítene az Ön művei válogatásában.

Sajnálom, hogy nem tudok pontos időt írni, de Önnek be kell látnia, milyen nehéz egy utazást megszervezni London egyik külvárosába.

Őszinte híve
A. C. Sewter

(Múzeumi számom 0331, 5 óra előtt.)

Moholy-Nagy László úrnak,
7. Farm Walk
Hampstead Garden City.
London N.W.11.

*

F. D. Klingender levele A. C. Sewternek

30. 3. 36.

Dear Sewter,

Moholy has asked me to let you have the following valuations for insurance purposes:

65 Gns for the largest picture, A XI (1923)

35 Gns for the Galalith picture Gal (1930)

45 Gns for the Celluloid picture Zel 7 (1935)

The designations and dates are the identification marks to be used for catalogue purposes. Moholy was very pleased to make your acquaintance and thanks you very much for your visit.

I hope your wife is now quite recovered, please remember me to her

Sincerely yours
Klingender

1936. III. 30.

Kedves Sewter,

Moholy megkért, hogy tudassam Önnel a következő összegeket a biztosító miatt.

65 guinea a legnagyobb képért; A XI. (1923)

35 guinea a Galalit képért Gal (1930)

45 guinea a Celluloid képért Zel 7 (1935)

Az elnevezések és keltezések egyben a katalógusban használandó azonosítási jegyek.

Moholy nagyon örült, hogy megismerkedhetett Önnel és nagyon köszöni a látogatást.

Remélem, hogy felesége már teljesen felépült, kérem, adja át üdvözetemet.

Őszinte híve:
Klingender

*

Dr. Klingender levele A. C. Sewternek.

7 Farm Walk,
N.W.11.
16. 4. 36.

A. C. Sewter Esq.,
City of Leicester Museum,
Leicester.

Dear Sewter,

Moholy has asked me to thank you for your letter. He is quite willing to send up the nickel construction for your exhibition. The particulars you require are:

NICKEL SCULPTURE (1921) Gns. 50.

He will arrange for the safe packing of the celluloid picture and the other exhibits. He has also sent you today a complimentary copy of "Telehor".

The "Abstract-Concrete" show is now here, as is also an amazing exhibition of George Grosz oils that must be seen to be believed. It shows a complete reversal to fatuous fish, etc., still lifes within the last few years.

Please remember me to your wife, I hope she is now quite restored.

Yours
Klingender

7. Farm Walk
N.W.11. 16. 4. 1936.

A. C. Sewter
Leicester
Városi Múzeum.

Kedves Sewter,

Moholy kért, hogy köszönjem meg levelét. Ő természetesen szívesen elküldi a Nickel-konstruktó az Ön kiállítására. A részletek, amiket kért, a következők:

Nickel szobor (1921) 50 guinea.

Ő majd elrendezi a celluloid kép és a többi kiállítandó tárgy biztonságos csomagolását. Ezen kívül ma elküldött Önnek egy tiszteletpéldányt a „Telehor”-ból.

Az Absztrakt-konkrét kiállítás most itt van, valamint George Grosz olajképeinek megdöbbentő kiállítása, amit meg kell nézni, hogy elhiggye az ember. Teljes visszafordulás az ostoba halakhoz és ilyesfélékhez, csendéletek az utolsó néhány évből.

Kérem, adja át üdvözetemet feleségének, remélem, már teljesen felgyógyult.

Az Ön
Klingendere

*

A leicesteri múzeum átvételi elismervénye

21st April 1936.

RECEIVED from Ladislaus Moholy-Nagy
on behalf of the Leicester Museum & Art Gallery
(Loan Exhibition of Contemporary Art, 1936)
the following:

1930 Galalith picture	£ 36 15. 0.
1935 Celluloid picture	£ 47 5. 0.
1923 Painting A XI	£ 68 5. 0.
1921 Nickel Sculpture	£ 52 10. 0.

£ 204. 15. 0.

Signed

1936. április 21.

A leicesteri Múzeum és művészeti galéria átvette Moholy-Nagy Lászlótól a kortárs művészet 1936 kölcsön kiállításra a következő műveket:

1930 Galalith kép	£ 36 15. 0.
1935 Celluloid kép	£ 47 5. 0.
1923 A XI. Festmény	£ 68 5. 0.
1921 Nickel konstrukció	£ 52 10. 0.

Összesen £ 204. 15. 0.

aláírás

*

Moholy-Nagy László levele A. C. Sewternek

21st. April 1936

My dear Sewter,

I am very grateful to you for your kind letter and for the nice words you said about my work. I hope you will like the pictures I sent to-day and I wish you the best success for the forthcoming show.

There was unfortunately a little mishap with the nickel-sculpture, which I sent to-day with the three pictures: there are four nickel-screws fixed on the lower part of the sculpture. Two of them were lost during my last removal and I gave an order to make new ones. They were only ready this morning and they are not quite alright, because the screw is too long. Could you perhaps find a metal-worker in Leicester, who could put these screws in good order.

If, at the same time, this man could give a new nickel-coating to the whole sculpture I should be very glad and I should be very grateful if you could give this order for me and let me have the account.

With my best thanks for your kindness I am

Yours sincerely
(L. Moholy-Nagy)

1936. április 21.

Kedves Sewterem,

nagyon hálás vagyok kedves leveléért és a műveimről mondott szép szavakért. Remélem, tetszeni fognak Önnek a ma elküldött képek és a legjobb sikert kívánom a közelgő szállításnak.

Volt egy kis baleset a nickel szoborral, amelyet a három képpel együtt küldtem, négy nickel csavar volt a szobor alsó részén, kettő elveszett utolsó költözésem idején, s én újat csináltattam, de csak

ma reggelre lettek kész s nem teljesen jók, mert a csavar túl hosszú. Talán ön tudna találni egy fém-művest Leicesterben, aki rendbehozná ezeket a csavarokat.

Ha ugyanakkor ez az ember új nikkel-bevonatot tudna adni ennek az egész szobornak, nagyon hálás lennék, ha megbízná vele és tudatná a számla összegét.

Kedvességéért köszönetet mondva,

Őszinte híve
Moholy-Nagy László

*

A. C. Sewter levele Moholy-Nagy Lászlónak

22nd April 1936.

Dear Moholy-Nagy,

Thank you for your letter concerning the nickel sculpture. Everything arrived here safely this morning, and I think the celluloid picture is greatly improved by the white background.

I think we shall manage to get the nickel sculpture attended to by Dryad Works, and I will follow your instructions carefully.

Yours sincerely
(A. C. Sewter)
Art Assistant

Professor Moholy-Nagy,
7. Farm Walk,
Hampstead Garden Suburb,
LONDON. N.W.11.

1936. április 22.

Kedves Moholy-Nagy,

Köszönöm a nikkel szoborról írt levelét. Minden rendben megérkezett ma reggel, és úgy vélem, a celluloid kép sokkal jobban néz ki a fehér háttérrel.

Úgy gondolom, hogy meg tudjuk szervezni a nikkel szobor javítását a Dryad művekkel, utasításait gondosan követni fogom.

Őszinte híve
Sewter
művészeti asszisztens

Moholy-Nagy Professor
7. Farm Walk
Hampstead Garden Suburb.
London. N.W.11.

*

Helen Wilson levele A. C. Sewternek

Tate Gallery, Millbank, SW.1.

19. 6. 1936.

Dear Sewter,

I am glad to hear that the 2 pictures are coming back, and I should like them delivered home at 1 Elm Row Hampstead N.W. They originally came from this adress- but I believe you collected them from the Redform Gallery.

Moholy-Nagi told me that the exhibition looked beautiful. I was glad to see you the other day.

Yours sincerely
Helen Wilson

Tate Gallery, Millbank SW.1.

1936. jún. 19.

Kedves Sewter,

Örömmel hallom, hogy a két kép visszajön, s szeretném, ha hazavinnék 1 Elm Row-ba, Hampsteadbe. Eredetileg erről a címről érkezett, de én úgy emlékszem, hogy Önök a Redform Gallery-be gyűjtötték be. Moholy Nagi (sic!) mondta nekem, hogy a kiállítás gyönyörű volt. Örülnék, ha látnám magát valamikor.

Őszinte híve
Helen Wilson

T Á J É K O Z Ó D Á S

SZEMLE

**Magyarországi reneszánsz és barokk
Művészettörténeti tanulmányok
Szerkesztette Galavics Géza**

Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 561 l., sztl. ill.

Az utóbbi években megélenkült reneszánsz- és barokk-kutatás jóvoltából mind alaposabban ismerjük meg e két korszak művészetét. E kutatások tulajdonképpen a több kötetre tervezett magyar művészettörténet számára készült előtanulmányoknak tekinthetők.

A kötetben szereplő tanulmányok közös jellemzője – mint erre Aradi Nóra az Előszóban rámutat –, hogy érvényesülnek bennük a korszerű művészettörténetírás szemléletbeli és módszertani eredményei. A magyar művészet fejlődését az európai hatások fényében vizsgálják, és a nyugat-európai kapcsolatok mellett jelen van a kelet-európai művészethez fűződő viszony tanulmányozásának szempontja is. Jelen-tős tényező a művészet társadalmi szerepének vizsgálata is, akár a politikai eszmék szolgálatában álló fegyverként, akár a társadalmi munkamegosztás egy sajátos területeként szerepel.

A reneszánsz témájú tanulmányok sok újabb kutatási eredmény alapján teremtett összefüggéssel tesz gazdagabbá az olasz művészet hatásáról eddig kialakított képet. A budai vár eddig kevésbé ismert részeinek feltárásával és az új momentumok feldolgozásával egyre világosabbá válik, hogy a Mátyás idején épült reneszánsz palotában egy – olasz mintára készült – függőkert is volt. Ennek előképét az urbinói hercegi palotában a Francesco di Giorgio Martini által tervezett *Giardino Pensilè*-ben kereshetjük. Az erről szóló tanulmány (*Feuerné Tóth Rózsa: A budai vár függőkertje és a Cisterna Regia*) a budai építész személyének megállapításához Francesco di Giorgio Martini szerzőségének lehetőségét is megvizsgálja. Végül arra a meggyőződésre jut, hogy az építész egy urbinói körben is működő olasz mesterben kell keresni, aki a budai építkezésekkel is kapcsolatba hozható. Ennek eldöntésére, illetve a feltételezett személy (Chimenti Camicia) iránti bizonyítékok felsorakoztatására még további kutatások szükségesek.

Hasonlóképpen az olasz építészet hatását elemzi *Balogh Jolán* tanulmánya (Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink). Megfigyelhető, hogy a magyarországi négy sarokbástyás vár illetve kastély az itáliai típus kibontakozásával lépést tartva fejlődött. Közvetlen előképek Peruzzi, Serlio és Vignola rajzai és tervei, amelyeket a nálunk dolgozó olasz hadmérnökök közvetítettek. A kerek sarokbástyás magyar típusnál az előbbieken kívül Leonardo és Francesco di Giorgio Martini kísérletei is visszacsengenek, miként a centrális alaprajzi sémákban az olasz reneszánsz térideál közvetett megvalósulását láthatjuk. A hatalmas tényanyaggal dolgozó tanulmányban mindvégig bizonyítva érezzük azt a tételt, hogy az átvétel egyben átförmálást is jelent. Az analógiák meggyőzően láttatják, miként alakulnak át a könnyed mediterrán formák az éghajlati, felfogásbeli és a háborús viszonyok meghatározta körülmények hatására.

A két további reneszánsz témájú tanulmányban (Radocsay Dénes: Az utolsó budai miniátorok és Bobrovsky Ida: Későközépkori és reneszánsz szövművészet Magyarországon) az európai hatás vizsgálata nem ilyen központi jelentőségű.

A barokk témájú tanulmányok az európai hatás továbbélésével foglalkoznak. Nálunk ebben a korban is meghatározó az olasz művészet befolyása: „A barokk művészet meghonosodása Magyarországon, mint mindenütt Közép-Európában, az itáliai mesterek tevékenységéhez fűződik” – állapítja meg *Garas Klára* (Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása, 201. l.). A tanulmány lapjain kirajzolódik előttünk azoknak az észak-olasz származású építészeknek, kőfaragóknak, stukkátoroknak élete és tevékenysége, akik északra vándorolva, Közép-Európa különböző városaiban alkották műveiket. Megismerjük azo-

kat a nehézségeket is, amelyekkel a kutatás szembenéz, amikor az egymással rokoni kapcsolatban álló, gyakran több generáción keresztül is azonos nevet viselő mesterek és művészek alkotásait azonosítani akarja. Mindenesetre előttünk állnak azok a nagy egyéniségek, akik a minduntalan változó körülmények közepette is örökérvényű remekműveket alkottak (Filiberto Luchese, Carpofo Tencala, a Carlonék és mások).

A magyarországi barokk művészetben a török kiűzése után, majd kiváltképp Mária Terézia uralkodása alatt fokozatosan megerősödött a francia építészek hatása. A hatás közvetítői ezúttal is hadmérnökök voltak, akik magyar erősségeken alkalmazták az új francia vívmányokat a töröktől nemrég visszafoglalt déli végeken. Őket kvalitatív honfitársaik követték (Jean Nicolas Jadot), akik a cour d'honneur-ös francia palotát honosították meg a Habsburg tartományokban. A francia barokk hatását elemző tanulmány (*Voit Pál*: A francia barokk művészet jelenségei Magyarországon) azt hangsúlyozza, hogy a Jadot által tervezett budai várpalota (amelynek nagy részét kivitelezték 1749–53 között) az egész magyar palotaépítészet számára mintául szolgáló épületté vált. A szerző ebben látja a 18. században épült, ún. „Grasalkovich-típusú” paloták mintáját. Mint írja, ezek számára a budai palota volt a hazai Versailles vagy Schönbrunn (Gödöllő, Nagytétény stb.).

Az előljáróban említett másik vizsgálati szempont, jelesen a művészet társadalmi szerepének elemzése, nagyszerűen érvényesül a barokk művészet tematikájának helyi elemeit feldolgozó tanulmányban (*Galavics Géza*: Hagyomány és aktualitás a magyarországi barokk művészetben – XVII. század). A szerző úgy rajzolja meg hazai profán barokk festészetünk ikonográfiáját, hogy közben meg is felelteti a történelmi momentumokkal, amelyek ideológiai, olykor politikai céljait szolgálta. Megismerjük azokat a „jelentéseket”, amelyeket maga a tematika (a magyar középkor szent királyai, majd a török elleni harcok csataképei, végül a Nádasdy-összeesküvés résztvevőinek kivégzése) kifejezett, és amelyek már ezen túlmenően, az ábrázolásmód által közvetítődtek. Ebben a tematikában – állapítja meg a szerző – „világkép és képi világ” (nagyszerű nyelvi lelemény!) összefüggése korántsem bonyolult, így a művészet közvetlen és közvetett „üzenetei” kevésbé áttételesen érkeznek el a „címezettekhez”. Szinte magától válik világossá, miként kell ennek szükségszerűen átalakulnia, mássá válnia a Nádasdyék kivégzése utáni országos megtorlás, illetve a nemesség idegenekkel való „felhígulása” következtében.

A kötet további tanulmányai (Cennerné Wilhelmb Gizella: Erdélyi fejedelmi arcképsorozatok; Baranyai Béláné: Mesterek és műhelyek az északkelet-magyarországi barokk szobrászatban, és Héjné Détári Angéla: A fraknói Esterházy-kincstár a történelmi források tükrében) különböző témákban szintén a művészet társadalmi viszonyát elemzik.

A mintaszerűen szerkesztett kötetben csupán egyetlen valami zavaró, és ez a „reneszánsz”-szó közvetlen használata. Míg az első rész címe a „Reneszánsz”, és a tanulmányok zöme is ezt az írásmódot használja, addig a második tanulmány a „renaissance”-formát teszi magáévá. Lehetséges, hogy egyéni fel fogások fejeződnek ki ebben, azonban egy kötetben, egymás után következve, mégis zavaróan hatnak.

Hajnóci Gábor

*

Egyre rangosabb „melléktermékekkel” jelentkezik a Kutató CSoport Kézikönyv-előkészítő és művészettörténeti kutatást szervező, átfogó munkája: folyóirata, a Füzetek, a forráskiadványok és az alkalmilag megjelenő tudományos kiállítási katalógusok mellett 1975-ben szép kiállítású, vaskos kötetbe gyűjtve adta közre a reneszánsz és barokk kutatások önálló tanulmányokká érett eredményeit, résztemeit – új sorozatot indítva a tanulmánykötettel.

Feuerné Tóth Rózsa cikke a Mátyás-kori budai palota egyik eddig figyelemre nem méltatott építészeti egysége (az ún. Albrecht-pince) eredeti funkciójának meghatározásával (Cisterna Regia) rekonstruálta a délnyugati homlokzat függőkertjét, s gazdagította kitűnő alkotással Chimenti Camicia életművét. Amellett, hogy a szerző szakmánkban szokatlan technikai-történeti módszerrel azonosította a palota egyes objektumait, áttekintést ad a reneszánsz korban jelentős függőkertek építészeti műfajáról, ikonológiai szerepéről, s általuk tárja fel Camicia korábban homályban maradt működési korszakát, művészetének lehetséges összetevőit.

Balogh Jolán tanulmánya a későreneszánsz várépítéssel közvetlen itáliai irányultságát kimutatva, sorra veszi a hazai négysaroktornyos, öt- és hatszögű centrális alaprajzú várakat – és a körük szervező-dött városokat –, amelyek leírt típusa jellemzően magyarországi művészeti jelenség. A török elleni védelem céljára kiépített várrendszer olyan olasz vendég-mesterek alkotása volt, akik életműve, művészegyénisége nem ragadható meg teljesen, működésük viszont az itáliai reneszánsz építéssel külső és belső téralakítását tette honossá Magyarországon. *Radocsay Dénes* posztumusz írása az utolsó budai miniatörök munkáját mutatja be, összegyűjtve a Corvina-műhely felbomlása után, a címerlevelek változatos díszítvényein dolgozó mesterek alkotásait.

Bobrovsky Ida a hazai szövödművészet legkorábbi emlékeit – számszerint harmincat – gyűjtötte össze a 15–17. századból. Revideálva a korábbi irodalom (elsősorban Divald Kornél) szóhasználatát (bakacsin, barchent), igen pontosan definiálja a színes pamutttal mintázott sávolykötésű vásznak (vegyesszövetek) e típusát, történeti források alapján ismerteti készítésük és felhasználásuk gyakorlatát. A különböző múzeumokban őrzött, szépségségi eredetű vásznak motívumainak elemző leírása során stílusuk fejlődését három periódusra osztja. Adattár egészíti ki az alapos feldolgozást, amelyből talán csak a szerző megelőző, hasonló tárgyú cikkére történő hivatkozást hiányolhatjuk.

A barokk fejezet nyitánya *Garas Klára* átfogó tanulmánya a Magyarországon a 16. századtól rendszeresen megjelenő olasz mesterek munkásságáról, stílusformáló hatásáról. A hazai és külföldi részpublicációk, az első közlések és az újonnan feltárt levéltári adatok összevetéséből rendezett képet kapunk a 17. századi olasz mérnökök, építésszek, fundálók, kőművesek, stukkátorok és festők; családok és dinasztiai egymásba fonódó tevékenységéről. *Garas Klára* leválasztotta a Nagyszombatban működött Pietro Spazzo kőműves és társa, Antonio személyét a Prágából, Bécsből ismert Spazzo-művészcsaládokról; új adatok birtokában (melyeket Függelékben közöl) összefoglalta az építész *Philiberto Luchese* munkásságát.

Galavics Géza tartalom-, illetve téma-központú szemlélettel, a történelmi tények és a társadalmi kapcsolódások viszonylatában vizsgálja a barokk ábrázoló művészeteket – ezúttal a 17. századi művek változatos műfajú, széles spektrumában. A *Patrona Hungariae* ikonográfiája, az ósgalériák, királysorozatok stb. célzatos képzőművészeti ábrázolásai, a török–magyar csataképek országos jelentőségű tematikája mellett a helyi eseményeket megörökítő provinciális képeket is sorra veszi. A nagyszabású, korszerű gondolatmenet szinte háttérbe szorítja a szerző új adatainak jelentőségét: ismeretlen művek, azonosítatlan ábrázoltak, pontatlan kormegjelölések és a monogramos HRM mester meggyőző meghatározásait. Szintén ikonográfiai feldolgozás *Cennerné Wilhelmb Gizella* tanulmánya az erdélyi fejedelmek 17–18. századi provinciális arcképsorozatairól. Meghatározva az egyes ábrázolások képi előzményeit, a kelet-európai kultúra egy ágának lehetséges összetevőit vizsgálja a szerző.

Baranyai Béláné kitérő tanulmánya a lőcsei faragó műhely, elsősorban *Olaf Engelholm* asztalos és a vele kapcsolatos *Strecius*-szobrászcsalád munkásságának felgöngyölítése révén megadja a kulcsot a barokk faszobrászat mindenkorai tudományos megközelítéséhez. A levéltári kutatás és a helyszíni vizsgálódás együttes módszerével azonosította az északkelet-magyarországi, jól elkülönülő, minőségi emlékcsoport darabjait. A faszobrászat megjelenési formái, az egyházi műfajok bemutatása részletes formaelemzéssel és származtatással párosul, külön fejezet foglalja össze a korabeli műhelygyakorlatot, mecénás–vállalkozó–mester társadalmi szerveződését. A tanulmány megállapításait széles körben áttekintett európai (főként északi) összehasonlító anyag és bőséges Adattár támogatja. *Voit Pál* a magyarországi barokk művészetben a 18. század újzépítői érvényesülő francia hatást mutatta ki, elsősorban építészeti emlékek tárgyalásával, részben új adatokra támaszkodó meghatározásával. Kiemelt jelentőségűnek tartja *Nicolas Jadot* szerepét a budai királyi palota kialakításában, következőképpen a hazai kastélyépítésre ható befolyásával. A kötet barokk művészettel foglalkozó fejezetében is helyet kapott egy, a kisművészetekről szóló tanulmány, ez *Héjjné Détári Angéla* munkája: A fraknoi Esterházy-kincstár a történeti források tükrében. A csak részben ránk maradt tárgyak és a különböző időkben felvett leltárak és egyéb leírások összevetésével rekonstruálja a szerző a kincstár állagát a hercegi család történetének egyes korszakaiban. Nemcsak a gyűjtemény jellegéről (“Kunst und Wunderkammer”), hanem a művészi import irányáról, a családdal kapcsolatos európai és hazai művészek személyéről is egészítő kerekedő információkat nyerünk Héjjné Détári Angéla feldolgozásából.

Bevált ez a könyv. Az időközben eltelt évek során új kutatásokra ösztönöztek a kötetben közölt eredmények. A jól összeválogatott tanulmányok a szakterületen folyó munka legmagasabb színvonalát jelölik. Szerkesztése gondos (talán csak egy sajtóhiba kiabál, de az kurzíválva a 161. lapon), az illusztrációk ésszerű tördelése (pl. Cennerné cikkénél) könnyíti a könyv hasznos forgatását, akár laikus számára is.

Jávor Anna

EÖRSI ANNA: COSIMO TURA.

Corvina, Bp. 1979. 27 l., 45 kép

(A Művészet Kiskönyvtára 130.)

A sorozat ismét reneszánsz festő életművének ismertetésére adott lehetőséget. Cosmé Turát, a ferrarai Quattrocento legjobb mesterének munkásságát mutatja be a most megjelent könyvben a szerző. Kismonográfiájából kitetszik, hogy elsőként a reneszánsz képzőművészete ma sem általánosan ismert, bonyolult jelképrendszerének pontos és didaktikus ismertetése volt fő gondja. Ezért a művek elemzésében a tartalmi vonatkozásokat magyarázta részletesen. Írásműve e téren sem pótolnivalót, sem kivetnivalót nem hagy. Nem bizonyult azonban ilyen erős oldalának Tura művészetének egybefogott jellemzése, és – noha nevek említésével találkozunk – a ferrarai és környéki festői-művészeti miliőben való elhelyezése. Noha Berenson mesteri jellemzésével intonálta a turai művészet vonásait, a tárgyalás folyamán a már megszólaltatott generálbasszus aprózottabb ismétléseit adta. Ahol a Tura megfestette tárgyak, allegóriák, kellékek tartalmi jelentését elemzi, festői minőségeit jellemzi, az valóban figyelemreméltó és avatott, de sokszor adós marad e művek, mint kompozíciós egész, dramaturgiai egység találó értékelésével. Az az érzésem, mintha a mögöttes jelentésekre irányuló figyelem feledtetne volna a figura- és drapériastílus, alak és térbehelyezés Tutára jellemző feszítettségek, a mozdulatok hol kitoró döbbeneteinek, hol visszafogott, nem oldódó görcseinek drámai élményét.

Pedig Tura képei mögött, a kifejezés mélyén mindig dráma lobog. Ez minden bizonytalansággal Tura egyénisége és a megrendelői elvárások olyan találkozásából ered, mely esetünkben nehezen egybeolvasható belső feszültségektől terhes. Visszafojtott fájdalom, hősiességben is elegancia, néhol rusztikus indulatok és hétköznapiaság, és az udvari-lovagi reprezentáció condottiere-i szargonba váltó feszültségei húzódnak Tura előadásmódja mögött. A kitűnő, minden részletében precíz kulturtörténeti kép felvázolása és az ikonográfiai szövevények – egy helyen saját eredményre támaszkodó – felfejtése a legnagyobb erénye a kismonográfiának. De elmaradt a kortárművészek – noha találkozunk mint indítókkaival Mantegna, Donatello, mint ösztönzőkkel-átvevőkkel a pályatársak, Cossa, Ercole Roberti, Michele Pannonio nevével – és mesterünk között élő, ható művészettörténeti stíluskapcsolatok részletezőbb, érzékeny rajza. Igaz, a művészeti környezetbe való beágyazottságból, úgy vélem, csak egy fontos név maradt ki: Niccolò dell' Arcáé, akinek gyászoló, sirató alakjai (Bologna: Santa Maria della Vita Krisztus siratása) kétségtelen erős hatással lehettek Turára. A műelemzések során a részletek pontosan megfigyeltek, ezért sajnáltam, hogy a ferrarai orgonaajtó szárnyára festett Szt. György apokaliptikus paripája – de még a Roverella oltár Menekülésének veszélyt szimatoló, értelmes számára sem keltette fel a szerző figyelmét. Itt nem filológiai hasonlítást tennék, hanem emlétem, hogy a két állat rendhagyó az itáliai művészet emlékei között – csak Vitale da Bologna sárkánytűző tálta és Marini dermedt lovai a hozzájuk foghatók.

Nem lehetett feladata a szerzőnek Tura űveje kritikai kérdéseinek mégcsak felvillantása sem. Mégis, talán belefért volna a szűk terjedelemben az ismert rajzok említése (Berlin, Firenze, Rotterdam), és utalni kellett volna a remek Ajaccio-i „Trónoló Madonna szentekkel” kompozícióra. (Utóbbi hiánya, lehet, hogy a szerző kizáró álláspontját jelenti.) A kiadónak azonban mulasztása, hogy a Szépművészeti Múzeum Pannóniai Mihály Thália festményét nem reprodukálta, pedig nagyon tanulságos és helyénvaló összevetés olvasható a könyvben e festmény és Tura Eratója között.

Szerzőnk Berenson soraival kitűnő keretbe foglalta írását. De a nagy művészettörténet minden hasonlatában és megállapításában ma már nem követhetjük – Tura épületfantáziáinak és a médek és

perzsák büszke palotáinak hasonlításában, abban, hogy Tura a „groteszkig” jutott volna el, hogy Turától származott volna mind Raffaello, mind Correggio művészete. De erről a véleménycsere nem e kismonográfia recenziójának műfajához tartozik.

Eisler János

Kovács Péter: Georg Raphael Donner
Corvina, Bp. 1979. 28 l., 4 + 47 kép
(A Művészet Kiskönyvtára 128.)

Dicséretes, hogy ismét szobrászról jelentetett meg a Művészet Kiskönyvtára önálló kötetet abban a sorozatban, melyben főként festők jutnak szóhoz. A választás azonban magát a szerzőt, Kovács Pétert dicséri, aki vállalta, hogy hazai közönségünk figyelmét ismételten felhívja a még máig sem eléggé becsült, értett és propagált barokk művészet egyik kiválóságára, a magyarországi barokk szobrászat legnagyobb mesterére, Donnerre. Vállalkozása egyben felelősségteljes, hiszen a szobrászat történetével foglalkozók tudják, hogy közönségünket jobban vonzza a festmények világa, és hazai szakembereink körében is egyenlőtlenül kisebb azok száma, akik kutatásaikat nem a festészet és építészet, hanem a szobrászat történetének szentelik. Fontos és időszerű munkát végzett tehát a szerző.

Munkájának első részében a szerző biztosan helyezi el Donnert a kortársak (festők és szobrászok) közé. A Salzburgban, Bécsben. Pozsonyban lezajlott eseményeket jó arányérzékkel vázolja. Különösen figyelemreméltóak szép műelemzése, melyek közül az érett Donner stílusáig előremutató, korai Pietárol, majd a pozsonyi Dóm Alamizsnás János kápolnájának Esterházy Imre szobráról, továbbá a jelenleg a Dóm belsejében felállított Szent Márton lovasszobor-kettőséről, valamint a bécsi, egykori Mehlmarkt kútjának (ma a Belvederében, Österreichische Galerie) figuráiról írottak tűnnek ki megjelölő erejű értelmezéseikkel.

Amennyire megbízhatók azonban az említett, és további művek elemzése, annyira vitára serkentő Kovács Péter *általános* képe Donnerről, felfogása a donneri művészet mibenlétéről. A tudományos ismeretterjesztés alapkérdését érintjük, mikor arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a nagyközönségnek historikus stíluselemzéssel és tartalmi értelmezéssel is jól körülírható és jellemezhető szobrászi életművet, mely ma is, úgy tűnik, hagyományos interpretációval is beilleszthető és magyarázható a barokk szobrászat, valamint a 17–18. századfordulója esztétörténeti mozgásának keretei közé – egy életművet olyan szempontok szerint bemutatni, melyek visszatérően, ismétlődve fel-feltűnnek a kismonográfia szövegében, s amelyek inkább esztétizáló megközelítésnek minősíthetőek, s közülük néhány, végső elemzésben vagy pszichologizáló, vagy szubjektív szemléletű, egy életművet ilyen szempontok szerint felvázolni, felelősségteljes és kritikát kiváltó vállalkozás. Kétségtelen, hogy a szerző ezzel a mai olvasóhoz, a ma közönségéhez törekszik közelhozni egy, a mai ízléstől és művészettörténeti tájékozódástól messzebb eső szobrászművészetet. Munkája komolyságához, a kismonográfia erényeihez nem fér kétség – de alább következő kiemeléseink egyéninek tűnő megközelítésekre, félreértésekre okot adó részletekre kívánnak rámutatni.

Tudható, hogy a szerző H. Sedlmayr Donner-vázlatának szempontjait is érvényesíti művében (noha a bibliográfiában erre nem utal). Az olyan karakterisztikumok, mint pl. e művészet „oldottsága”, „elengedettsége”, az érzelemben „magamegadása” – vagy motívumokat tekintve az arc, tekintet lefeléfordítása, „lehajtott fejtartása”, „befeléfordulás”, a donneri művészet elemzésébe való bevitel, az interpretációban történő szélesebb kifejtése, a rájuk építő általánosítás – pl. a donneri művészet nosztalgikus jellege –, helyes megközelítésnek tartható. De ezekből a stílári és tartalmi jegyekből levont további következtetések már a szerző saját, egyéni megközelítései. Ilyenek a szerző szemében a donneri életmű „akadémikus l'art pour l'art” jellege. Szerinte Donner számára a „ . . . feladat konkrét és jelképi jelentése egyaránt közömbös maradt”, vagy „mint elődeié, Donner erőfeszítése a 18. század első harmadában ugyanúgy reménytelen volt . . . a teljesség elérésére”. E minősítésekhez újra átgondolandó lenne, hogy a 17. század végén nyíló bécsi Akadémia fennállásának első évtizedeiben inkább művészeti iskola volt (ahová talán csak be-be látogatott Donner) ahol ezidőben folyó képzés – antik felé fordulás, a társ-

művészetek egymásra vonatkoztatása – éppenhogy újító lépés volt, mely az osztrák barokk betetőzéséhez vezetett. A francia 17. századi festőakadémia művészei, mesterei sem a mai értelmű „akadémizmust” művelték – honnan tehát az akadémikus *l'art pour l'art*? És ismét emlékezetbe idézendő, hogy a művészettörténet a barokk korszakot is, sui generis, a maga vonatkoztatási rendszerében és autoktón értékeiben éppúgy „teljesnek” tartja, mint bármely más nagy stílustörténeti korszakot. Hogy egy barokk szoborkompozíció figurái vagy szereplői, az illuzionizmus kiteljesedése idején mennyiben „csak szobor voltukat szolgálják”, arról a barokk poétikájának forrásai a mérvadók.

Nem látok visszafogott „*l'art pour l'art*” megközelítést olyan Donner-műveken, mint akár a korai, kisméretű Pietà halál előtti kiszolgáltatottságot mutató Krisztusának lerogyant térdeiben, szenvedésben egymásracsavarodott lábaiban, akár az 1736 körüli Levételnek a kompozícióba hasító, felkiáltójelű Krisztusa széttárt karjaiban, vagy Márton és a koldus lovasszobron az óriás erejű, paripát zabolázni tudó Márton megfogalmazásában – aki a pietás-gesztusát harcmezei csata izomfeszítettségében cselekszi, vagy a koldusban –, utóbbi itt folyamistenből átformált alakban, aki mintha életéért küzdene, mikor felnyúl a köpenyéért. A kompozíció részletein az ismert előzmények átfogalmazásával Donner a három szereplő eksztatikus együvértározását, egymásrautaltságának értelmét magyarázza. A barokk retorika *l'art pour l'art* fogás és eszköz lenne? (E kompozíciónak a könyvben adott sokkal inkább formális elemzését egy teljesebb elemzés kibővíthetné, mely során a korszak „lovasemlékeinek” és egyéb lovaskompozícióinak beállításával, és szobruknak jegyeinek összehasonlításával, egy genetikus elemzéssel bizonyára kiviláglana a donneri átfogalmazás jelentése. Véleményem szerint még a kismonográfia adta terjedelemben is érdemes volna az alakok funkcionális mozgásának és a kompozíció erővonalainak összevetését újra elvégezni – mely során helyesnek bizonyulnának az itt használt tömszerűség, mozgalmasság, reliefszerű megjelenés kategóriái – de bizonytalannak illetve pontatlannak a „meghatározó tengelyről” (szerintem egy átló a fejtől-fejig, és két ferde párhuzamos a ló és a koldus törzse), az „állandóság érzetéről” mondottak, valamint az az állítás, hogy Donner „alapvető szándéka”, hogy „szinte a XX. századi *l'art pour l'art* értelmében vett *tiszta plasztika*”-t alkosson (18).

Sajnálatos, hogy nem mindig sikerült neologizmusok is találhatóak az ívnyi terjedelemben, pl. „mozgás-szituáció” (18) – mozdulat nem lenne elegendő? –, vagy: szobor „belügye” (18); a „Donner szobrok mozgásai, cselekvései alibimozgások, alibi-cselekvések” (28). Erről úgy hisszük, nem más, mint a szerzői *l'art pour l'art* értelmezés bevitele egy szobrászmű kompozíciójában, mint kompozíció részében megragadott quasi-mozgás leírásába, mely a kompozícióban megvalósítandó mintha-mozgás értelmében, szinte mindig megjelenik a szobrászattörténet folyamán – különösen a barokknak az „egyik pillanattól a másikba átmenet”-elvében; – általában nem-klasszicizáló korszakokban „mintha” mozdulatknak, ahol nem pusztán természetes mozgásban bemutatott emberalakot mintáznak, faragnak.

Ezek az elemzésekbe bevitt, valójában a donneri művészet jelenségéhez és tartalmához közelítő, mából megcélzott, de végülis a mai olvasót nem a múlt értéséhez segítő, hanem ellenkezően, a tárgyat a mához közelvivő, eltoló értelmezések bizonyára nem részletkérdések. Különböző megközelítések egy mű vagy egész életmű esetében vezethetnek jogos, pluralista interpretációkhoz (persze a tudományosság szintjén), de jelen kismonográfiában jelentkező szemlélet, úgy tűnik, dedukciója annak az alapállásnak, mely egyrészt a következő, semmiképp nem elfogadható történeti helyzetképet rajzolja meg – idézem: „Donner megérezte (?) a Michelangelo utáni szobrászat tudathasadásos (!) állapotát, s kemény munkával új szintézist (?) próbált teremteni”, (27) másrészt a már említett „*l'art pour l'art*” talán a beleérző esztétika intuitív feltevésének.

Fenti megjegyzések ellenére hangsúlyoznom kell, hogy Kovács Péter a donneri művészetet jól ragadja meg, mikor lényegét és stílusának egyéniségét a következőkben látja: a barokk-kori szobrász, rátalálva az „antikvításra” nem adja fel saját szemléletét, és egyéniségének (nem világképének) nosztalgiját megtartva művészetében elégikus hangnemet üt meg. Úgy hiszem, hogy ezek mind a korszak művészetének egyik irányára, mind a nagy mester egyéniségére és művészetére fényt vető megállapítások helytállóak, és e két, talán legfontosabb eredőből alakuló művészet megértéséhez iránytmutatók.

Eisler János

Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Actes du Troisième Colloque de Mátrafüred, 28 septembre – 2 octobre 1975

Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. Kiadja Köpeczi Béla, Bene Ede, Kovács Ilona. 356 l., sztl. kép

1977-ben kötetben jelent meg a III. mátrafüredi nemzetközi Felvilágosodás-kongresszus (1975) idegennyelvű vitaanyaga. A Köpeczi Béla elnökletével megtartott konferencia három nagy témaköre (Politika – Kultúra és közönség – A Felvilágosodás stílusa) közül a harmadik adott teret művészet-történeti eredmények és nézetek előadásához, jóllehet Szabolcsi Hedvig a második téma vitájához is alakítólag járult a hazai oktatás terén végzett kutatásainak adataival. A stílus-kérdéscsoport két előadója az irodalomtörténész Jean Ehrard és Zádor Anna volt. Zádor Anna művészet és Felvilágosodás címmel alapos áttekintést nyújtott a korszak hazai művészetének, annak kutatásának helyzetéről, mind a társtudományok, mind pedig az európai művészeti összkép tükrében. A helytelen stílusmegjelölések (rokokó, empire, copf, biedermeier) előrevetésével jellemezte a párhuzamos törekvések együtthatásában formálódó kort, jelezte az egységes terminológia kijelölésének nehézségeit. Az alapvető jelentőségű építészet stiláris újításai mellett sorra vette a szobrászat és a festészet magyarországi jelenségeit.

Hozzászólásában Szabolcsi Hedvig elvetette az egyetemes (európai) művészet-közi felvilágosodás-stílus meghatározásának szükségességét és lehetőségességét. A helyi és műfaji megkülönböztetések figyelembevételével az „első újklasszicizmus” (premier néo-classicisme; magyarul a koraklasszicizmus elnevezés-változat vált be) terminust javasolta a magyarországi és a közép-európai képzőművészetek jellemzésére. Egyébként a vitát a rokokó stílusfogalom kiküszöbölésére irányuló indulat jellemezte, reflektálva az első, a francia vitaindító előadás gondolatmenetére és a kongresszuson szintén résztvevő Roger Laufer immár 1963 óta nagy port felverő Voltaire-i felvilágosult rokokó irodalmi stílus-fogalmára.

A vitán kívül került sor Belitska-Scholtz Hedvig előadására, amelyben összefoglalta a magyarországi színházművészet felvilágosodás-kori történetét. A hagyományosabb kastély- és iskolai színháztársulás mellett a városi színházművészet csak késlekedve fejlődött; hiányzott a másutt meghatározó udvari vagy nemzeti színház. A német nyelvű színháztársulás az osztrák külvárosi színházak színvonalán rekedt meg. A színpadi tervezés művészetében a 18. századi mestereket felváltják a német és osztrák dekorátorok, helyi festők, a barokk díszleteket a technikai felszerelésekkel működtetett konstrukciók. A színház látványvilága egyre inkább eltávolodott a kortárs képzőművészeti törekvésektől.

A francia klasszicista irányultságú – már Zádor Anna előadásában modell-szerűen említett – váci székesegyház épületének hazai hatását elemezte Bibó István, a hivatalos építészet szerepét és jelentőségét a 18. század második felének művészetében Kelényi György. Galavics Géza a soproni Új utca 18-ban feltárt falfreskók tematikájának (Fénelon Telemakhosjának jelenetei) meghatározásával a felvilágosodás-kori világi képzőművészeti ikonográfia sajátosságait körvonalazta. A három előadás bővebb, kifejtett formában is megjelent (Bibóé AHA 1972; Kelényi Gy. és Galavics G. tanulmánya a Művészet és Felvilágosodás című tanulmánykötetben, szerkesztette Zádor A. – Szabolcsi H., Akadémiai Kiadó Bp. 1978.).

Jávör Anna

Tóth Béla: A debreceni rézmetsző diákok.

Magyar Helikon, Bp. 1976. 87 l., 61 ill.

A hazai sokszorosító grafika egységes, saját fejlődéstörténettel rendelkező része a debreceni rézmetsző diákok munkássága, a 18. század végétől az 1860-as évekig alkotott lapjaik sorozata. A könyvnyomtatás mellett, külföldi példákra a református kollégiumban meghonosodott metszés igen hasznos és jó mesterségbeli színvonalon űzött kedvtelésévé vált a diákoknak, akik közül néhányan valóban jó ízléssel és rajzkészséggel rendelkeztek. Szándékuk elsősorban a debreceni és a hazai oktatás ügyét kívánta előmozdítani. A Tóth Béla által bemutatott grafikai anyag értékes gyűjtemény – nagyszámú eredeti

rélezte is őriznek Debrecenben, ill. Sárospatakon –, jelentősége azonban a művelődéstörténet nem művészi területein a nagyobb.

Jól látja ezt a szerző, s éppen amiatt kárhozhatja a témával foglalkozott előadeit (Lyka Károlytól Kazinczyig visszamenőleg), hogy az egyedüli művészettörténeti szempontot érvényesítve, igazságtalanul alábecsülték a debreceni rézmetsző diákok működését. Holott valóban elismerésre méltó – és a kor szellemével adekvát – cselekedet volt az egyre modernebb térképek (sőt földgömb!) metszése, kiadása, a természettudományos tankönyvek állat- és növényképekkel történő illusztrálása, majd a rajzoktatás bevezetésével Sárvány Pál módszerének vizuális szemléltetése. Az első, jó rajzkészségű diákok (Pethe Ferenc, Karacs Ferenc) munkásságának bemutatása után tér rá a szerző a kollégiumi diákok szűkebben vett „társaságára”, amely mint szervezet és műhely, igen megbecsülten dolgozott a 18–19. század fordulóján. Eröss Gábor, Halász István, Papp József, Pethes Dávid, Oláh István és a többi „tógátus Deák ifjak” munkálkodtak az újabb és újabb „Atlasz”-ok, természetrajzi szemléltető ábrák kivitelén – ezek színes reprodukciói gyönyörködtetnek és mulatságosak a könyvben. Legkiválóbbjuk, Eröss Gábor volt az egyetlen, aki a kollégiumot elhagyva a rézmetszést kívánta életművéül választani – sikertelen próbálkozásai miatt „a magyar, sőt debreceni viszonyok”-at okolja a szerző, holott többször is idézi Kazinczy véleményét a mesterről. A költőnek még Eröss betűmintái sem tetszettek, „A 'cursivok' s a' németek kimondhatatlanul rútnak” (40. l.). Sárvány Pál famulusai már inkább képzőművészeti beállítottságú metszők, Lumnitzer János és Beregszászi Péter voltak, didaktikus ábrák között finoman dolgozott – klasszicista ízlésű – antikizáló szobor-rajzokat is láthatunk. Ismerve Lumnitzer másutt számon tartott metszeteit és a Nemzeti Galériában őrzött kitűnő olajfestmény női képmását, az általa képviselt művészi szinthez megint csak visszaesést mutat Kiss Sámuel sokoldalú tevékenysége. (A városi rajztanártól Szilágyi Gábor professzor akvarell arcképe reprodukált a könyvben.)

Végül csupán építészeti rajzokkal, de igen színvonalas és érdekes művekkel mutatkozik be Beregszászi Pál. A könyvet Jegyzetek és Függelék zárja a rézmetsző diákok munkáinak felsorolásával és megőrzött lemezeik katalógusával. Szokatlan és dicséretes újítás ez az apparátus a Magyar Helikon ünnepi kiadványánál.

Jávor Anna

Koós Judith: Style 1900. A szecesszió iparművészete Magyarországon. Képzőművészeti Alap, Bp. 1979.

Mi nehezebb: szintézist alkotni adatok híján, vagy adatok halmazával pótolni az egységes nézőpont hiányát? A magyar századforduló iparművészetével foglalkozó szakirodalom, úgy tűnik, eddig még nem találta meg a csoportosításnak az anyag természetéből adódó szempontjait és az adatok teljességre törő feldolgozásával is elmaradt.

Koós Judith költséges kiállítású könyve még élesebben reflektorfénybe állítja a szecessziós iparművészet feldolgozásának hiányosságait. Az eddigi legtöbb tárgyi anyagot bemutató, de korántsem teljes munka főként az Iparművészeti Múzeum anyagán alapul. A tudományosság „kellékei”, a lábjegyzetek, a rengeteg hivatkozás (főként a szerzőre) nem szolgálja az anyag pontosítását vagy gazdagítását. A bevezetés nagyarányú szintézist ígérő kijelentései ellenére sem valósul meg a szerző célkitűzése, hogy tárgyát „összetett történeti szemlélettel” dolgozza fel. Érthetetlen többek közt az is, hogy az Iparművészeti Múzeum egyébként kiváló korabeli gyűjtésből származó nemzetközi anyagának illusztrációként való bemutatása milyen célt szolgál. Az egyetemes szecesszió egészét nem képviseli, s így a magyar anyaggal való összevetés szempontjának sem felel meg.

G. K.

Könnyen végletes, túlértékelő vagy kézlegyintő szubjektív értékeléshez vezethetnek képzőművészetünk közreadatlan alkotásai, tényei. Ezt figyelhettük meg Farkas István esetében, akinek képei régóta várták monográfus-interpretálójukat a magányújteményekben. Sajnos Pataky Dénes kismonográfiája (Corvina 1970) képanyagában jórészt fotónegatívokra támaszkodott, melyeket Petrás István készített még a művész életében. A művek ilyen másodközlését megkeserüli a szakkutatás és a hamisítások megszaporodásával a művész ōuvre-je. Ezért öröndetes, hogy ma is fellelhető alkotásokra épít csak a Képzőművészeti Alap Farkas István kötete.

S. Nagy Katalin könyve egy olyan új sorozat második darabja, melynek helyét leginkább a figyelemfelkeltő esszék és a tudományos nagymonográfiák között kereshetjük. (A Kiadó más, színes kiadásban folytatja az 1950-es években megjelentetett Magyar Mesterek sorozatát.) Amit most kézhez kapunk, nem egyenletesen kimunkált művészmonográfia, hanem inkább érzékletes képelemzéseivel vonzó esszé. Az életút és a művek kutatásában nem tűnnek el a fehér foltok (különösen az 1910–20-as évekből!). A kötet belső szerkezete erőltetetten oszlik meg az *Élete* és *Művészete* címszavak között. Az utóbbit természetsszerűleg átszövik az életrajz odakívánkozó elemei, míg az előbbiben sommázó igény nélkül keverednek az önvalomások, levelek, értékelések és adatok. Teljesebb és egységesebb a kötetet záró életrajzi, kiállítási és bibliográfiai mutató (egyes hiányosságoktól eltekintve, mint pl. a „Művészet” 1969 áprilisi számában, a „New Hungarian Quarterly” 1970. 36. számában megjelent cikkek.).

A könyv a „Farkas-rejtély” élményszerű, emberközeli feloldására törekszik. Ez azonban még nem menti fel a szerzőt az alól, hogy miért mellőzi a korszakosan tágabb, a pszichoanalitikusan mélyebb problémafelvetést. Az objektív értékelést miért fedik el a találó irodalmi analógiákkal, összecsendésekkel, áthallásokkal gazdagított képelemzések. Ami a részekben feltételezett, nem kerekedik a könyv végére művészettörténetileg, esztétikailag értékelő összegzéssé. Mindez fokozni látszik Farkas István festészetének senkihez sem köthető mivoltát. A magányból numbusz lesz így, a kiemeléssből glorifikálás. Pl. Farkasnál csak festői ujjgyakorlatoknak ítéli a szerző azokat a munkákat melyek „a Gresham tagjainak, a legiava magyar festőknek tájképeihez illeszthetők”. (48. l.) Az odavetett megítélés mögött kielemzetlenek maradnak az analógiák, és végleg tehetetlen az olvasó, ha reprodukálatlan, sőt megsemmisült művekről esik szó.

S. Nagy él a lehetőséggel, melyet a korabeli kritikák kínálnak a hiányzó képek és rajzok helyett. Hallgat, túlságosan is hallgat az írott szó szavára. Közben nem figyel a lehetőség veszélyes oldalára, nem tekint az írárok mögé. Természetes-e, hogy Farkas István egyedül állt a magyar festők közül azzal, hogy élete delén Párizsban, A. Salmon könyvet szentelt munkásságának? És indokolhatja-e pusztán érdekl, hogy 1947-től két évtizedre csaknem teljesen kiiktatózott művészettörténeti hagyományunkból? (A Kokas-iskola történeti előzményei közé is bekerülhetett volna.) A könyv megszabott 3 íves szövegterjedelme ellenére helyet kérne magának a társadalmi-szociális, művészetpolitikai és tudománytörténeti tényezőkre is figyelő kitekintés. A művek és a hozzájuk kötődő értelmezések történeti tükrében talán eljutott volna az írás Farkas István mai értékeléséhez, művészetében a magyarság és az egyetemes kötődés szálainak árnyaltabb kiemeléséhez.

Helyesen idézi a szerző, hogy Farkas István megmaradt magyarnak Párizsban is, a natura tiszteletére és a belső drámák iránti fogékonyságra apellálva. Igaz ez, nemcsak kortársai szerint, hanem képeiből levezethetően. Kár, hogy nem bontotta ki S. Nagy ezeket a szálakat is éppúgy, mint a művész ōuvre-jén belüli kontinuitás megfigyelését.

Farkas sajátos helyét meghatározza az a tény, hogy a kép tárgya nem vált nála magában való problémává éppúgy, mint a megformálás mikéntje, a korszak izmusainak tanulsága. A könnyen félreérthető és nem igen dokumentálható kubista vonások után a szerző helyesen indult ki a „vadak” színre építő dinamikus szenualizmusából, mint a farkasi piktúra legközelebb művészeti forrásából. (A nagybányai neósok megismerésétől lehetne kezdeni!) Túlzás azonban Matisse festői rangjára emelni Farkast (22. l.). Közelebb állt az utóvirágzó fauve-ok, Dufy, Friesz festészetéhez, s több köze lehetett a szűkebb érte-

leben vett Ecole de Paris lírikus, melankólikus mestereihez (Modigliani, Pascin, Soutine), akikről említés sem történik. Érdeemes figyelni arra is, hogy a latin szellem kényelmes nyugalmat áhító életörömvágya (lásd Vaszarynál, Márfynál, Czóbelnél) Farkas képein – egy éniségével éppen ellentétben – drámai felhangok nélkül sohasem került kifejezésre. A sorsgyötört fa-ember, ház-világ szimbolikus, expresszív motívumai korhoz és helyhez kötöttebbek. Végül néhány szót, az igényesen nyomtatott reprodukciókról. A szöveg közé tördelt grafikai anyag könnyen eltereli az olvasó figyelmét a naturaközeli szén és ceruzarajzok irányába. (Két kivételtől eltekintve az 1932-ig terjedő korszakból valók.) Vízfestményei így nem szólhatnak bizonyosságul a valóság képi megjelenítésének és jelentéstartalmának változásáról, amely bekövetkezett Farkas művészetében az 1940-es években (*Csendélet* 1943, *István-napi csendélet* 1943, *Napban álló* 1943, *Királyné szoknyája* 1943. stb.). A bemutatott rajzokkal a könyv feltétlenül újat ad, de nem értékorientálóan átfogót. Érthetetlen és leszúró az egyetlen gyűjtő, Glücks Ferenc anyagához kötődés a fekete-fehér képeknél. A rajzválogatás problémásságát ellensúlyozza a festmények igényesen válogatott sora és Schiller Alfréd remekbe sikerült színes reprodúciója. (A fő művek közül legfeljebb a Magyarországi emlék 1929, Gesztenyesütők 1930-as évek hiányzik, a csaknem teljesen eltűnt korai anyag mellett.) A szerző és a Kiadó jókor ragadták meg azt a kínálkozó alkalmat, amit a Magyar Nemzeti Galéria nyújtott 1978 januárjában a frissen tisztított, restaurált Farkas művek gyűjteményes bemutatásával.

R. Bajkay Éva

Nagy Ildikó: Szabó Marianne.

Képzőművészeti Alap, Bp. 1979. 46 l., 19 + XVI kép, 1 melléklet (Mai Magyar Művészet 52.)

A hagyománynak és a kontinuitásnak lényeges szerepe volt a magyar textilművészet 1968 körüli „forradalmában”. Nagy Ildikó nem azért fogalmazza meg ezt a tanulságot, hogy utólag megszelídítse a 70-es évek vadóc textiljét. S nem is Szabó Marianne – formáiban – higgadtabb művészetének apológiájára törekszik. A kis könyvbe foglalt – terjedelme ellenére igen alapos – életmű-elemzés egyik „mellékes” konklúzióját idéztük csupán. Ennek a több mint tíz évvel ezelőtti fordulatnak fontos eleme volt az őszinteség. Tulajdonképpen retrográd őszinteség volt az: Szabó Marianne, Szenes Zsuzsa, Szilvitzky Margit a szecesszió értelmében autonóm falkárpitjain nem a szecesszió, hanem saját gyermekkoruk otthon-hangulatát idézték meg nosztalgikus iróniával. Azt a polgári interieurt, mely gátlástalan eklektikával hordta össze a század első harmadának minden dekoratív, komfortos értékét. A „felhatalmazást” ehhez az őszinteséghez a festőktől kapták a textilesek. Azoktól a festőktől (és grafikusoktól), akik a 60-as évek folyamán kinkeservesen föltárták a művészet megelőző – homályban tartott – fél-évszázadát. Rokon fogalmazású művek – mondjuk egy Csernus-kép és Szabó Marianne kárpitjai, vagy méginkább „horgolt fényképei” – alapvetően különböző gyökerekkel kapaszkodtak tehát az előzményekbe. S a következők méginkább különbözőek: a maga halk módján Szabó Marianne rövid idő múlva egészen szélsőséges mediális és plasztikai problémák megfogalmazására vállalkozik.

Nagy Ildikó arányosan felépített tanulmányában nem kapott ilyen túlzott hangsúlyt ez a gondolat. Azért tartottuk érdekesnek aláhúzni, mert hasonló következetes végiggondolása ugyancsak termékenynek ígérkezik a hazai „új textil” többi jelentős életművével kapcsolatban. Nagy Ildikó abban is következetes, hogy a textil kapcsán (is) régóta érvénytelennek minősített „iparművészet” határvonalat valóban érvénytelennek tekinti az elemzés, az értékelés során.

Blickfangos bevezető, a téma pontos megnevezése, az előzmények széleskörű nemzetközi és hazai áttekintése, a személyes indítékok, a bevezető pályaszakasz összefogott elemzése egy csomópont, az 1968-as önálló kiállítás kapcsán, majd az egymásba fonódó ágak szétbogozása és egymásra vonatkoztatása az életmű kibontakozásában – pózmentes egyszerűséggel épül ez a kis könyv, egyre közelebb vezetve az olvasót a művekhez, felszínre hozva az utolsó nagyobb kiállítása, az 1974-es székesfehérvári Életút óta rejtőzködő művész individuális mitológiáját. Találó, hogy ezt az ambivalenciák kielezésével érzékelteti: „egyedi méterárú”, szecessziós montázskompozíció, természetben fölismert szecesszió, moralizáló, filozófálgató kézimunkázás stb.

Nagy Ildikó gyakran ütközik a szöveg folyamán a szecesszió fogalmába. Nem véletlenül. Szabó Marianne saját bevallása szerint is követendőnek tekinti azt az illetéktelen intimitást, ahogyan az nyúl mindenhez. Az 1972-es emberléptékű tárgyegyüttes, a Pad még álomszerűen, bizarr módon kezelte a megújulás nélküli elmúlás kérdését, az 1971-es életnagyságú Piros baba pedig játéknak álcázza az alterego létrehozását. Az ezekben lappangó drámát kiteljesíteni próbáló „nagy mű”, a Történet (eredeti címén: Életút), ez a film panoptikum tragikus torzó; nem csak a mostoha körülményekből következő félmegoldások miatt, de mert az ilyen végleges megfogalmazás életről, halálról – Szabó Marianne is belátta már – képtelenség, „az ábrázolás gyenge az étellel szemben”. Ebből azonban mégsem a művészet feladására következtet, sugallja egy másik 1974-es művével, a Szírénnel Szabó Marianne. Nagy Ildikó finom elemzéssel mutatja ki a filcreliefben a valóság és a lehetőség, a szárnyalás és a leköltöttség feloldhatatlan ellentétét.

Azóta a nagy fiókosszekrényt építi Szabó Marianne. Apró fadobozokba készíti műveit, ezek a fiókok eklektikus individuális mitológiájának szeletkéi. A dobozokban egyaránt helyet kapnak apró megfigyelések a médium vizsgálatának köréből, egy nem létező vallás kultikus tárgyai, és más mágikus tárgyak is, vagy a prózai lét személyes kellékei. Nagy Ildikó tartózkodott attól, hogy megítélje ez utóbbi pályaszakaszt, hiszen a fiókoktól valóban nem látjuk még a szekrényt.

Bán András

S. Nagy Katalin: Péter Vladimír.

Corvina, Bp. 1979. 44 l., sztl. ill. (Műterem)

Péter Vladimír főiskolás korában két főszerepet is kapott: könyvet írt az ötvösségről, s egy sorozat nagyméretű szobrot készített a Hungária Kávéház számára. Mindkét fellépésével megérdemelt, szép sikert aratott. Azóta karakterszerepet játszik: ékszerkészítő ötvösként jegyzik. Az újabb, időben jött nagy lehetőség ez a könyv volt számára. De ebben a könyvben valahogy nem neki jutott a főszerep: a könyvkészítés körülményei agyonnyomták művészetének sajátos értékeit.

Péter Vladimír tevékenysége semmiképp sem egyszerűsíthető az ékszerészetre. Ám a szerző joga, hogy csak arra fordítson figyelmet, amit igazán bemutatásra méltónak ítél. S. Nagy Katalin meglehetősen pontos leltárt állított össze az ékszerész Péter Vladimír tárgyformálásának előzményeiről és sajátosságairól (elfogulatlan, gazdag anyaghasználat, a komponálás és a megmunkálás egysége, gondossága az ékszer egészén, a változatok igen széles skálája a karakteres stíluson belül, tudatos színhasználat stb.). Egyéb műveire viszont érdemben nem utalt, és figyelmen kívül hagyta formavilágának képzőművészeti vonatkozásait is, így – sajnálatos módon – elég hamis képzetünk alakulhat ki Péter Vladimír tevékenységének arányairól.

Nem foglalkozott továbbá Péter Vladimír műveinek „retro” jellegével sem: talán illetlennek tartotta volna a kritikai felhangokat egy ilyen nagyszabású könyvben. Pedig a veszélyes játék a giccsel, a talmival és az avittal épp annyira része Péter Vladimír plasztikáinak és az ötvösmunkáknak, mint az anyagkezelés „ösi” tisztasága. Péter Vladimír telibe találta az önmaga nosztalgiáját megelő, önkeltető 70-es éveket, ugyanakkor sajátos hangot teremtett („Manuál”) a kézműves értékeken túl is.

Érthető, hogy nehéz erről a felkészült és szerény művésztől pontosat, érvényeset írni, hiszen ami igazán fontos, az látható, tapintható. Az is érthető, hogy S. Nagy Katalin nem vállalkozott hosszabb tanulmányra, hanem elegey eszközökkel próbált az olvasó segítségére sietni: interjúval, kritikarészletekkel, bő képaláírásokkal. Ám ez a sokféleség – újabb aránytévesztések, s főleg a monumentálisra növelt interjú kínos üresjáratok miatt – bazárává tette a könyvet.

Méginkább elmarasztalható azonban a fényképanyag, és a szerkesztés, tervezés. Kusza hátterek, lapos tárgyfotók (a Hungária-szobrok fotói minősíthetetlenül rosszak!), kapkodó tördelés, képismétlések. Végeredményben méltatlanul gyenge könyv, másodvonalbeli áruházi ékszerkatalógus jött létre a nemes alapanyagból.

b. a.

*

VÁLASZ EGY BÍRÁLATRA

Az *Ars Hungarica* 1977. évfolyamában (349–351. l.) Wehli Tünde polémiát közöl *Bibliotheca Corviana* című munkánkról. Sorai nem ismertető jellegűek, mert eleve lemond az objektív bírálatról; ezt a feladatot a korábbi ismertetőkre hárítva pusztán azt veszi számba, amit kifogásolhatónak tart, elsősorban a művészettörténet szempontjából. Sajnos, kifogásai legnagyobb része alaptalan, vagy téves, ezért kénytelenek vagyunk feleletet adni rá.

Mindenekelőtt problémát okoz Wehli Tündének a kötet műfaja: tudományos vagy népszerű munka-e? Mind a kettő. Szintézis, amely a tudomány mai álláspontján összefoglaló képet ad a Corvina Könyvtárról, mindenhol megadva a legfontosabb szakirodalmat, ahol a kérdések részletesebb, analitikus ismertetése megtalálható (köztük utalva a szerzők saját 56 publikációjára, amelyek megalapozták a kötetet), stílus, megfogalmazása azonban igyekszik olyan lenni, hogy közérthető legyen. De szerzőknek egyébként is az a véleményük, hogy tudományos munkákban sincs szükség olyan, idegen kifejezésekkel teletűzdelt, komplikált szakmai „tolvajnyelvre”, amely csak kevesek számára érthető és senki számára sem világos. A kötetben közölt képek pedig illusztrációk, megfelelő magyarázószövegekkel, nem céljuk kiterjeszkedni a korvinák illusztrációjának „egészére”, mert akkor a képek zereit kellett volna közölni és leírni.

Hibáztatja Wehli Tünde, hogy az 1. kiadásnak több önálló tanulmányra tagolt bevezető szövege helyett itt egységes tanulmány áll. Nézetünk szerint ez sokkal jobban megfelel a munka szintetikus jellegének. Különbözik pedig tévedés, mintha az így keletkezett „aránytalanságok következtében a kőtéstábla és kódexfestészeti feldolgozás károsodott” volna. A valóságban a kötésekről szóló rész terjedelme nem változott, a kódexfestésről szóló rész több mint kétszeresére növekedett: 6 hasáb helyett 13 hasáb.

Wehli Tünde kifogásolja, hogy a bibliográfia „korántsem teljes”. De teljességről nem is lehet szó akkor, amikor a Corvina Könyvtárra vonatkozólag csak 1940-ig publikált művek bibliográfiája (Zolnai-Fitz) egymagában 160 lapot tesz ki, s az újabb irodalom ezt kb. megkétszerezte. Ezért az első jegyzetben utalunk arra, hol lehet megtalálni a teljes irodalmat. (Ami különben a két cím szerint hiányolt munkát illeti, azokra azért nem hivatkozunk, mert eredményeikkel nem értünk egyet, kötetünk pedig nem az a hely, ahol ilyen részletszemponctokat ki lehet fejteni.)

Ami a „Vatikáni Missalet” illeti, már a megnevezés is helytelen Wehli Tündénél. Vatikáni Missale néven ti. az Urb. Lat. 110. jelzetű kódexet szokták nevezni. A Wehli Tünde által említett Missale valóban szintén a Vatikáni Könyvtárban van, de aránylag nem hosszú idő óta, s ez legfőljebb *Missale fratrum minorum*-nak, vagy *Rossiana*-missalának nevezhető, ha már mindenáron nevet akarunk adni neki. Ami ebben a kódexben Szt. Ferenc és Klára ábrázolását illeti, amit munkánk első kiadásában feltételeztünk, az valóban tévedés. De a hivatkozás Vayer 1972-ben megjelent cikkére fölösleges, mert ezt a tévedést munkánk 1969-ben, 3 évvel Vayer előtt megjelent német és angol kiadásában elhagytuk.

Ami a lapszám nélkül, pusztán római számmal jelölt rövidítéseket illeti, az nem felületességből történt, hanem azért, mert a megfelelő helyen az illető tanulmány egészére kívántunk utalni, nem egy bizonyos lapjára.

Arra a kifogásra, hogy a képleírások szerzőjében „fel sem merült . . . hogy meghatározza a képek címét, tárgyát . . . ezek interpretációjával nem is kísérletezett”, nem is érdemes felelni, annyira meggyőződéssel alaptalanságáról mindenki, aki ezeket a leírásokat olvassa. Meg kell azonban jegyezni, hogy itt nem egyes képek, hanem képegységek, egész kódexlapok magyarázatáról van szó, vagy pusztán díszes lapszélkretekről, amelyeknek összefoglaló „képcímét” sokszor nem is lehet adni.

Nem egészen érthető kifogása WT-nek, hogy „ajánlatos lett volna minden első előforduláskor rövid magyarázatot adni a kódextípusról és jellemző díszítéséről, pl. *Missale: liturgikus könyv*”. WT megfedkedezik mindúntalan arról, hogy könyvünket a maga egészében kell használni, nem pusztán a képleírásokat kiszakítva. Az olvasó a kódexekre vonatkozó tartalmi ismertetést és bibliográfiát megtalálja mindenkor a kódexek jegyzékében. (Az különben sem elegendő meghatározás, hogy „*Missale: liturgikus könyv*”. Helyesen *Missale: misekönyv*, – ha ezt egyáltalán magyarázni kell valakinek.)

A „durvább hibák és nagyobb hiányosságok” közt először azt említi meg WT, hogy a Brüsszeli Missale kánonképeinek Magdolnájában és Szt. Jánosában „valószínű hiába való fáradozás Beatrix és Corvin János alakját keresni”. Ha azonban összehasonlítjuk ezt a lapot (III. t.) a római Breviáriumnak azzal a képével, ahol Szt. Pál beszél a néphez (LXVI. t.), utóbbin a hallgatóság első sorában ülő Mátyás, Beatrix és Corvin János teljesen hasonló arcú alakjaival találkozhatunk, mint a III. képtáblán. Minthogy a két képet ugyanaz a művész festette, érthető, hogy mind a kettőn ábrázolta a királyi család három tagját, amit a meglepő hasonlóság is aláhúz.

Miért hiba a VIII. t. leírásában, hogy Mátyás „bronzmedáliaként kidolgozott képmása” van rajta? Ez a megfogalmazás nincs ellentétben azzal, hogy „egy konkrét érem alapján készült”.

A XVI. táblánál közölt megjegyzést, hogy a harmadik ábrázolt alak „férfi, nem pedig nő” és hogy „A jelenetek megfejtése és értelmezése bizonyára a Mátyás és VIII. Károly francia király mellett álló harmadik személy kiletét is megvilágítaná”, WT bizonyára nem tette volna meg, ha elolvassa a kódex leírásában hivatkozott (Csapodiné XI.) tanulmányt, amely éppen ezzel a kérdéssel foglalkozik. Az Anne de Beaujeu-re vonatkozó föltevés tehát nem pillanatnyi ötleten alapszik.

Nem világos, miért írja WT az LII. táblával kapcsolatban, hogy indokolatlan az „ábrázolás homályos körülírása”, hiszen semmi kétségünk sem lehet, hogy „az alsó szegélyben az Atyaistent ábrázolták félalakban”. Nálunk: „nyilván az Atyaisten.”

Téves WT megállapítása a LXXI. táblával kapcsolatban, hogy ott az oltár predelláján „a feltámadt Krisztus és nem Keresztelő Szent János látható. Az ikonográfiai típustól függetlenül az ábrázolás helye is erre enged gondolni”. A valóságban a meztelen felsőtestű alak bal kezében rövidebb szárú keresztet tart. A feltámadt Krisztust azonban sohasem ábrázolták a szenvedés jelével, a kereszttel, hanem a feltámadás dicsőségét hirdető, keresztes lobogóval, míg Szt. János kereszttel való ábrázolására nem is kell példát fölhoznunk, annyira gyakori a quattrocentóban. Az ábrázolás helye pedig ebben az esetben semmit sem mond, mert a Commune sanctorum-nak semmi vonatkozása sincs a feltámadáshoz. Különbözik is, ha megnézzük ugyanennek a Breviáriumnak 7. foliójáról készült képet, ahol az Ordo Brev. kezdődik (LXV. t.), ott az oltár predelláján Neptun látható, lovak által vont szekeren. Ez csak nem a tartalomra vonatkozik?

Nem hisszük, hogy hibás és a tartalmat figyelembe nem vevő fogalmazás a LXXII. táblánál, hogy „körülöttük szentek, üdvözültek, angyalok. Az első csoport alatt proféták.” WT a cím alapján feltételezte, hogy ott csak apostolok vannak, pedig apostolok is vannak, de a 12-nél nagyobb számú személy közt van például 3 nő is. A másik csoportban viszont (10 személy) ott van Dávid király lantjával.

Hibáztatja WT, hogy Szt. Pál alakjával kapcsolatban nem kardról, hanem pallosról írunk. Azt gondoljuk, a megjelölés helyes, mert a kard nem mint harci fegyver vagy hatalmi szimbólum szerepel Szt. Pál attribútumai között, hanem azért, mert pallossal fejezték le, tehát vértanúságának jelvénye, lefejező pallos. A kard alakja pedig nem „a korabeli fegyverdivatot követte”. A fegyverek alakját nem a divat határozta meg, hanem a haditechnika. A XV. századi egyenes, kétélű, széles, hegyes kard többszázados fejlődés eredménye, azért alakították ilyenre, mert ez volt a legalkalmasabb az egyre erősebbé váló páncélok és sisakok bezúzására, de egyben a páncélok réseibe való beszúrásra is.

Valóban „durva hibát” követ el azonban WT, amikor azonosnak veszi a lába alatt holddal (és a Sátán arcával, aki „sarka után leselkedik”) ábrázolt Szűz Máriát a Sárlos Boldogasszonnyal: „Sárlos Boldogasszony vagy a Madonna a Holdsarlón (WT)”. A hold Máriával kapcsolatban azt szimbolizálja, hogy a hold változékonyságával szemben ő a büntelen állandóságot képviseli. A „Sárlos Boldogasszony” pedig a „visitatio” (Mária látogatása Erzsébetnél, július 2.) ünnepének magyar, népies neve, ami nem a holdsarlóra utal, hanem az aratás korai, kezdetleges szerszámára. Tehát azt jelenti, hogy Máriának az aratás idejére eső ünnepe. Ugyanolyan megnevezés, mint az „annuntiatio” népies magyar neve: „Gyümölcsoltó Boldogasszony”.

Befejezésül megemlíthetjük, hogy munkánk elsősorban művelődéstörténeti és nem művészettörténeti célzatú. Egyik célunk éppen az volt, hogy szembeforduljunk a Corvina Könyvtárnak azzal az egyoldalú szemléletével, ami hovatovább általánossá vált és amely a Corvina Könyvtárban valami műkincs-gyűjteményt lát, amely elsősorban művészettörténeti méltatást érdemel. Igyekeztünk bemutatni a könyvtárt a maga egészében, jelentőségét az egész középkori magyar művelődés történetében, mint

szellemi termékek együttesét. A kódexek pusztán, vagy túlnyomóan művészettörténeti vizsgálata ezzel szemben nem annyira a magyar művelődéstörténet, mint inkább az olasz miniatúrafestészet történetének feladata, hiszen a kódexek túlnyomó többsége itáliai termék. Szép külsejük által Mátyás király a szellemi tartalomnak kívánt méltó keretet biztosítani.

Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára

1. Az esztergomi káptalan nagyobb pecsétje
1347. évi oklevélen (OL. Dl. 1101.) Eredeti
nagyság.

2. Zsigmond 1406. évi magyar királyi kettős
pecsétjének előlapja (OL. Dl. 8295.) Eredeti
nagyság fele.

3. Zsigmond 1406. évi magyar királyi kettős
pecsétjének hátlapja (OL. Dl. 8295.) Eredeti
nagyság fele.

4. Zsigmond császárrá koronázása (1433) óta
használt magyar felségi pecsétjének előlapja
1435. évi oklevélen (OL. Dl. 64285.)
Eredeti nagyság fele.

5. Zsigmond császárrá koronázása (1433) óta
használt magyar felségi pecsétjének hátlapja
1435. évi oklevélen (OL. Dl. 64285.) Eredeti
nagyság fele.

6. V. László magyar felségi kettős pecsétjének előlapja, 1456. (OL. Dl. 14605.) Eredeti nagyság fele.

7. V. László magyar felségi kettős pecsétjének hátlapja, 1456. (OL. Dl. 14605.) Eredeti nagyság fele.

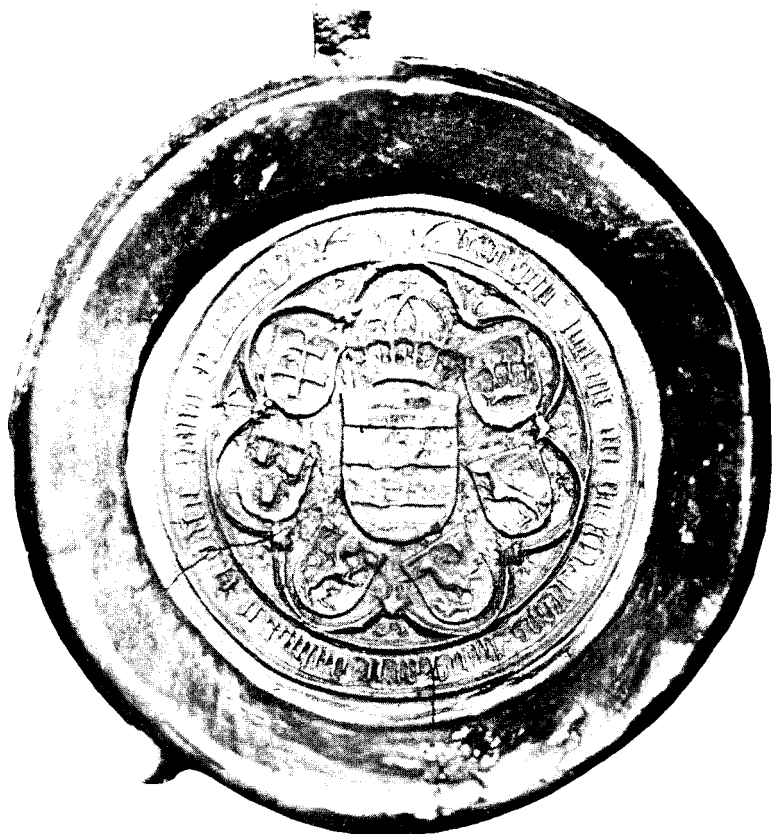
8. I. Mátyás 1464. évi felségi kettős pecsétjének előlapja. (OL. Dl. 15222.) Eredeti nagyság fele.

9. I. Mátyás 1464. évi felségi kettős pecsétjének hátlapja. (OL. Dl. 15222.) Eredeti nagyság fele.

10. A korona I. Mátyás 1464. évi felségi kettős pecsétjének hátlapján. (OL. DI. 15222.)

11. I. Mátyás 1464. évi 2. titkos pecsétje (1465. — OL. Dl. 16284.) Eredeti nagyság.

12. A korona I. Mátyás 1464. évi 2. titkos pecsétjén. (1465. — OL. Dl. 16284.)

13. III. Frigyes 1452. évi császári kettős pecsétjének előlapja. (1459. — OL. Dl. 24832.) Eredeti nagyság fele.

14. III. Frigyes 1452. évi császári kettős pecsétjének hátlapja. (1459. — OL. Dl. 24832.) Eredeti nagyság fele.

15. III. Frigyes magyar királlyá koronázása után készült 1460. évi oklevélen függő osztrák főhercegi pecsétjének előlapja. (OL. Dl. 63197) Eredeti nagyság fele.

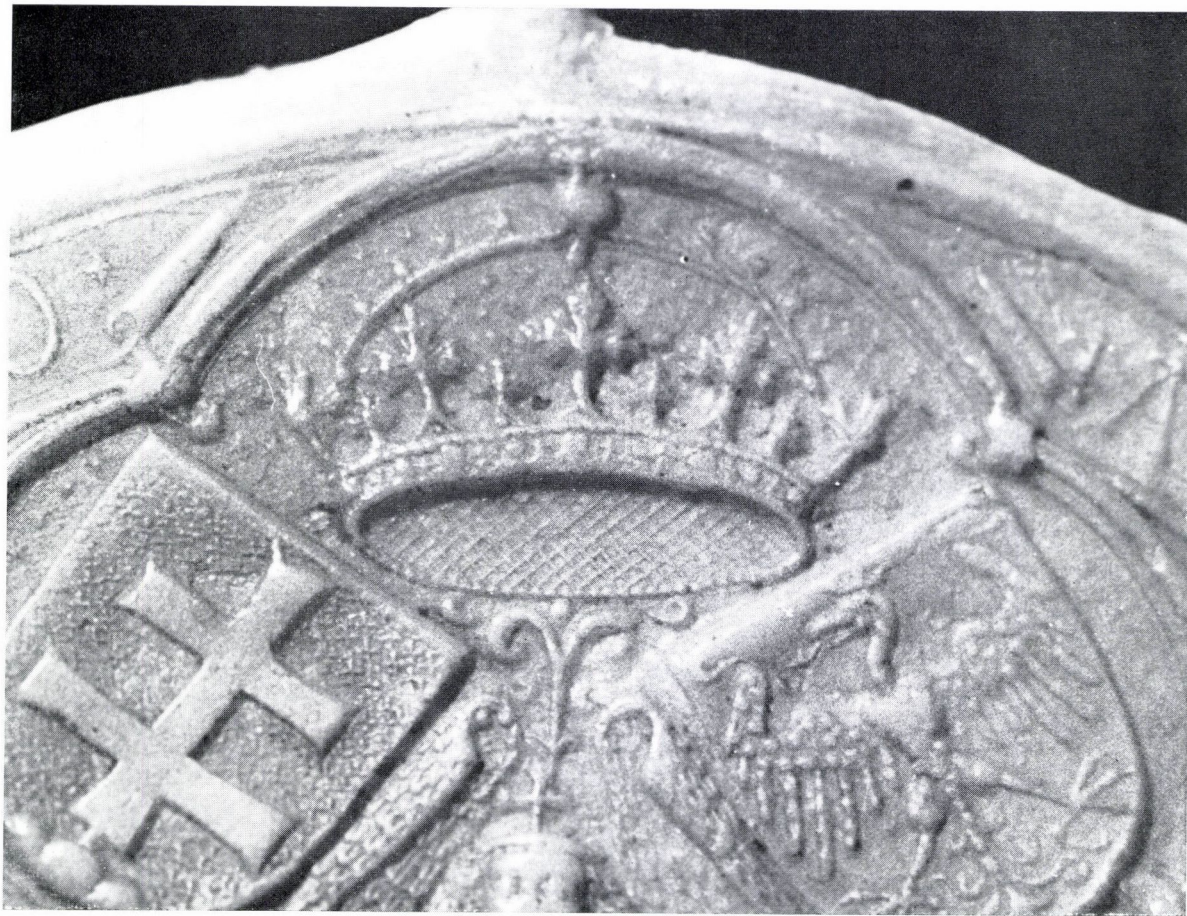
16. III. Frigyes magyar királlyá koronázása után készült 1460. évi oklevélen függő osztrák főhercegi pecsétjének hátlapja. (OL. Dl. 63197.) Eredeti nagyság fele.

17. II. Ulászló 1490. évi felségi kettős pecsétjének előlapja. (1493 — OL. Dl. 19968.)
Eredeti nagyság fele.

18. II. Ulászló 1490. évi felségi kettős pecsétjének hátlapja (1493. — OL. Dl. 19968.)
Eredeti nagyság fele.

19. II. Ulászló 1490. évi felségi kettős pecsétjének hátlapi korona képe. (1493. — OL. DL. 19968.)

20. V. László 1456. évi cseh királyi kettős pecsétjének előlapja (H. Kohlhaussen: Nürnbergger Goldschmiedekunst... c. műve nyomán.) Eredeti nagyság fele.

21. V. László 1456. évi cseh királyi kettős pecsétjének hátlapja (H. Kohlhaussen: Nürnbergger Goldschmiedekunst... c. műve nyomán.) Eredeti nagyság fele.

22. Beatrix királyné pecsétje 1482-ben
kelt oklevélen (OL. Dl. 24768.)
Eredeti nagyság.

23. II. Ulászló 1490. évi titkos pecsétje
(1494. — OL. Dl. 17867.) Eredeti
nagyság fele.

24. II. Ulászló bírói pecsétje 1492-ből. (OL. Dl. 71036.) Eredeti nagyság.

25. A korona II. Ulászló bírói pecsétjének országcímerén (1492. — OL. Dl. 71036.)

27. II. Lajos bírói pecsétje, 1520. (OL. Dl. 1428.) Eredeti nagyság.

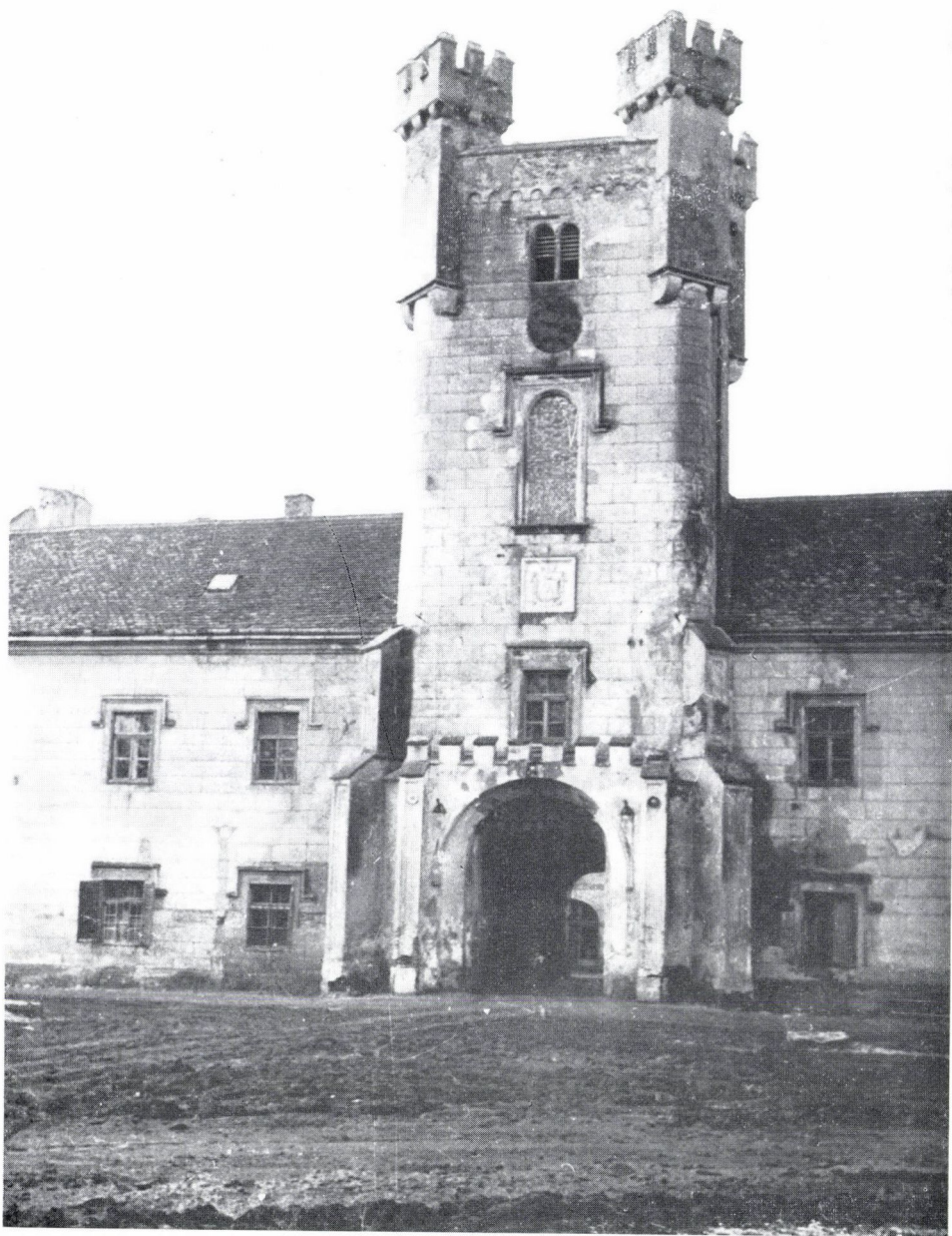
28. Az országcímer fölötti korona II. Lajos bírói pecsétjén, 1520. (OL. Dl. 1428.)

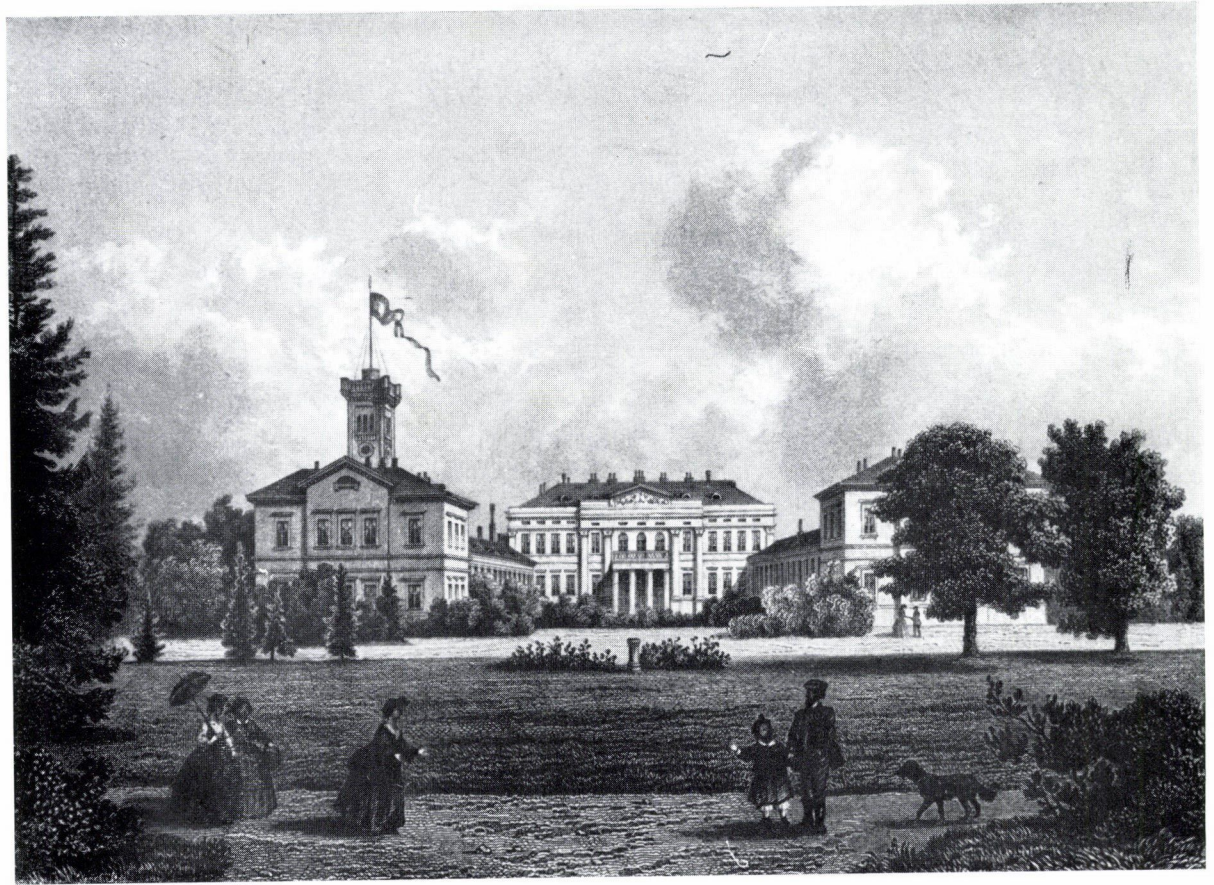
29. Szapolyai János titkos pecsétje, 1537.
(Eszterházy hg-i cs. lt. Rep. 44. f.
D. Nr. 109. p. 108.) Eredeti nagyság
fele.

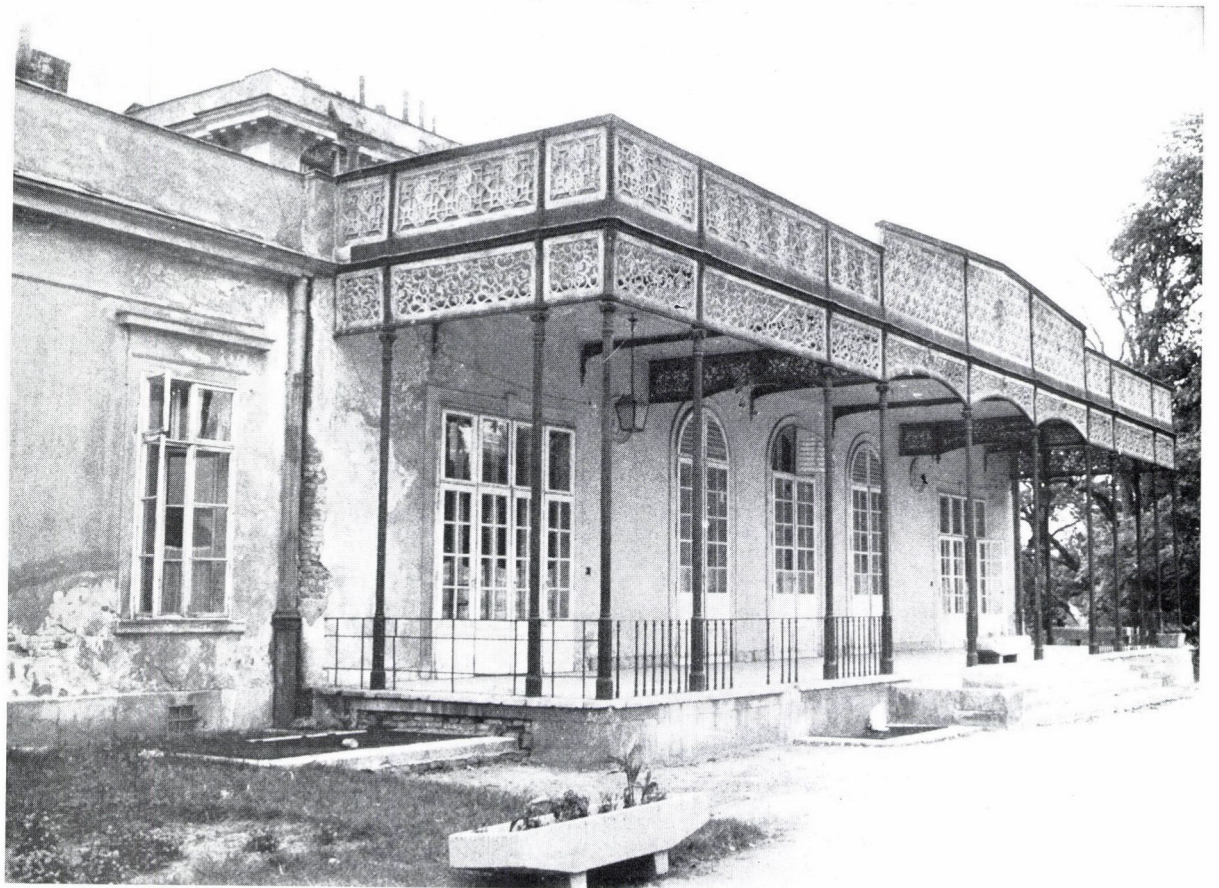
30. Címer-korona Szapolyai János titkos pecsétjén, 1537. (Eszterházy hg-i cs. lt. Rep. 44. f. D.
Nr. 109. p. 108.) (Fotók Makky György)

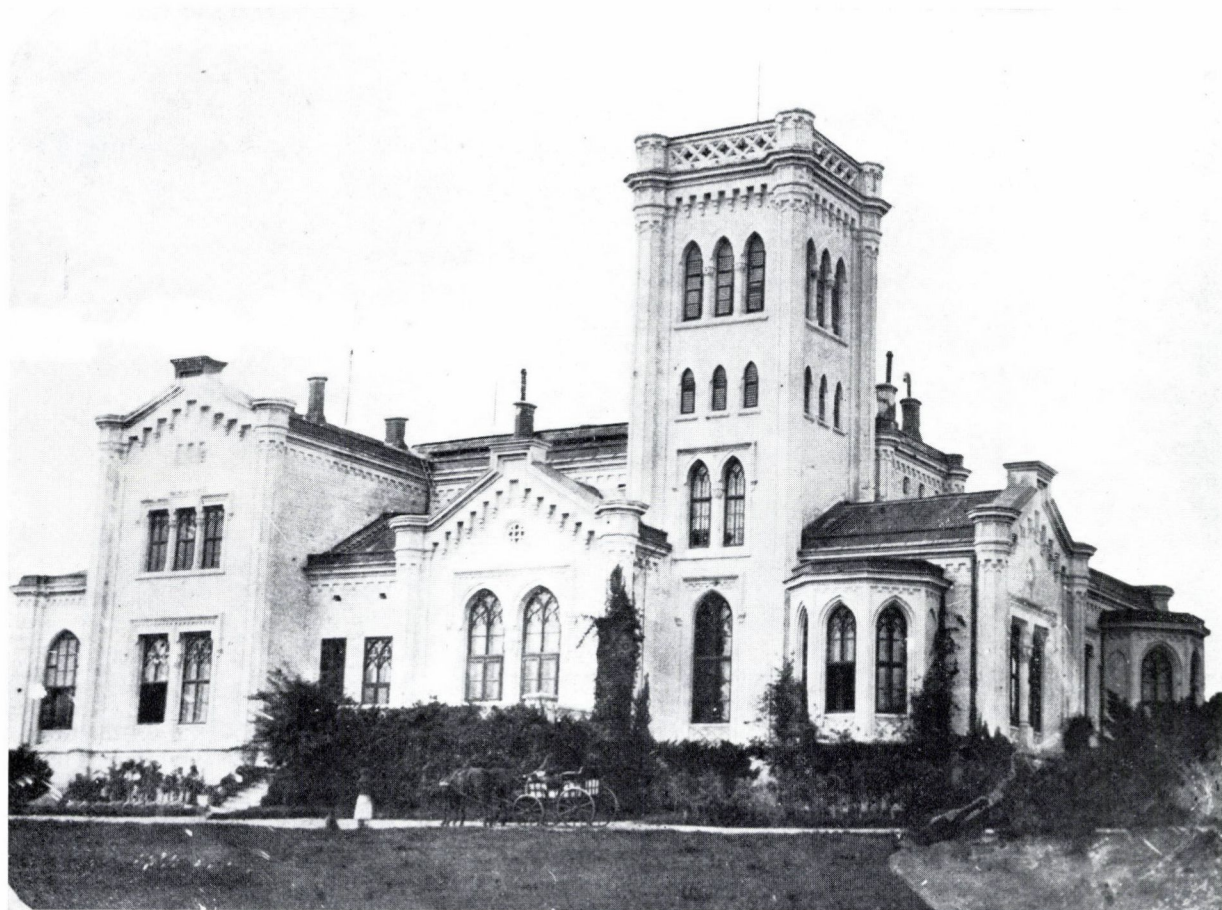
31. Vép, Erdődy-kastély, bejáratí torony. Johann Romano, 1846—47. (1960 körül készült fénykép.)

32. Fehérvárcsurgó, Károlyi-kastély, főhomlokzat. Id. Heinrich Koch és Ybl Miklós, 1844—1849. (Múlt századi ábrázolás)

33. Fehérvárcsurgó, Károlyi-kastély, veranda a jobb oldalszárnyon. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

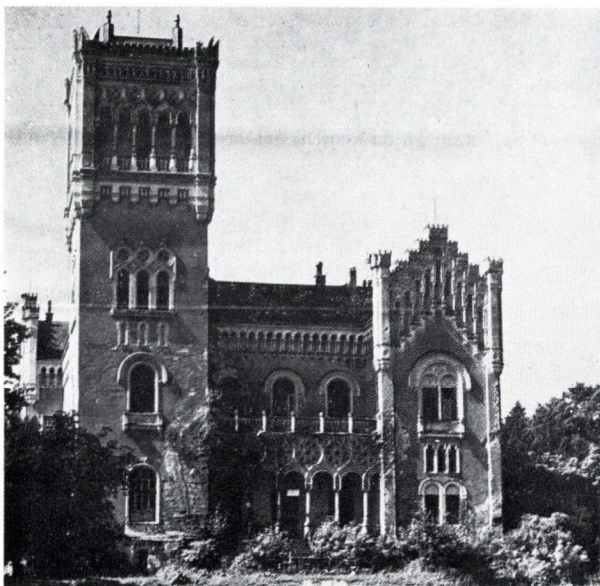

34. Nagyhörcsökpuszta (Káloz mellett), Zichy-kastély, főhomlokzat. Ybl Miklós, 1852—55. (II. világiaború előtti felvétel)

35. Nagyhörcsökpuszta (Káloz mellett), Zichy-kastély, oldalhomlokzat. (II. világháború előtti felvétel)

36. Vörösvár (Rotenturm), Erdődy-kastély, főhomlokzat. Weber Antal, elkészült 1862-re. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

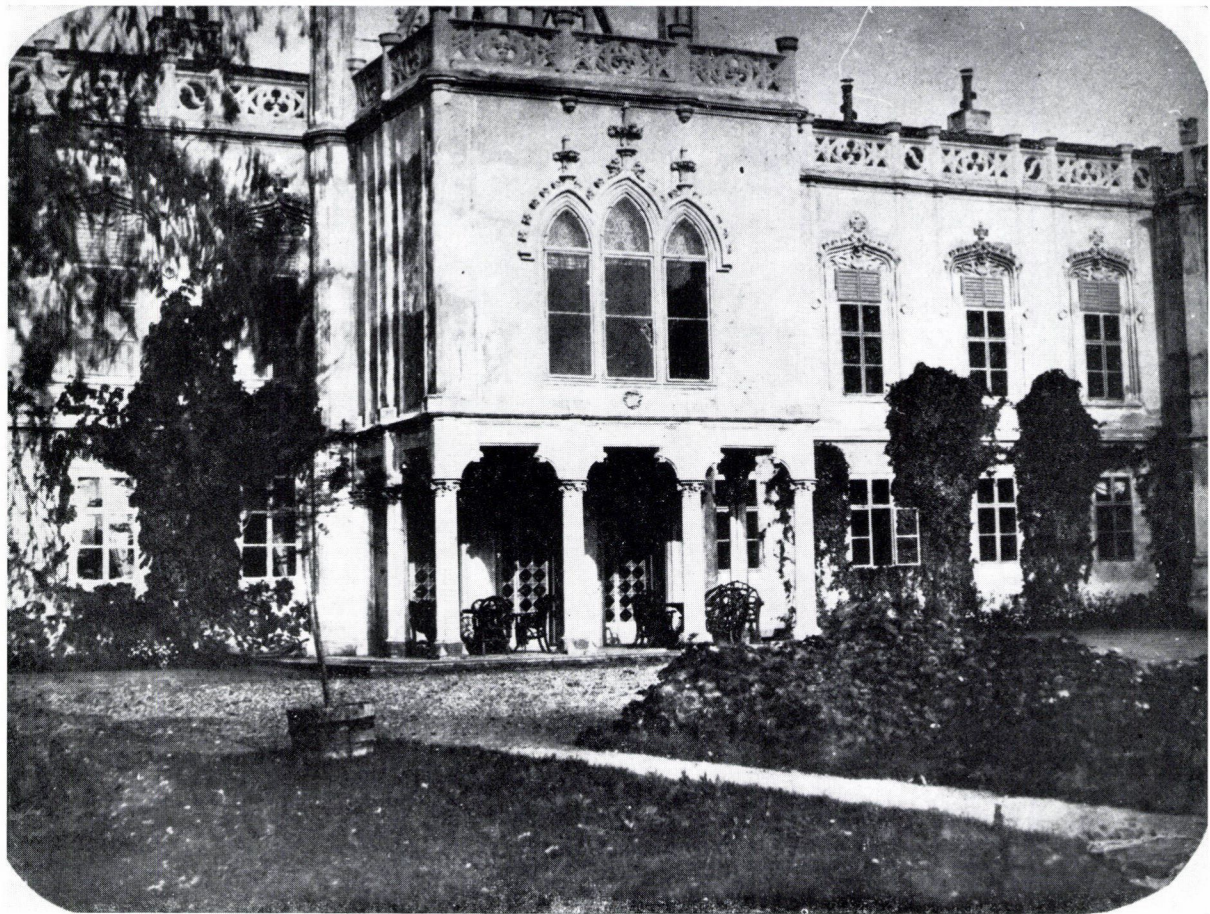
37. Vörösvár (Rotenturm), Erdődy-kastély, az előcsarnok részlete. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

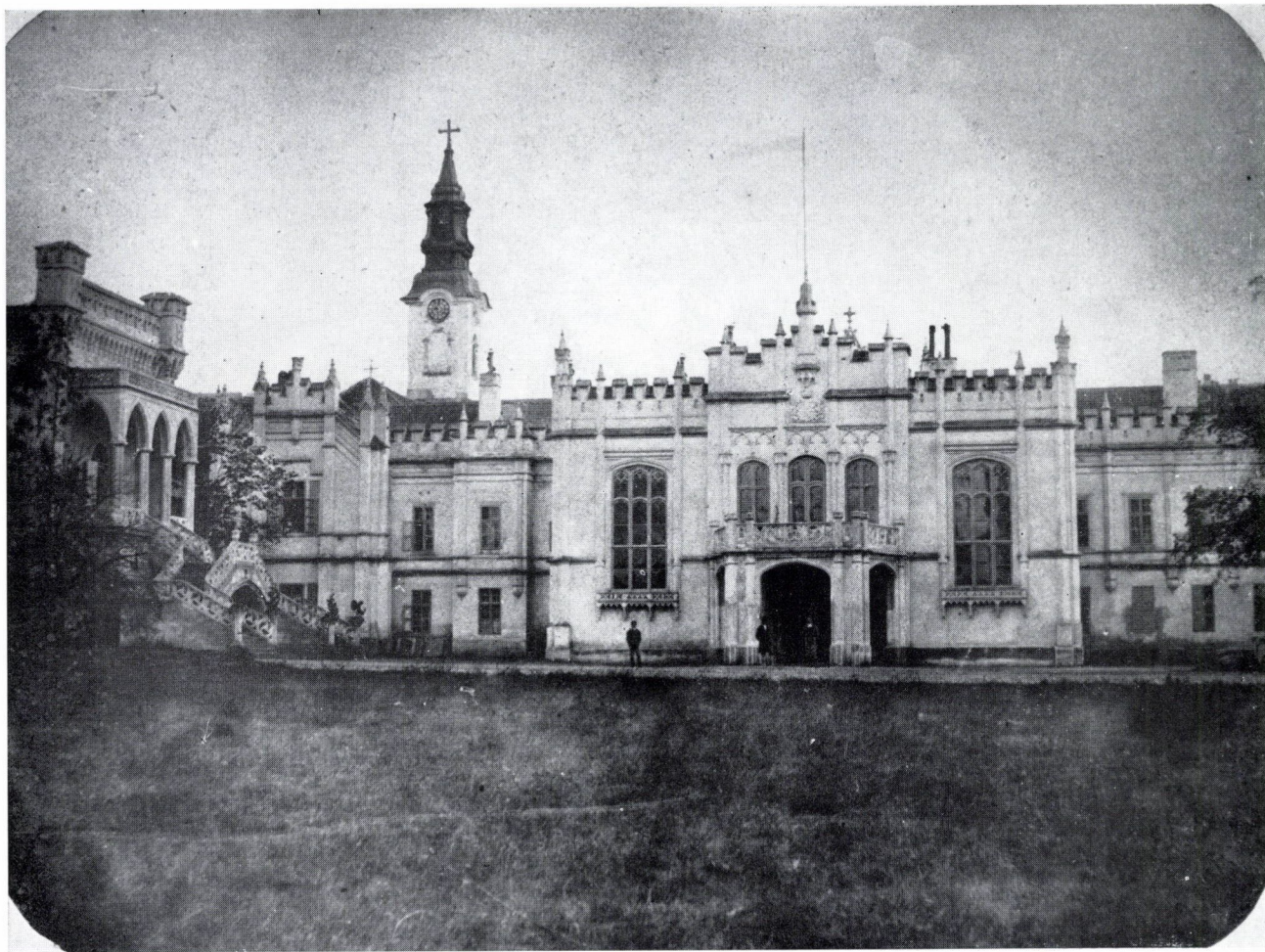
38. Mikosdpuszta, Mikos-kastély. 1860 körül. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

39. Martonvásár, Brunszvik-kastély, a romantikus átalakítás előtti állapot. (Múlt századi ábrázolás)

40. Martonvásár, Brunsvik-kastély, főhomlokzat. Romantikus átépítés 1870 k. (Múlt századi fénykép)

41. Martonvásár, Brunszvik-kastély, a kertre néző hátsó homlokzat. (Múlt századi fénykép)

42. Martonvásár, Brunzvik-kastély, a főhomlokzat részlete. (Múlt századi fénykép)

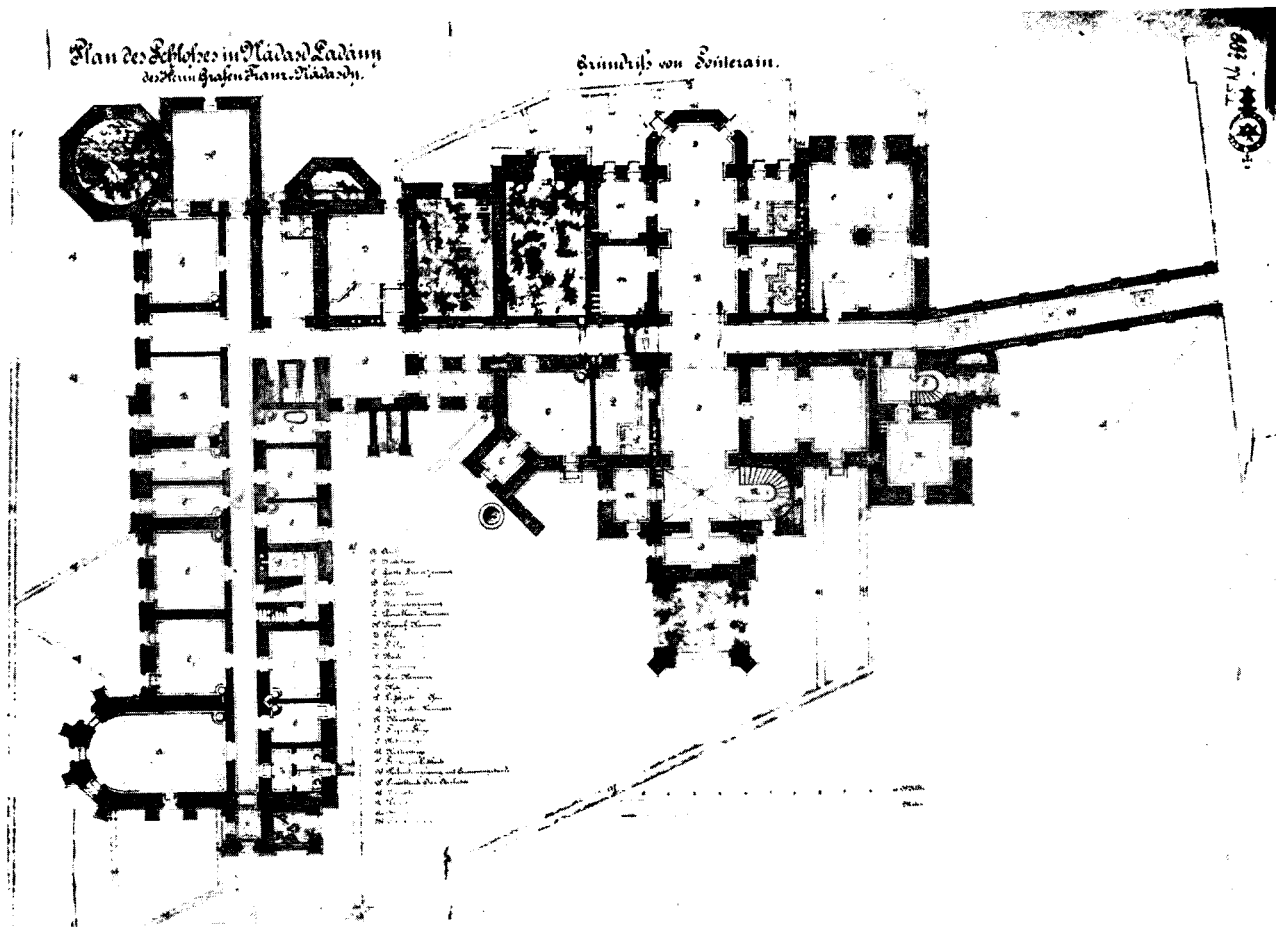

43. Martonvásár, Brunsvik-kastély, lépcsőház. (Fénykép a századforduló idejéből)

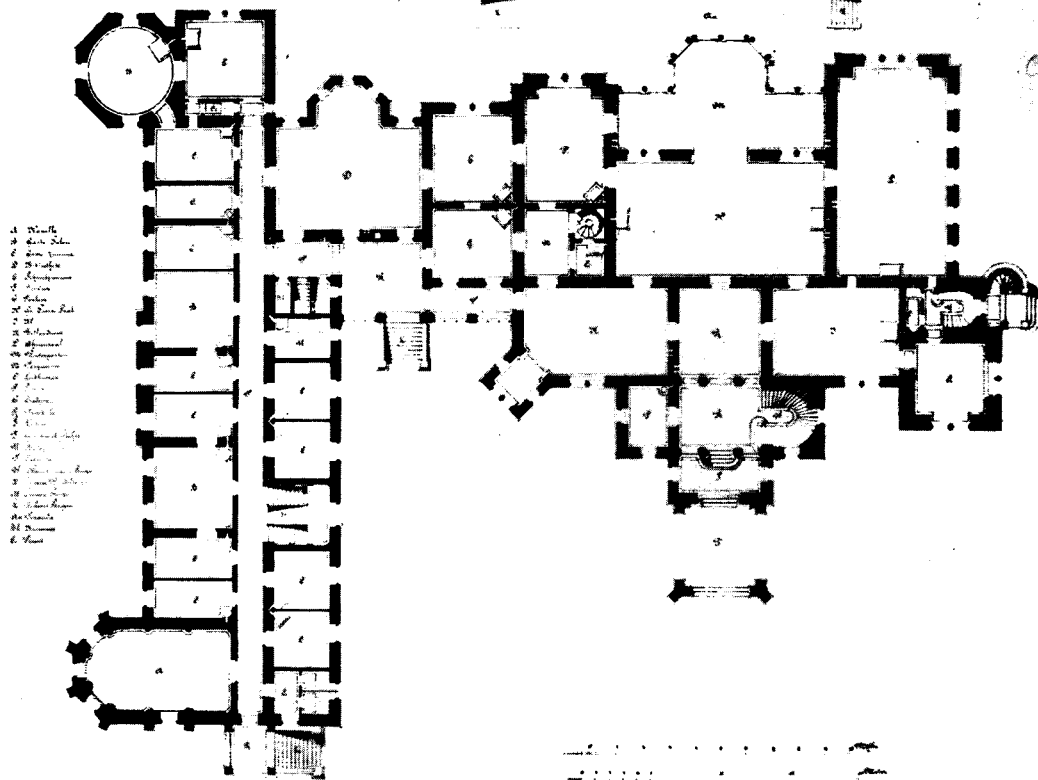
44. Martonvásár, Brunszvik-kastély, könyvtár. (Fénykép a századforduló idejéből)

45. Linzbauer István eredeti terve a nádasszládányi kastélyhoz: a pince alaprajza

Plan des Schlosses im Nadasdladany.
in dem Graubunten, Steyer.

Grundriß von Festerre.

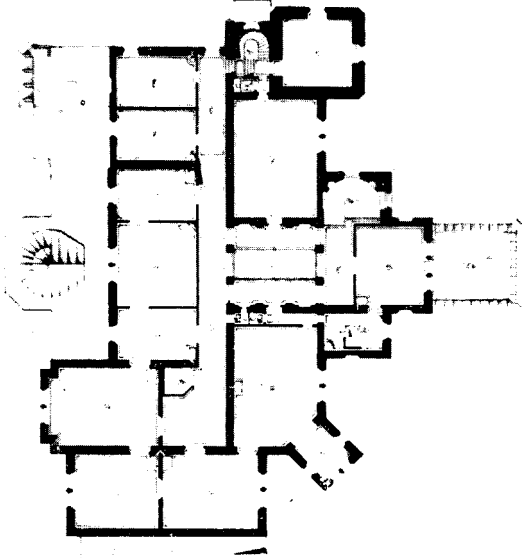
46. Linzbauer István eredeti terve a nádasdlányi kastélyhoz: a földszint alaprajza

Plan de S. Péter megladástól
az építész István Lászlóhoz

1. A. A. A.

Építész István László

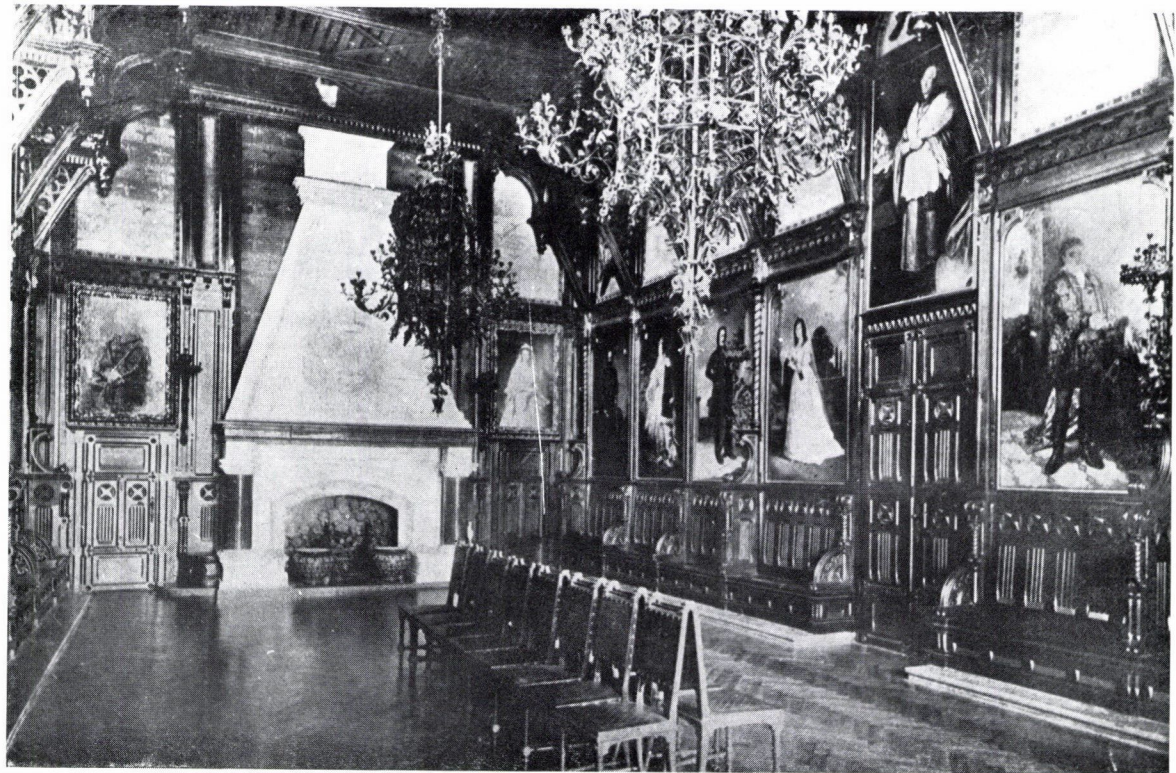
47. Límzbauer István eredeti terve a nádaszládányi kasszélyhoz: az I. emelet alaprajza

48. Nádasdladány, Nádasdy-kastély, főhomlokzat. Linzbauer István, 1873—76. (II. világháború előtti felvétel)

49. Nádasdladány, Nádasdy-kastély, a hátsó homlokzat részlete. (II. világháború előtti felvétel)

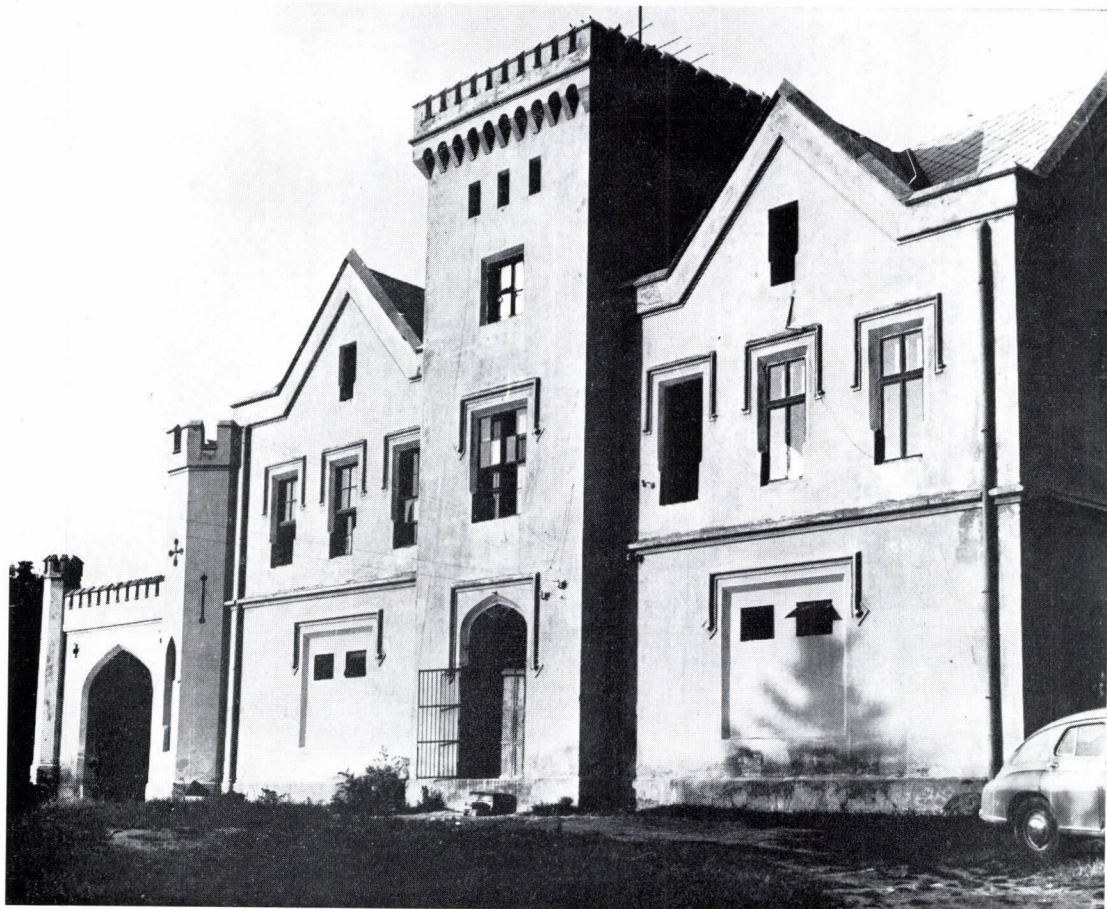

50. Nadasdladány, Nadasdy-kastély, az ún. ősök terme. Belső kialakítás: Hauszmann Alajos, 1880 k.
(Fénykép a századforduló idejéből)

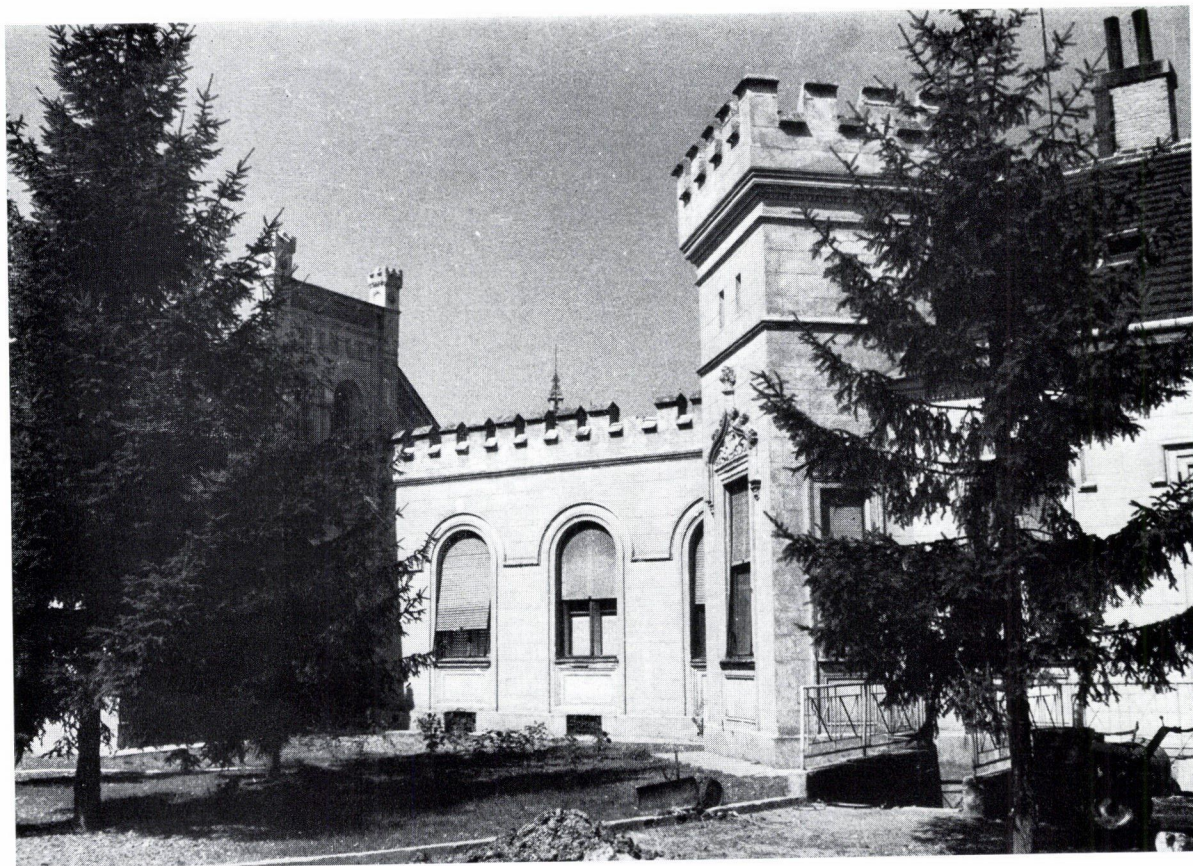

51. Mihályi, Dóry-kastély. Romantikus átalakítás az 1860-as években. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

52. Somlószőlős, Zichy-kastély. Romantikus átalakítás az 1850–60-as években. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

53. Tordas, Batthyány-kastély. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

54. Gyarmatpuszta, a Sándor család vadászkastélya. (Vízfestmény a századforduló idejéből)

55. Zsenye, Bezerédj-udvarház. Bezerédj Elek, 1867. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

56. Bogát (ma Szombathelyhez tartozik), Festetics-kastély. Átépítés 1856 és 1860 között. (Fénykép a századforduló idejéből)

57. Bogát, Festetics-kastély, zárt veranda és üvegház. (Fénykép a századforduló idejéből)

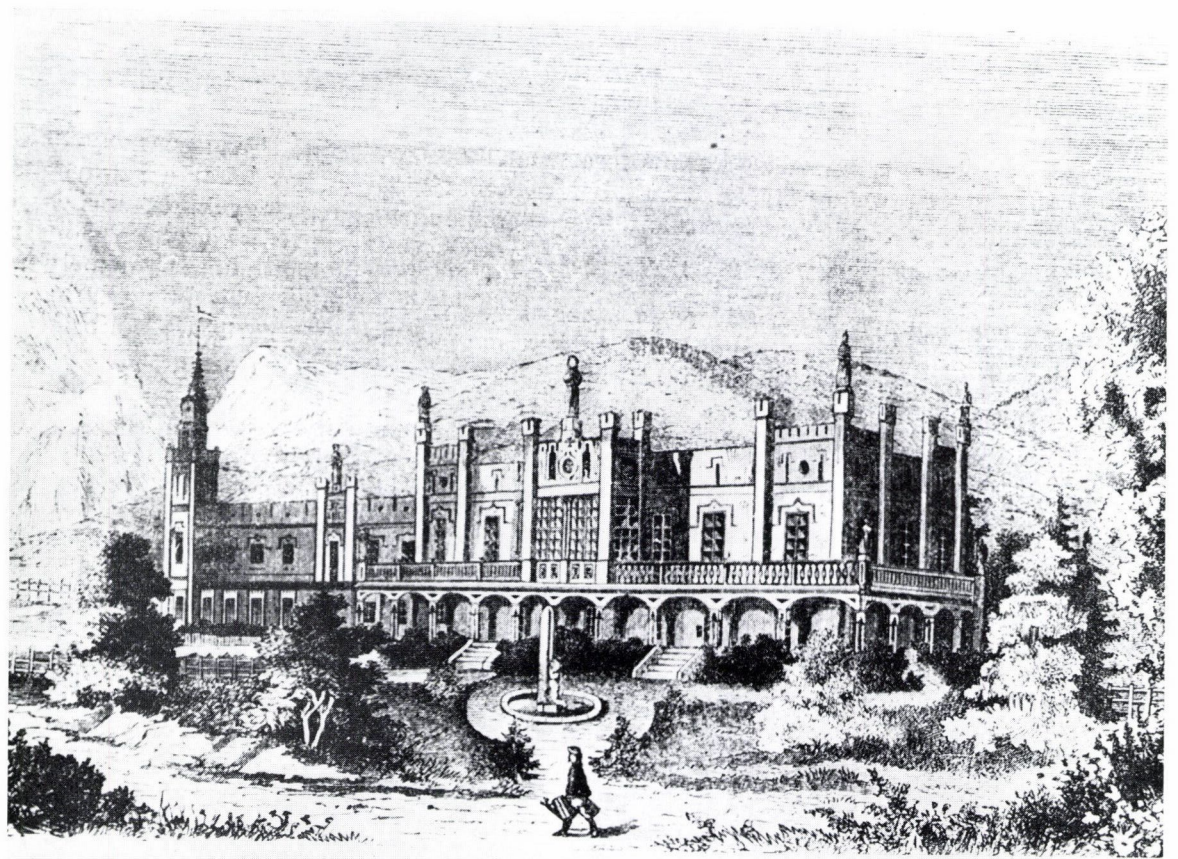

58. Bakonyszentlászló, Eszterházy-kúria. 1850-es évek második fele. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

59. Szombathely, Bagolyvár. 1840-es évek. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

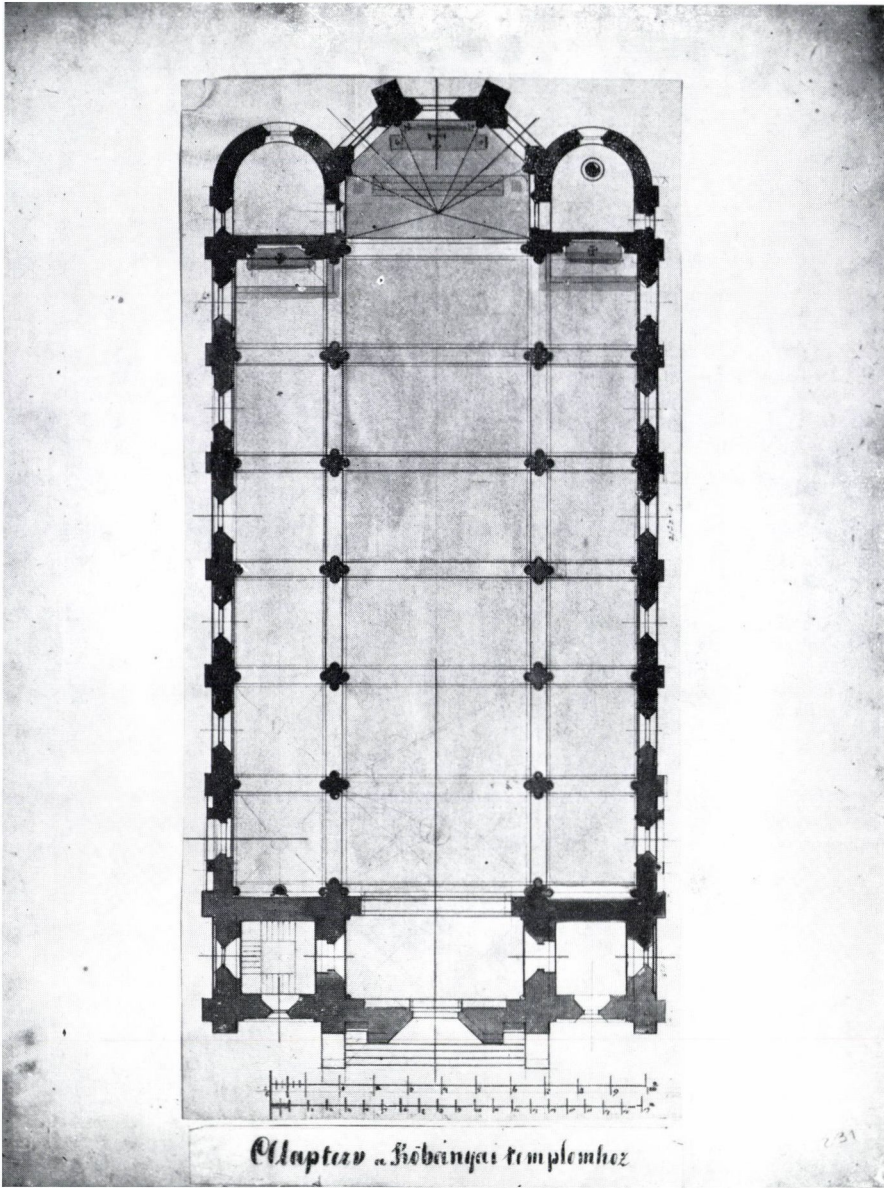

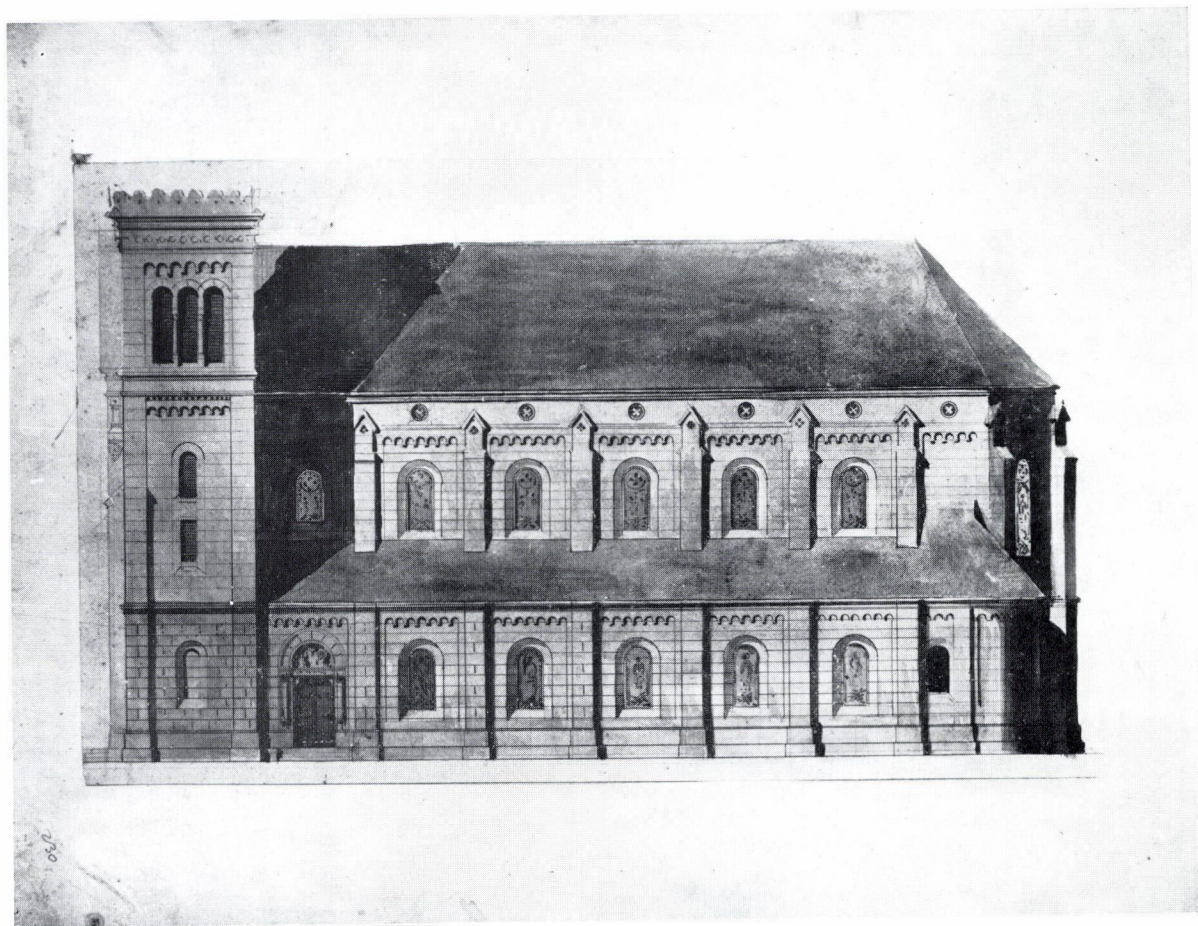
60. Csopak, Ranolder villa. Szentirmay (Schornbeck) József, 1860. (Múlt századi ábrázolás)

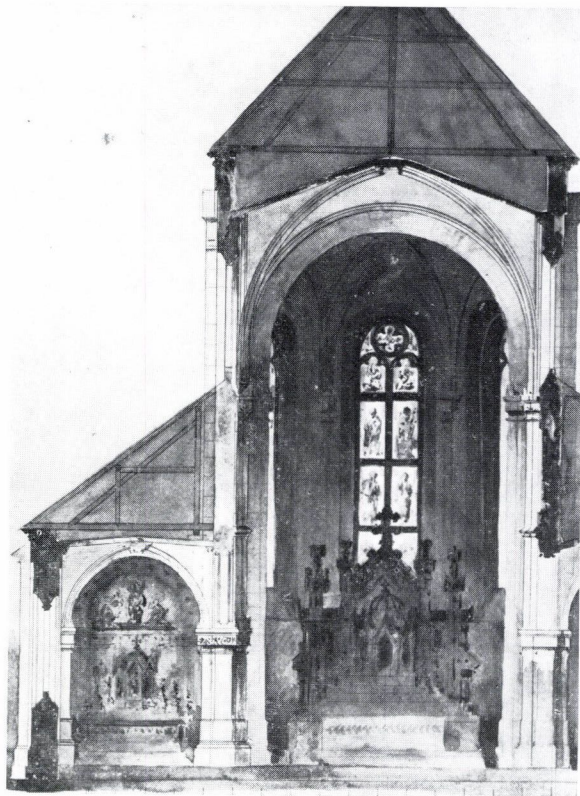
61. Pilismarót, Heckenast-villa, 1850 k. (Fénykép a jelenlegi állapotról)

62. Feszly Frigyes 1884-ben készült terve: földszinti alaprajz

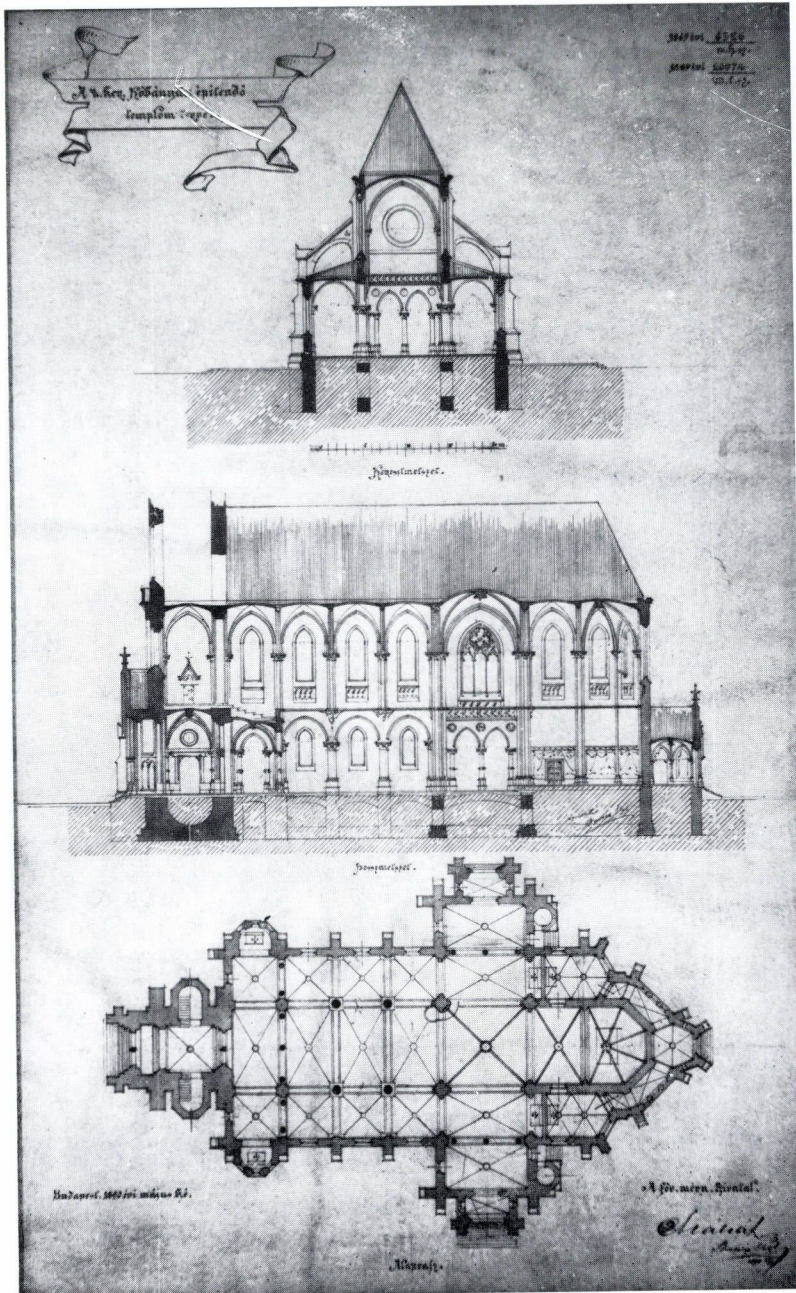
63. Feszl Frigyes 1884-ben készült terve: oldalhomlokzat

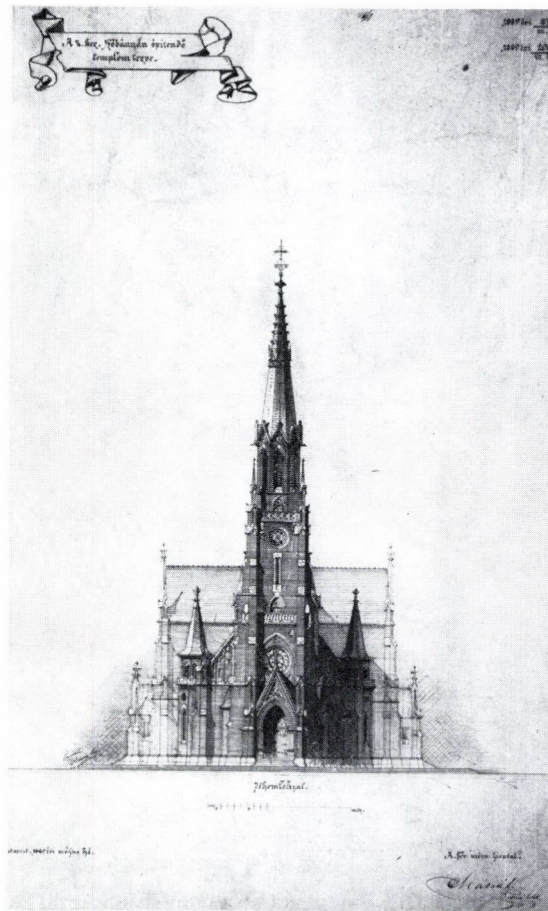
64. Feszl Frigyes 1884-ben készült terve: metszet

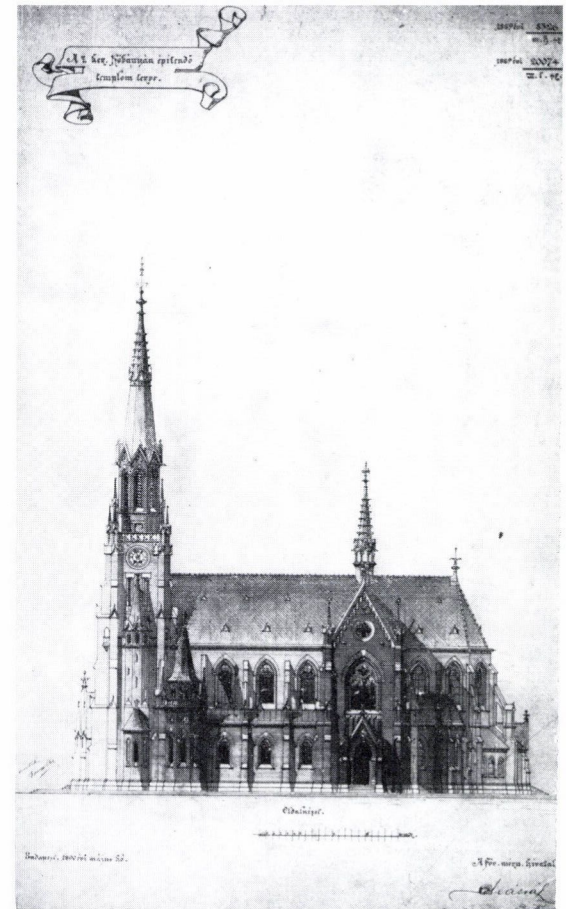
65. Feszl Frigyes 1884-ben készült terve: belső részlet

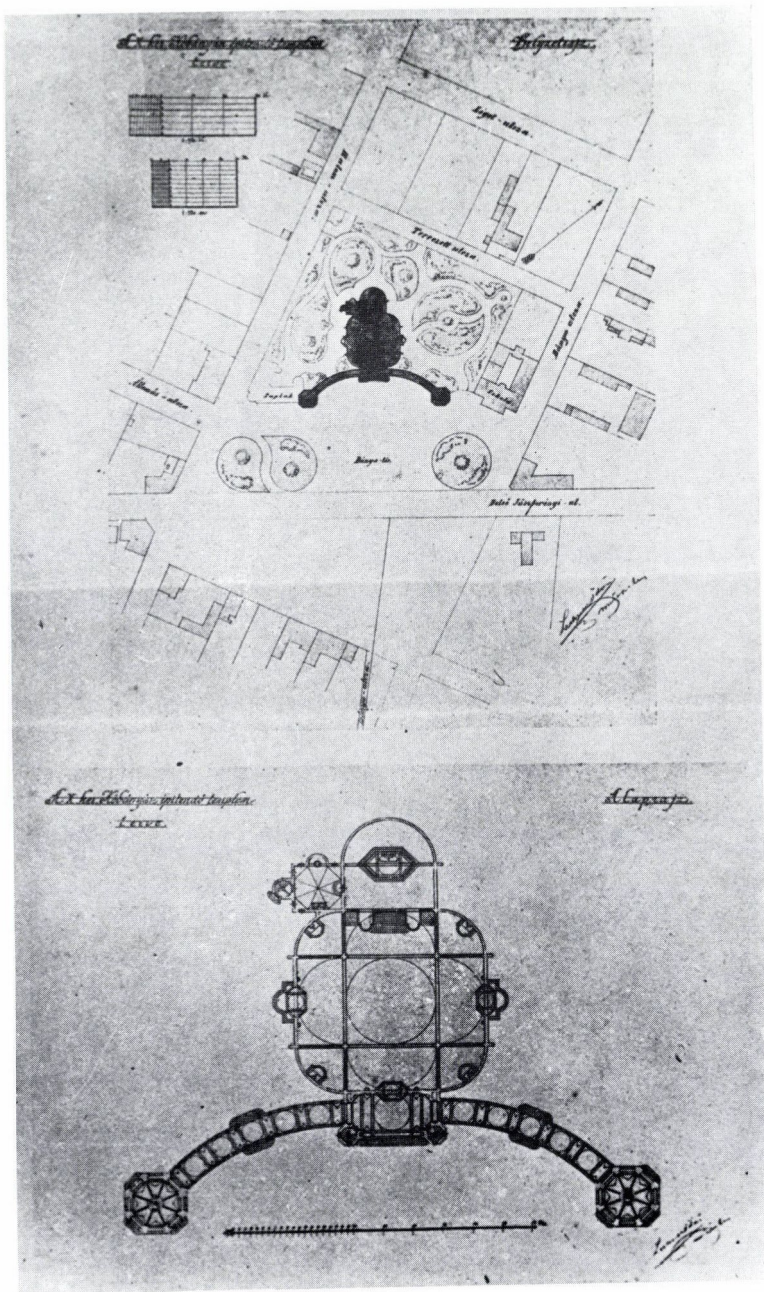
66. Barcsa Eleknek a mérnöki hivatal megbízásából 1890-ben készült terve: alaprajz és metszetek

67. Barca Eleknek a mérnöki hivatal megbízásából 1890-ben készült terve: főhomlokzat

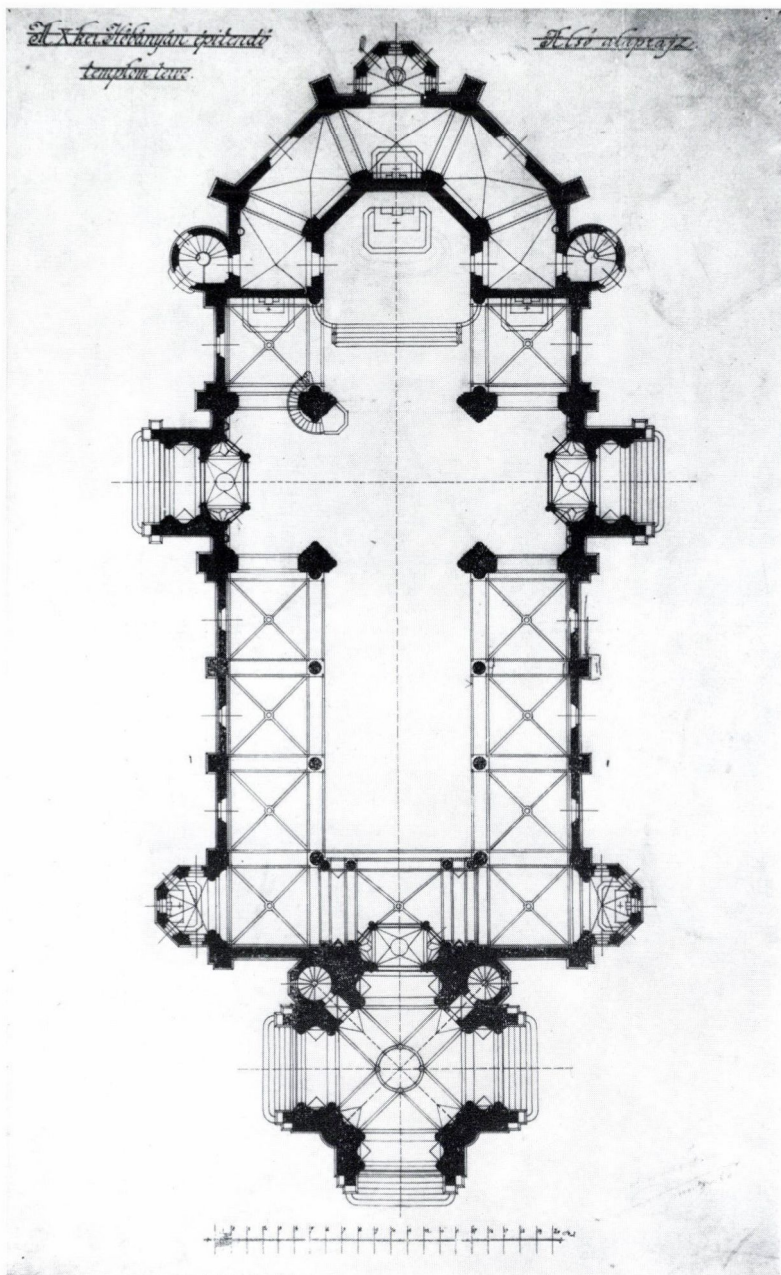
68. Barca Eleknek a mérnöki hivatal megbízásából 1890-ben készült terve: oldalhomlokzat

69. Lechner Ödön 1891/92 fordulóján készült első, visszautasított terve: helyszínrajz és alaprajz

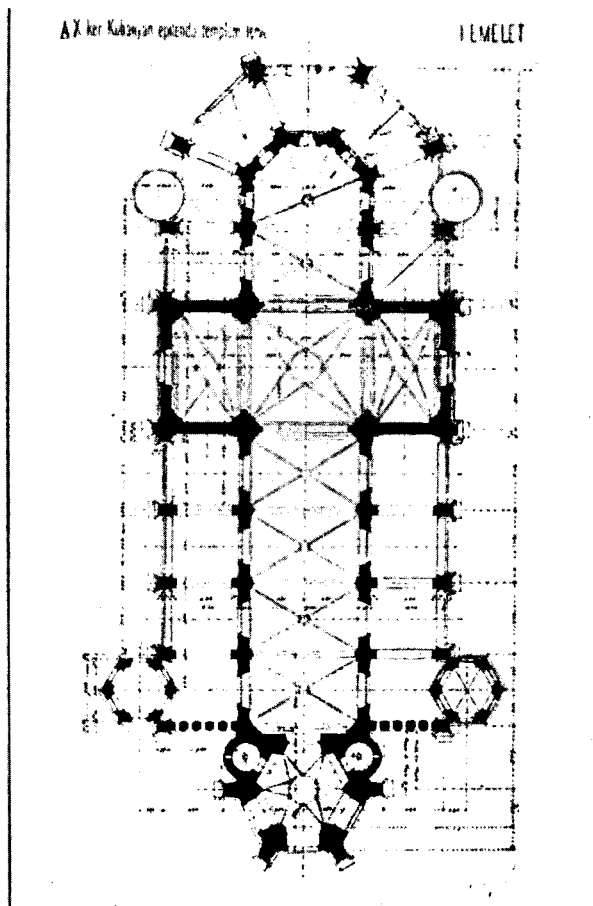
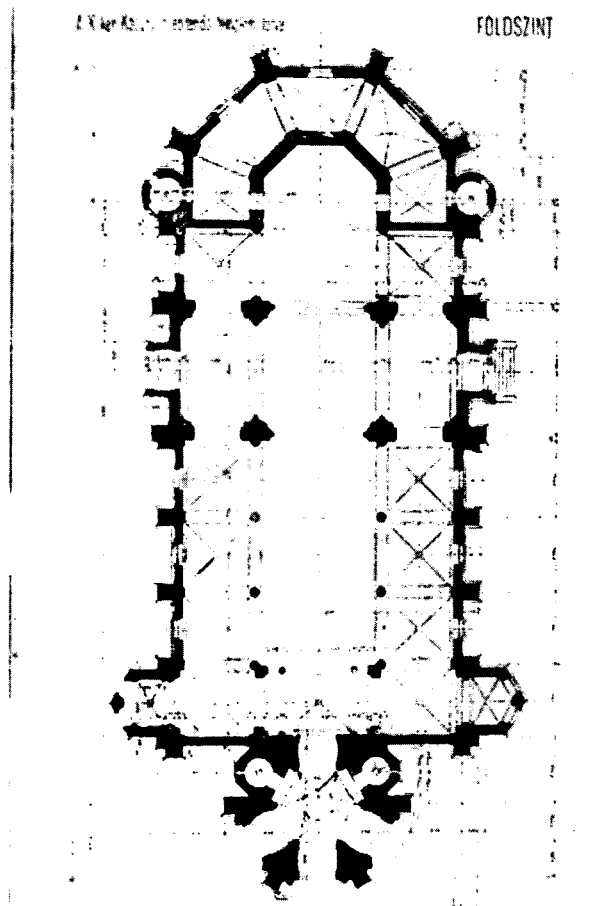

72. Lechner Ödön 1892/93 fordulóján készült második, visszautasított terve: alaprajz

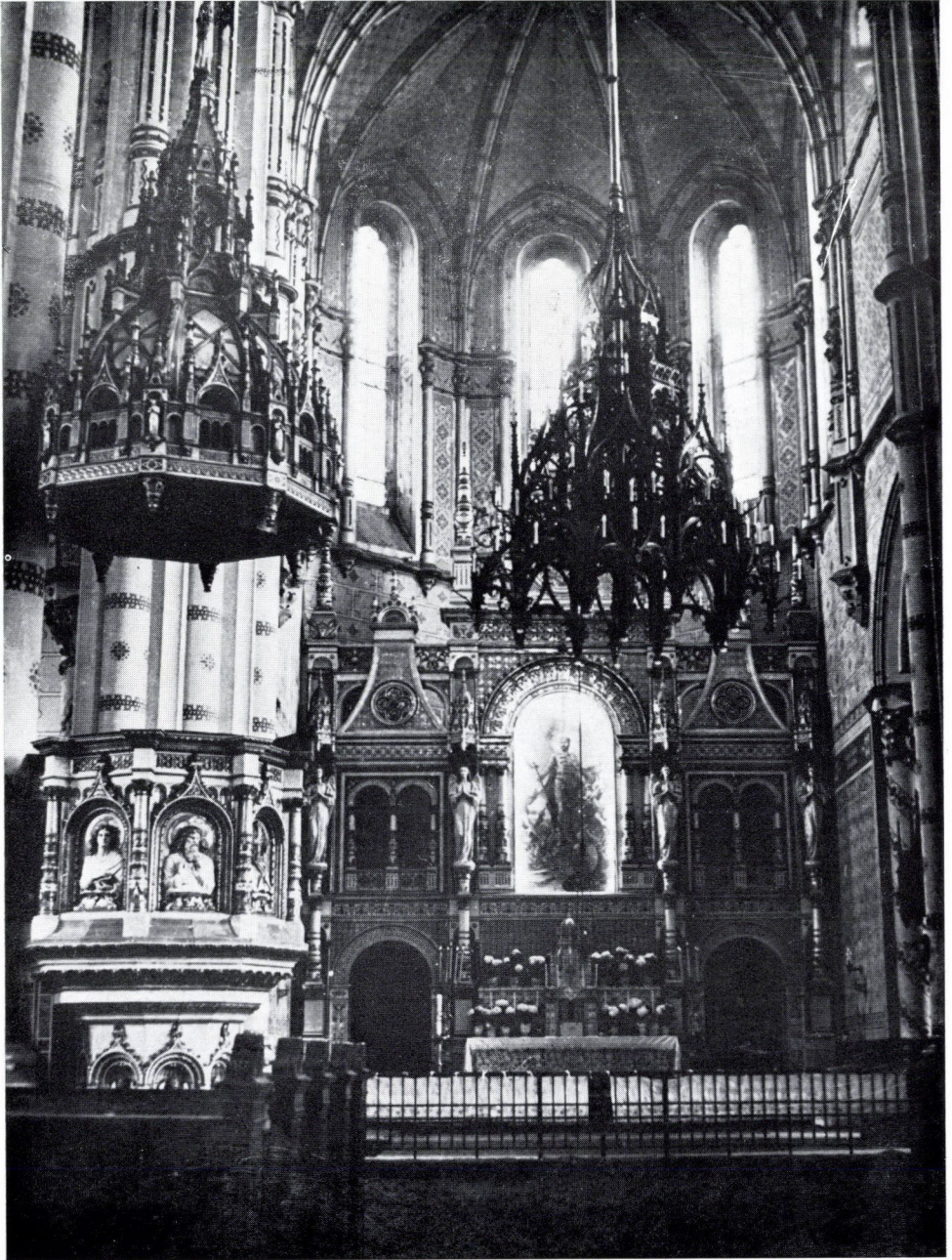

75. Lechner Ödön 1893 nyarán készült harmadik, elfogadott terve: alaprajzok

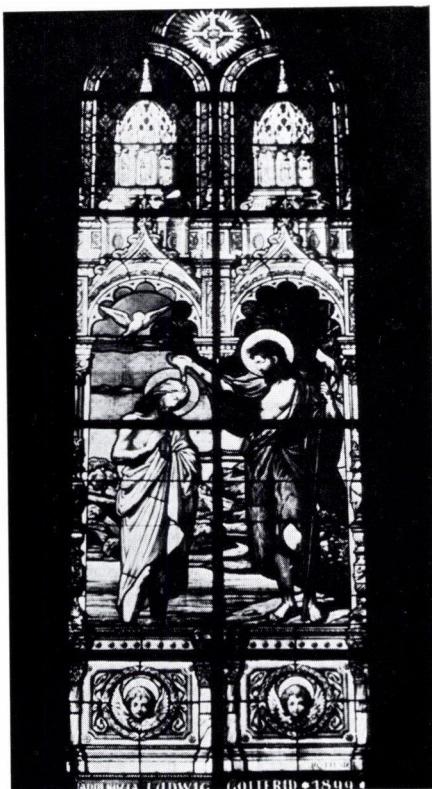
76. Az épület 1897 körül. Fotó Klösz.

77. Belső kép a főoltárral. Ismeretlen szerző felvétele. BTM Várostart. Osz. fototára

78. A főhajó a szentély felől. Ismeretlen szerző felvétele. BTM Várostört. Oszt. fototára

79. A jobboldali mellékahajó elpusztult ablaka (Krisztus megkeresztelése). Készítette Róth Miksa

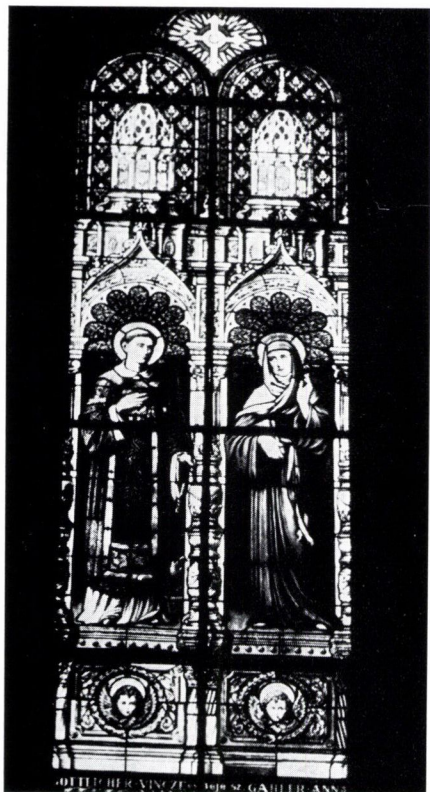

80. A jobboldali mellékahajó elpusztult ablaka (Angyali üdvözlés). Készítette Róth M.

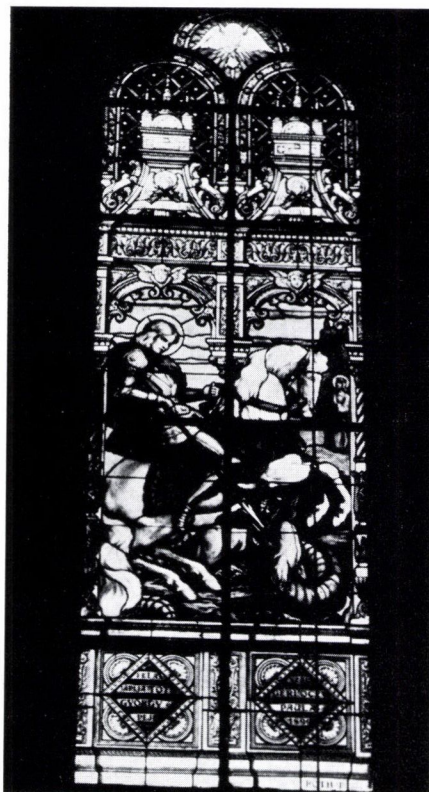

81. A jobboldali mellékahajó elpusztult ablaka (Szt. László vízfakasztása). Készítette Róth M.

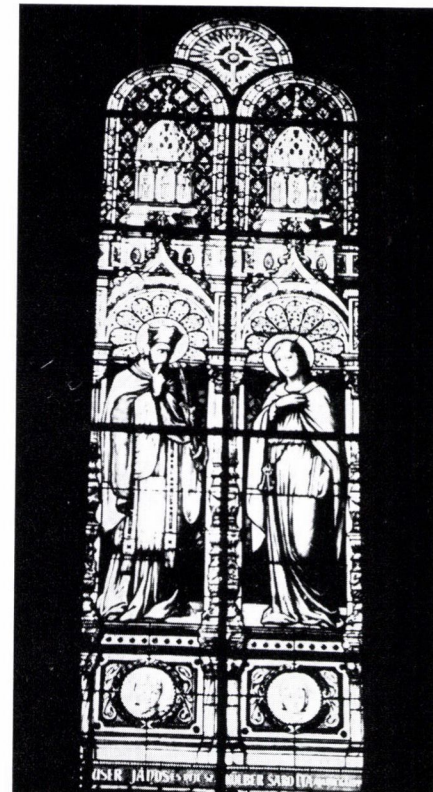

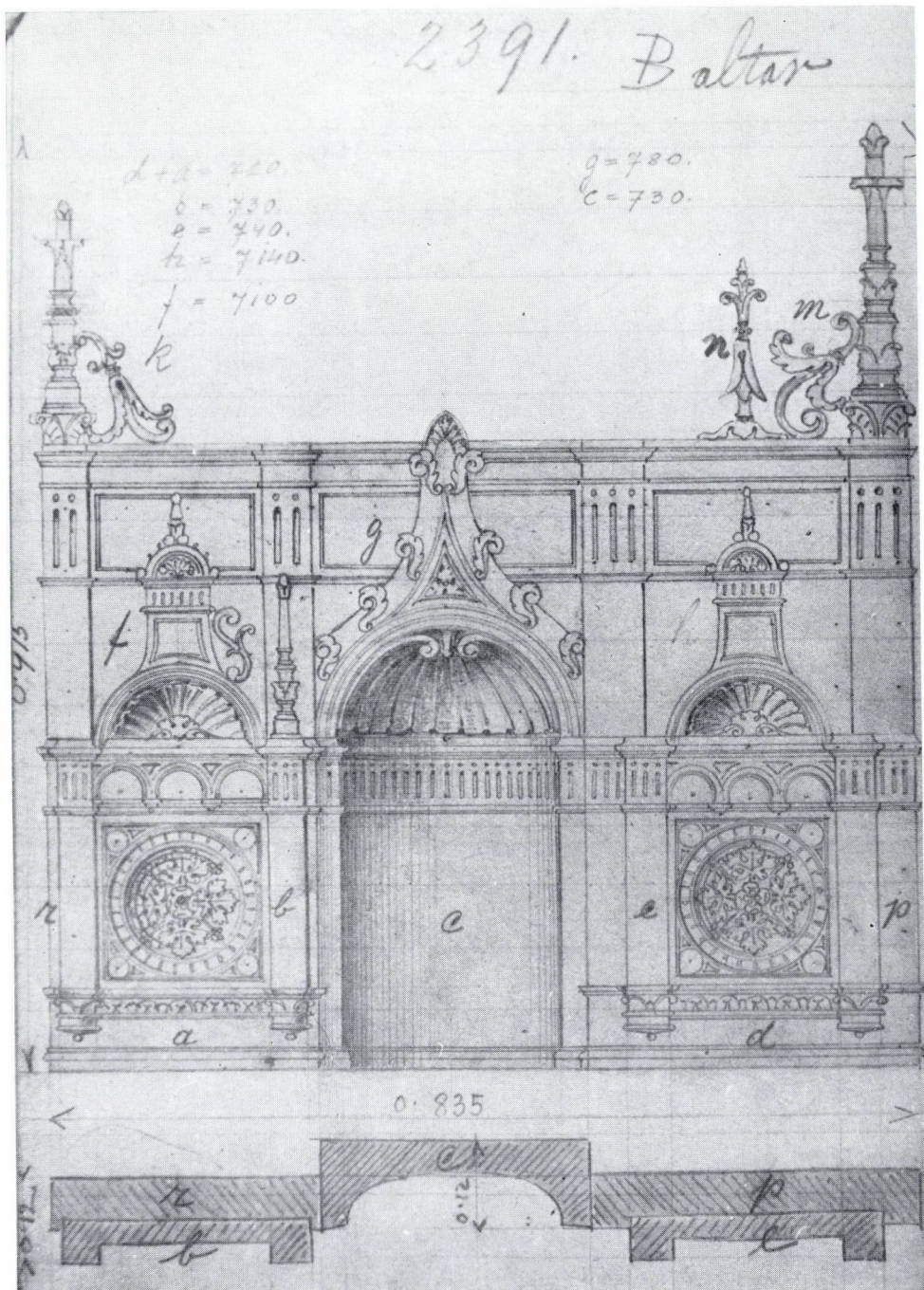
82. A baloldali mellékhajó elpusztult ablaka (Szt. Vince és Szt. Anna). Készítette Róth M.

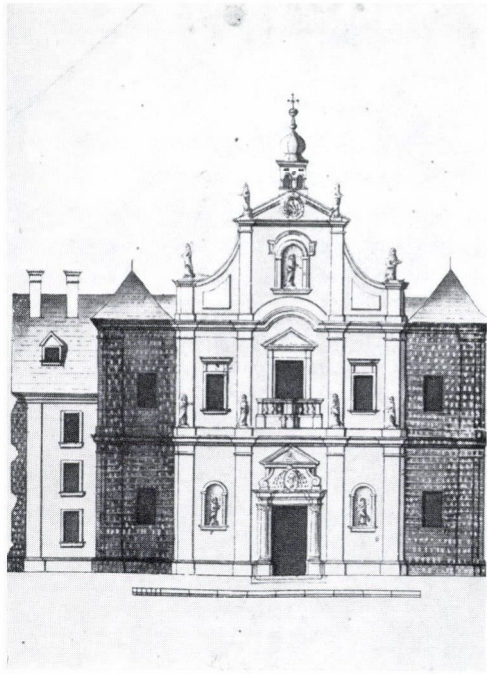
83. A baloldali mellékhajó elpusztult ablaka (Szt. György). Készítette Róth M.

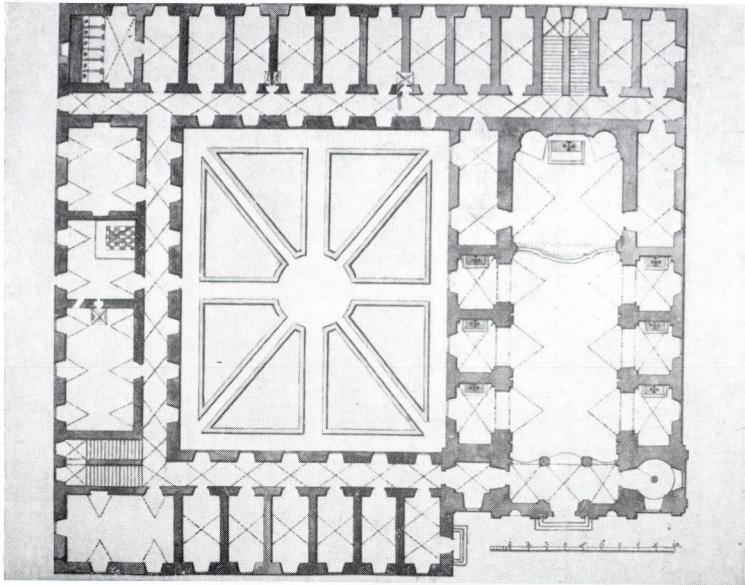
84. A baloldali mellékhajó elpusztult ablaka (Nep. Szt. János és Szt. Sarolta). Készítette Róth M.

85. Tandor Ottó terve nyomán — az egyik mellékoltár megmintázásához — készített műhelyrajz. Finomkerámiaipari Művek, Pécs

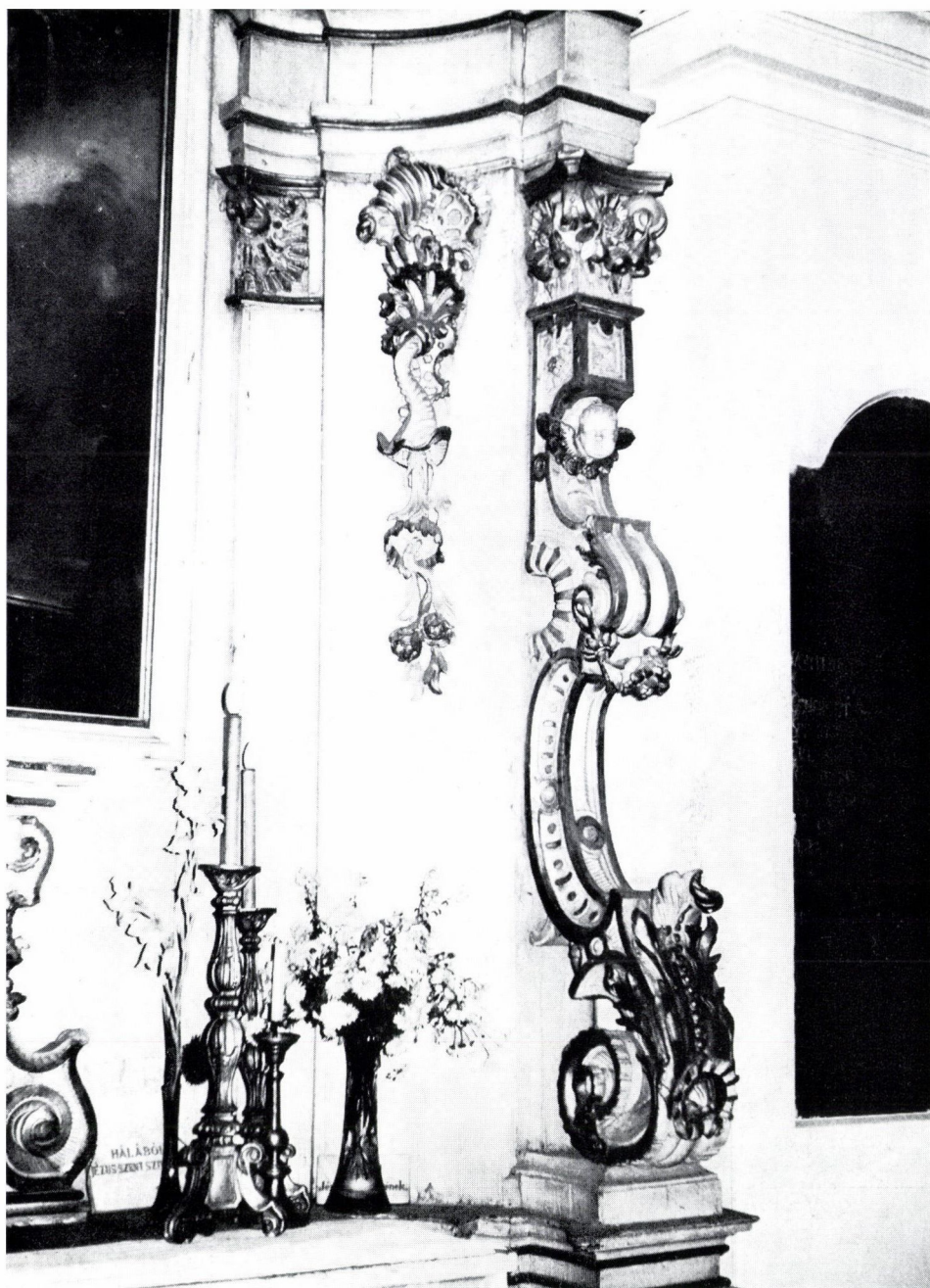
86. Debrecen.
Szent Anna templom.
Homlokzat-terv

87. Debrecen. Szent Anna templom. Alaprajz

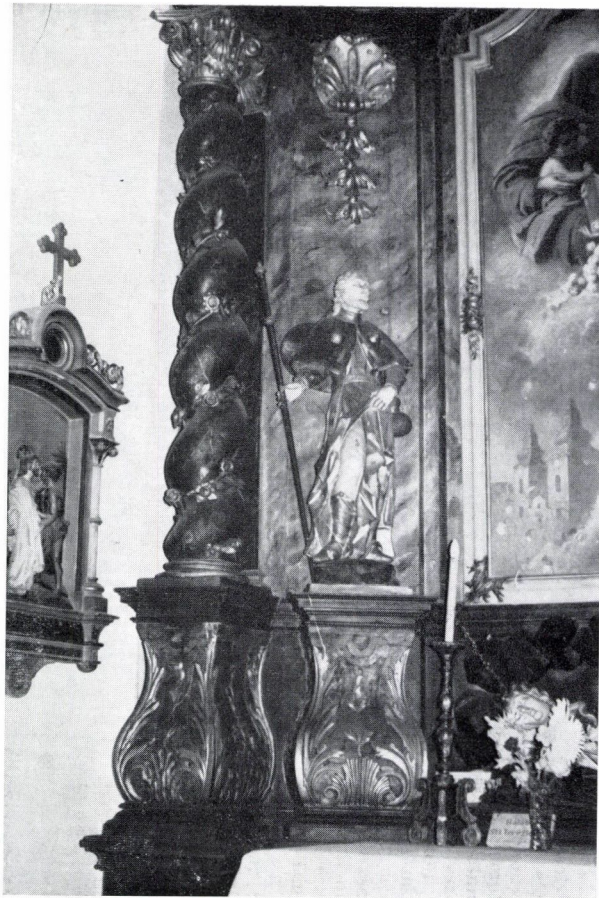
88. Debrecen. Szent Anna templom. Főoltár.

89. Debrecen. Szent Anna templom. Részlet a Szentháromság oltárról.

90. Debrecen. Szent Anna templom. Részletek a Szent József oltárról

91. Debrecen. Szent Anna templom. Részletek a Szent Teréz oltárról

92. Debrecen Szent Anna templom. Részlet az Immaculata oltárról.

93. Debrecen. Szent Anna templom, Részlet a Kalazánci Szent József oltárról.

94. Debrecen. Szent Anna templom. Részlet az Immaculata oltárról

